М. МЕҺДИЗАДӘ, М. МУРАДХАНОВ
Т. ӘФӘНДИЕВ, И. ВӘЛИХАНЛЫ

ПЕДАГОҜИКА

I

В. И. ЛЕНИН адына АПИ-нин НӘШРИЙЯТЫ
БАКЫ · 1958

АЗӘРБАЙЧАН ССР МААРИФ НАЗИРЛИЙИ

В. И. ЛЕНИН адына АЗӘРБАЙЧАН ДӨВЛӘТ ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТУ

М. МЕҺДИЗАДӘ, М. МУРАДХАНОВ,
Т. ӘФӘНДИЕВ, И. ВӘЛИХАНЛЫ

ПЕДАГОҜИКА

I һиссә

ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТЛАРЫН ТӘЛӘБӘЛӘРИ ҮЧҮН
ТӘДРИС ВӘСАИТИ

*Азәрбайчан ССР Маариф Назирлийи
тәрәфиндән тәсдиг эдилмишдир*

В. И. ЛЕНИН адына АПИ-нин НӘШРИЙЯТЫ
Бакы — 1958

I

В. И. Ленин адына Азәрбайҹан Дөвләт Педагожи Институтунун педагокика вә психолокия кафедрасы үзвләри тәрәфиндән педагожи институт тәләбәләри үчүн тәдрис васаити кими һазырланмыш «Педагокика» китабы 2 һиссәдән ибарәтдир: I һиссәдә «Педагокиканын үмуми әсаслары» вә «Тә'лим нәзәриййәси»; II һиссәдә исә «Тәрбиййә нәзәриййәси» вә «Мәктәбшүнаслыг» мәсәләләри ишыгландырылыр.

I һиссәдә дәрҹ эдилән I, III, V, VII, VIII вә X фәсилләри педагожи элмләр доктору, профессор М. Меһдизадә, VI вә IX фәсилләри педагожи элмләр намизәди, досент М. Мурадханов, II вә IV фәсилләри педагожи элмләр намизәди, досент Т. Әфәндиев, XI фәсли исә педагожи элмләр намизәди И. Вәлиханлы язмышдыр.

Васаити язаркән мүәллифләр педагожи институтлар үчүн тәсдиг эдилмиш «Педагокика» програмыны әсас көтүрмүш, педагокика курсу үзрә охудуглары мүһазирәләрин мәтнләриндән вә рус дилиндә нәшр эдилмиш «Педагокика» дәрсликләриндән истифадә этмишләр. Мүһарибәдән сонракы динҹ гуруҹулуг дөврүндә Азәрбайҹан дилиндә педагокика үзрә нәшр эдилән илк васаит олдуғундан, бу китабын, эһтимал ки, мүәййән нөгсанлары вардыр. Она көрә дә көзә чарпан хәта вә нөгсанлары В. И. Ленин адына Азәрбайҹан Дөвләт Педагожи Институтунун педагокика вә психолокия кафедрасына (Бакы шәһәри, Шаумян күчәси, 39) язмалары охучулардан хаһиш олунур.

Мүәллифләр.

ПЕДАГОКИКАНЫН ҮМУМИ ӘСАСЛАРЫ

I ФӘСИЛ

ПЕДАГОКИКАНЫН МӨВЗУУ ВӘ ҮСУЛУ

1. ПЕДАГОКИКАНЫН МӨВЗУУ

Һәр бир элмин мөвзуу вардыр. Педагокиканын мөвзууну кәнҹ нәслин тәрбийәси тәшкил эдир. Она көрә дә чох заман— педагокика ушагларын тәрбийәси һаггында бир элмдир—дейирләр. Тәрбийәнин үмуми вәзифәси, йә'ни кәнҹ нәслин үмумиййәтлә етишдирилмәси нөгтей-нәзәриндән бу тә'риф чох мүхтәсәр олса да, янлыш дейилдир. Лакин тәрбийәнин конкрет мәгсәд вә вәзифәләри, синфи вә тарихи сәчиййәси нөгтейи-нәзәриндән, бу тә'риф чох үмуми вә гейри-мүәййәндир.

Совет педагокикасына долғун тә'риф вермәк үчүн педагокиканын мөвзуу олан тәрбийәнин нечә бир һадисә олдуғуну, онун ҹәмиййәтдәки ролуну, синфи-тарихи маһиййәтини айдынлашдырмаг лазымдыр.

Тәрбийәнин ролу. Кәнҹ нәслин тәрбийәси ичтимаи бир вәзифәдир. Тәрбийә ҹәмиййәтдә анҹаг инсан һәятына мәхсус олан бир ичтимаи һадисәдир; һейванлар аләминә аид дейилдир, чүнки, «һейван үчүн онун башгасына олан мүнасибәти бир мүнасибәт олараг, мөвҹуд дейилдир».[1]

Ҹәмиййәтин яшамасы вә инкишафы үчүн тәрбийә дә әмәк кими, зәрури бир фәалиййәтдир. Мә'лумдур ки, ҹәмиййәтин яшамасынын вә инкишафынын әсасыны мадди не'мәтләр истеһсалы тәшкил эдир. Яшамаг үчүн инсан ейир, ичир, кейинир, бина тикиб далдаланыр. Бу ҹүр мадди не'мәтләр истеһсалы үчүн инсана истеһсал аләтләри вә бу аләтләрдән истифадә этмәк бачарығы лазымдыр. Мадди һәят не'мәтләринин истеһсалы просесиндә ҹәмиййәтдә мүәййән тәҹрүбә әмәлә кәлир. Ҹәмиййәтин инкишафы үчүн бу тәҹрүбәнин кәнҹ нәслә верилмәси лазымдыр. Яшлы нәсл топламыш олдуғу тәҹрүбәни кәнҹ нәслә вермәклә ону ичтимаи һәята һазырлайыр ки, бу фәалиййәт—

[1] К. Маркс вә Ф. Энкелс, Әсәрләри, ч. IV, сәһ. 21.

тәрбийә саһәсидир. Ҡ. Маркс язып ки, «Инсанын үмуми тәбиәтинә лазыми истигамәт верилмәклә онун мүәййән әмәк саһәсиндә мәһарәт вә тәҹрүбә әлдә этмәси үчүн, инкишаф этмиш, һәм дә спецификлик кәсб этмиш бир иш гүввәсинә малик олмасы үчүн она мүәййән тәһсил вә я тәрбийә верилмәлидир...»[1]

Тәрбийәнин ҹәмиййәтдә мүһүм ролу, һәр шейдән әввәл, топланмыш вә үмумиләшдирилмиш әмәк тәҹрүбәләрини кәнҹ нәслә вермәклә ону әмәк фәалиййәтинә, истеһсал этмәк фәалиййәтинә һазырламагда ифадә олунур. Лакин тәрбийәнин ролу бунунла мәһдудлашдырылыб галмыр. Истеһсал мүнасибәтләри әсасында ҹәмиййәтдә идеоложи, сияси, әхлаги вә с. мүхтәлиф вә мүрәккәб формаларда ичтимаи мүнасибәтләр системи етишир вә инкишаф эдир. Мүрәккәб ичтимаи һәят системиндә яшаян кәнҹ нәсл мүәййән идеялары, сияси вә әхлаги көрүшләри вә с. мәнимсәмәли олур; бу вәзифәнин дә еринә етирилмәси тәрбийә фәалиййәтинә дахилдир.

Кәнҹ нәслин әмәк фәалиййәтинә һазырлашдырылмасы, онун сияси, әхлаги вә с. көрүшләрлә силаһландырылмасы просесиндә онда мүәййән физики вә зеһни габилиййәтләрин етишдирилиб инкишаф этдирилмәси дә тәрбийә фәалиййәтинә дахилдир.

Ҹәмиййәтин инкишафында тәрбийә фәалиййәтинин зәрурилийи һәм дә инсан өвладынын чох аҹиз мәхлуг кими доғулмасы илә изаһ эдилир. Мә'лумдур ки, ушаг доғуланда тамамилә аҹиз, мүстәгил яшамаға габил олмаян бир мәхлуг олур вә анҹаг 16—18 ил әрзиндә етишиб гүввәтләнир, лазыми тәҹрүбә кәсб эдиб еткинләшир. Бу мүддәтдә ушаг валидейни вә я башга яшлы адам тәрәфиндән бәсләниб етишдирилмәзсә, тәрбийә олунуб лазыми тәҹрүбә кәсб этмәзсә, тез бир заманда мәһв олар вә инсан өз нәслини артырыб инкишаф этдирә билмәз. Демәк инсан нәслинин артыб инкишаф этмәси үчүн дә тәрбийә ваҹибдир.

Бүтүн бунлар ҹәмиййәтин инкишафында тәрбийәнин ганунауйғун зәрури бир тәләб олдуғуну көстәрир.

Тәрбийәнин синфи—тарихи сәҹиййәси.

Тәрбийәнин мәншәи ҹәмиййәтдә әмәйин мейдана чыхмасы илә бағлыдыр, В. И. Ленинин ичтимаи бир һадисәдир. Әлбәттә, бу, тәрбийәдедийи кими, тәрбийә дә әмәк кими әбәди олан нин бүтүн ичтимаи инкишаф дөврләриндә дәйишмәз олдуғу, эйни мәгсәд вә мәзмун дашымасы демәк дейилдир. Әксинә, әбәди ичтимаи һадисә олан тәрбийә инсан ҹәмиййәти гурулан күндән э'тибарән мейдана чыхмыш вә ичтимаи гурулушлар дәйишдикҹә, өз мәгсәд вә вәзифәләрини, мәзмун вә шәкилләрини, сәҹиййә вә үсулларыны, фасиләсиз олараг әсаслы бир сурәтдә дәйишдирмишдир.

Тәрбийә ҹәмиййәтдә үстгурум һадисәси олдуғуна көрә бәшәриййәт тарихиндә онун инкишафы айры-айры ичтимаи дөврләрдә һаким олан истеһсал вә ичтимаи мүнасибәтләрдән асылы олмуш, сияси, дини вә әхлаги көрүшләрин инкишафына бағлы олмушдур.

Ибтидаи-иҹма гурулушунда синифләр олмадығындан, о заман бүтүн ушаглара бир ҹүр вә эйни гайдада, бәрабәрлик әсасында тәрбийә верилирди. Лакин оғланларла гызларын тәрбийәсиндә бир гәдәр фәрг вар иди ки, бу да әмәйин ҹинси әламәтләрә көрә бөлүнмәсинин нәтиҹәси иди. Мәсәлән, оғланлара даһа чох ов этмәк өйрәдилдийи һалда, гызлара мәнзилдә вә я мәнзил янында йүнкүл ишләрлә мәшғул олмаг баҹарығы верилирди. Бу ҹәмиййәтдә хүсуси тәрбийә мүәссисәси олмамышдыр. Ушаг эркән яшлардан гәбиләнин әмәйинә гошулур вә даһа чох яшлылары тәглид этмәк, иш көрмәк просесиндә инкишаф эдир, тәҹрүбә газанырды. Лакин тәрбийә һәлә о заманларда да кортәбии бир просес дейил, мүтәшәккил бир ичтимаи фәалиййәт олараг мәзмуну кетдикҹә зәнкинләшдирирди. Ушагларын тәрбийәсилә хүсусән, гоҹалар мәшғул олурдулар.

Синфи ҹәмиййәт ярандыгдан сонра тәрбийәнин сәҹиййәси әсаслы бир сурәтдә дәйишир. Синифләрин әмәлә кәлмәси илә һаким синифләр өз өвладлары үчүн даһа әлверишли тәрбийә шәраити яратмаг мәгсәдилә хүсуси тәрбийә мүәссисәләри—мәктәбләр тәшкил этмиш, тәрбийә илә мәшғул олан хүсуси шәхсләрин рәһбәрлийи алтында өз өвладларыны тәрбийә этмишләр.

Тарих бою бүтүн синфи ҹәмиййәтләрдә һаким синифләр өз тәрбийә системләрини яратмыш, тәшкил этдикләри тәрбийә мүәссисәләрини өз синфи-сияси вә игтисади-һәрби мәгсәдләринә табе этмишләр. Мәһкум синифләри итаәт алтында сахламаг вә онлары истисмар этмәк үчүн тәрбийә һаким синифләрин әлиндә чох мүһүм бир васитә, кәскин бир силаһ олмушдур. Гулдарлыг, феодализм вә капитализм ҹәмиййәтләриндә тәрбийәнин вә тәрбийә мүәссисәләринин ролу вә вәзиййәти бу дедикләримизи ачыг көстәрир.

Гәдим гулдарлыг дөврүндә мүтәшәккил тәрбийә мәһз гул саһибинин ушагларына верилир, дөвләт тәрәфиндән ачылан тәрбийә мүәссисәләринә ялныз гулдарларын ушаглары гәбул эдилирди, дөвләт хәрҹинә ялныз онлар тәрбийә олунурду. Гулларын, зәһмәткеш әһалинин ушаглары исә мәктәбдән мәһрум эдилирди, онлар анҹаг әмәк просесиндә, ата-аналарынын көрдүкләри ишә көмәк эдә-эдә етишир, инкишаф эдирдиләр.

Мәсәлән, Гәдим Юнаныстанда Спарта дөвләти гул саһибләринин ушагларыны һәрби һакимиййәтә һазырламаг үчүн хүсуси мәктәбләр ачмышды. Бу мәктәбләрдә һәмин ушаглара дөвләтә сәдагәт вә шәртсиз итаәт этмәк, дүшмәнлә дөйүшмәк вә галиб кәлә билмәк, гулара гаршы амансыз олмаг руһунда тәрбийә верилә рди. Кәнҹләри һәрби дүшәркәләрдә вә хүсуси мәктәбләрдә дөйүшмәйә алышдырыр, онларын физики гүввәләринин инкишафына айрыҹа фикир верирдиләр.

[1] Ҡ. Маркс, Капитал, ч. I, Бакы. Азәрнәшр, 1949, сәһ. 124.

Афинада гулдарлар өз ушагларына хүсуси мәктәбләрдә савад вә һесаб өйрәдир, кимнастик һәрәкәтләрлә тәмрин эдир, бәдии тәрбийә верирдиләр. Онлар ушагларыны бу тәрбийә мүәссисәләринә өз гулларынын мүшайәтилә көндәрирдиләр. О заман белә гуллара «педагог»—ушаг өтүрән дейирдиләр ки, «педагокика» сөзүнүн мәншәи дә бу сөздән көтүрүлмүшдүр.

Беләликлә, гәдим гулдарлыг чәмиййәтиндә гулдар синфинин әлиндә олан тәрбийә системи вә тәрбийә очаглары бу синфи һакимиййәти мөһкәмләтмәйә, мәзлумлары залымлара табе этмәйә йөнәлдилмишди.

Феодализм чәмиййәтиндә ики ени синиф баш верир—феодал вә кәндлиләр. Бунунла әлагәдар олараг тәрбийәнин дә мәгсәди гәдим гулдарлыг чәмиййәтинә нисбәтән дәйишир. Башга феодалларла вурушмаг, һәмчинин рә'йәти итаәт алтында сахламаг үчүн феодаллар өз өвладларындан чәнкавәрләр, пәһливанлар һазырламаға чалышырларды. О заманлар чәмиййәтин һәятында чох бөйүк рол ойнаян руһаниләр килсә вә я мәсчидләр васитәсилә күтләләр арасында дини, мөвһуматы яймаға чан атыр вә бу йолла күтләләри феодала итаәт этмәк руһунда тәрбийә эдирдиләр. Беләликлә, бир тәрәфдән, сарайлар нәздиндә феодал вә әйян ушагларына һәрби-физики тәрбийә верирдиләр, о бири тәрәфдән исә күтләләр арасында дини тәблиғ этмәк үчүн килсә-мәсчид мәктәбләри вә мәдрәсәләр васитәсилә руһаниләр һазырлайырдылар. Зәһмәткеш әһалинин, кәндлиләрин ушаглары исә мәктәбләрдән мәһрум идиләр, онлар өз ата-аналарынын күндәлик әмәк просесиндә тәрбийә алыр, мүвафиг һәят тәчрүбәси кәсб эдирдиләр.

Капитализм чәмиййәтиндә ени синифләр—буржуа вә фәһлә синифләри әмәлә кәлир. Чәмиййәтдә һаким олан буржуа синфи тәрбийә системи гаршысында, бир тәрәфдән, капиталист истеһсалына башчылыг этмәйә, фәһләләри итаәтдә сахламаға вә буржуа дөвләт органларыны идарә этмәйә яраян шәхсләр, о бири тәрәфдән, ени техника әсасында гурулан истеһсалатда физики әмәклә чалышмағы вә капиталистләрә чохлу газанч кәтирмәйи бачаран адамлар етишдирмәк вәзифәси гоюр. Бу вәзифәләри еринә етирмәк үчүн буржуа дөвләтләриндә, әсас э'тибарилә, ики чүр тәрбийә мүәссисәси ярадылыр. Онлардан бири һаким синифләрин, дикәри исә мәһкум синифләрин ушагларына тәрбийә вермәк вәзифәсини дашыйыр.

Бүтүн бу мисаллар көстәрир ки, чәмиййәтин тарихиндә тәрбийә вә онун мәгсәди ичтимаи гурулушлардан асылы олараг дәйишмишдир. Бу мисаллар һәм дә синифли чәмиййәтдә тәрбийәнин синфи сәчиййә дашыдығыны көстәрир. Лакин буржуа педагоглары бу һәгигәти данызр, буржуа чәмиййәтиндә тәрбийә мүәссисәләринин әһалинин бүтүн тәбәгәләри мәнафеинә хидмәт этдийини исбат этмәйә чалышырлар. Марксизм-ленинизм банiләри бу чүр буржуа яланларыны ифша эдәрәк көстәрмишләр ки, тәрбийә синифли чәмиййәтләрдә һәмишә синфи олмуш, һаким синифләрин мәнафеинә хидмәт этмишдир.

Марксизм-ленинизм өйрәдир ки, синифли чәмиййәтләрдә һаким синфин фикирләри һаким фикирләр олараг яшайыр; йә'ни чәмиййәтин мадди гүввәләринә саһиб олан синиф эйни заманда о чәмиййәтин мә'нәви гүввәләрини дә әлиндә сахлайыр. Тәрбийә вә тәрбийә мүәссисәләри мә'нәви истеһсал васитләри олдугларындан һәмишә һаким синфин идарәси алтында олмуш, онлардан һаким синиф мүбаризә вә истисмар аләти кими истифадә этмишдир.

Буржуазия тәрбийәнин синфилийини онунла пәрдәләмәйә чәһд эдирди ки, куя капиталист өлкәләриндә йохсул синифләрин дә ушаглары охуюр, мәктәбдән мәһрум эдилмир. Белә бир риякарлығы ифша эдәрәк Ф. Энкелс языр ки, «Әкәр буржуазия фәһлә балаларына ялныз өзүнүн лазым билдийи гәдәр яшамаг имканы верирсә, онлара ялныз өзүнүн мәнафеи тәләб эдән гәдәр тәһсил вердийинә дә әсла тәәччүб эдилмәмәлидир»[1].

Сосялизм чәмиййәтиндә тәрбийәнин вәзифәси көкүндән дәйишир. Гейд этмәлийик ки, тәрбийәнин синифсиз чәмиййәтдә дәйишиб ени сәчиййә кәсб этмәси тәкамүл йолу илә дейил, сосялист ингилабы йолу илә баша кәлир. Бөйүк Октябр Сосялист ингилабы нәтичәсиндә вәтәнимиздә һакимиййәти әлә алан фәһлә синфи буржуа вә мүлкәдар синфинин истисмарына сон гойду, истеһсал аләт вә васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкиййәти ләғв этди. Өлкәмиздә ичтимаи мүнасибәтләр дәйишди. Белә вәзиййәтдә үстгурума аид олан көһнә тәрбийә системи дә дәйишмәйә билмәзди. Ингилаб нәтичәсиндә өлкәмиздә буржуа тәрбийә системи вә тәрбийә мүәссисәләри ләғв эдилди, ингилаба гәдәр һөкмранлыг эдән синифләрин тәрбийә үзәриндәки тә'сирләри арадан көтүрүлдү вә ени тәрбийә системи тәтбиг эдилмәйә башлады.

Совет дөвләти кәнч нәслин тәрбийәси вә әсас тәрбийә очағы олан мәктәб гаршысында ени мәгсәд вә вәзифәләр гойду. Сов. ИКП програмында бу барәдә дейилир: Коммунист партиясы «...мәктәби буржуазиянын синфи һөкмранлығы аләтиндән чәмиййәтин синифләрә бөлүнмәсини тамамилә мәһв этмәк аләтинә, чәмиййәтин коммунистчәсинә енидән гурулмасы аләтинә чевирмәк үчүн 1917-чи ил Октябр ингилабындан э'тибарән башланмыш олан иши ахыра чатдырмағы өз гаршысына вәзифә гоюр».[2]

Коммунист тәрбийәси гаршысында гоюлан ени мәгсәд вә вәзифәләр буржуа тәрбийәсинин мәгсәд вә вәзифәләринә дабан-дабана зиддир. Буржуа тәрбийә системи чәмиййәтин синифләрә бөлүнмәсинә, һаким синфин мәнафеинә хидмәт этдийи һал-

[1] К. Маркс вә Ф. Энкелс, Әсәрләри, ч. III, сәһ. 402.

[2] Сов. ИКП гурултайлары, конфрансларывә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, I һиссә, Азәрнәшр 1954, сәһ. 463.

да, совет тәрбийә системи чәмиййәтин коммунизм әсаслары үзрә енидән гурулмасына, бүтүн зәһмәткеш халгын мәнафеинә хидмәт эдир. Буржуа тәрбийә системи истисмарчы синиф үчүн итаәткар нөкәрләр етишдирмәйи өзүнә мәгсәд гойдуғу һалда, совет мәктәби коммунизми гуруб баша чатдыра биләчәк бир нәсл етишдирмәйи, коммунизм чәмиййәтинин һәртәрәфли инкишаф этмиш үзвләрини һазырламағы өзүнә мәгсәд гоюр.

Коммунист тәрбийәси синифсиз сосялизм чәмиййәтинин об'ектив тәләбләри вә ушагларын инкишафына даир ганунауйғунлугларла шәртләнир. Коммунист тәрбийәси сосялизм чәмиййәтинин об'ектив тәләбләриндән олмагла бәрабәр, эйни заманда коммунист чәмиййәти гуручулуғунун әсас шәртләриндән биридир. Совет тәрбийә системи дүнйада ән демократик вә ән габагчыл тәрбийә системидир. чүнки, о, ән прогрессив чәмиййәт олан коммунизм чәмиййәтинин гуручуларыны һазырлайыр, үмумхалг мәгсәдинә хидмәт эдир.

Тәрбийәнин маһиййәти

Юхарыдакы изаһатдан мә'лум олду ки, тәрбийә кәнч нәсли ичтимаи һәятын мүхтәлиф саһәләриндә иштирак этмәйә һазырлайыр.

Тәрбийә просесиндә ики тәрәф иштирак эдир: тәрбийәчи вә тәрбийә олунан ушаглар. Тәрбийәчи тәрбийә олунан ушаглары ичтимаи һәята һазырламаг мәгсәдилә онлара тәсир эдир вә я тәсирэдичи шәраит ярадыр; тәрбийә олунан ушаг да бу просесдә пассив галмыр, о фәалиййәт көстәрир. Нәтичәдә ушагларын физики вә зеһни габилиййәтләри инкишаф эдир, онлар билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһланырлар, онларда мүәййән дүня көрүшү әмәлә кәлир, әхлаги кейфиййәтләр яраныр вә инкишаф эдир.

Беләликлә, тәрбийәдә әсас мәсәлә тәрбийәчинин тә'сир этмәси, бу тә'сири тәшкил этмәси вә ярадылмыш әлверишли шәраитдә ушағын өзүнүн фәалиййәт көстәрмәси просесиндә онун ени кейфиййәтләр кәсб этмәси, инкишаф этмәсидир.

Педагожи тә'сир я билаваситә тәрбийәчинин өзүнүн шәхси тә'сири кими, я да шакирдин фәалиййәт көстәрдийи мүһити (синиф ишини, синифдән кәнар ишләри, мәктәб вә аилә һәятыны вә с.) тәшкил этмәси вә бу мүһитин васитәсилә тә'сир этмәси шәклиндә ифадә олуна биләр. Бир чох һалларда педагог шакирдә билаваситә дейил, ушаг коллективи васитәсилә тә'сир эдир; ушаг коллектив ичәрисиндә фәалиййәт көстәрмәклә ени кейфиййәтләр кәсб эдир. Һәр ики һалда тәрбийәчинин рәһбәрлийи һәлледичидир.

Тәрбийә просесиндә ушаға эдилән тә'сирин мәгсәдәуйғунлуғу вә планла апарылмасы да тәрбийәнин маһиййәтинә дахил олан әламәтдир. Совет ичтимаи шәраитиндә бу мәгсәдәуйғунлуг мәһз кәнч нәсли һәртәрәфли инкишаф этмиш коммунизм гуручусу кими етишдирмәкдә ифадә олунур. Планлылыг вә мүтәшәккиллик исә педагожи тә'сири ардычыл вә мүнтәзәм тәшкил этмәк, ушаг үзәринә эдилән бүтүн тә'сирләри (мәктәб, мәктәбдән кәнар, аилә вә с.) нәзәрдә тутмаг, онлары әсас мәгсәдә доғру йөнәлтмәкдә ифадә олунур.

Бу әсас әламәтләри нәзәрдә тутараг совет шәраитиндә тәрбийәйә кениш мә'нада, ашағыдакы тә'рифи вермәк олар: *коммунист тәрбийәси ушагларын физики вә зеһни габилиййәтләрини мәгсәдә йөнәлмиш, планлы вә мүтәшәккил бир сурәтдә инкишаф этдирмәк, онлары билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырмаг, онларда элми-материалист дүнякөрүшү тәшәккүл этдирмәк вә коммунист әхлагы сифәтләрини етишдирмәкдән ибарәтдир.*

Тәрбийә ушагларын фәрди вә коллектив бир сурәтдә тәшкил эдилән мүхтәлиф фәалиййәтләри просесиндә тәрбийәчиләрин рәһбәрлийи алтына һәята кечирилир.

Тәрбийә сөзү, коммунист тәрбийәси кими, кениш мәфһум ифадә этдийи кими, мәһдуд мә'нада да ишләнир. Мәһдуд мә'нада тәрбийә мүхтәлиф әхлаги, физики вә зеһни кейфиййәтләрин инкишаф этдирилмәсини ифадә эдир. Мәсәлән, ирадә тәрбийәси, интизам тәрбийәси, бәдән тәрбийәси, бәдии тәрбийә дедикдә тәрбийә сөзүнүн мәһдуд мә'насы нәзәрдә тутулур.

Тәрбийә мәфһумундан башга педагокикада «тәһсил» вә «тә'лим» мәфһумлары да ишләнир. *Тәһсил—шакирдләрин элми вә техники билликләр системинә вә бунларла әлагәдар олан зеһни, әмәли бачарыг вә вәрдишләр системинә йийәләнмәси, бу билликләр әсасында онларда дүнякөрүшүнүн тәшәккүл этмәси, коммунизм чәмиййәти мәнафеинә хидмәт этмәк сә'йинин етишмәсиндән ибарәтдир.* Көрүндүйү үзрә кениш мәнада, коммунист тәрбийәси мәфһуму тәһсил мәфһумуну да әһатә эдир.

Тәһсил әсас э'тибарилә тә'лим васитәсилә әлдә эдилир. Юхары яшларда өз-өзүнә тәһсили артырмаг да яйылмышдыр.

Тә'лим просесиндә ики гүввә фәалиййәт көстәрир: мүәллим өйрәдир, шакирдләр өйрәнирләр.

Тә'лим мүәллимин рәһбәрлийи алтында мәгсәдә йөнәлдилмиш, планлы вә мүтәшәккил бир сурәтдә тәһсил алмаг просесидир ки, бу просесдә шакирдләрә билликләр систематик шәрһ эдилир, иш гайдалары көстәрилир, онларын билик, бачарыг вә вәрдишләри шүурлу вә мөһкәм мәнимсәмәси, идрак габилиййәтләринин инкишаф этдирилмәси мәгсәдилә фәалиййәтләри тәшкил олунур.

Кәнч нәслин тәрбийә вә тә'лими аиләдә, мәктәбдә, мүхтәлиф мәктәбдәнкәнар тәрбийә мүәссисәләриндә, ушаг вә кәнчләр тәшкилатларында һәята кечирилир. Совет мәктәби кәнч нәслин коммунист тәрбийәсиндә әсас һалга тәшкил эдир.

Совет педагокикасынын вәзифәләри.

Тәрбийәнин ролу вә маһиййәти илә таныш олдугдан сонра совет педагокикасына тә'риф вермәк вә онун вәзифәләрини айдынлашдырмаг олар. Мөвзуу кәнч нәслин коммунист тәрбийәсиндән ибарәт олан совет педагокикасына ашағыдакы тә'риф верилир: *совет педагокикасы кәнч нәслин коммунист тәрбийәси, тәһсили*

вә тә'лиминин мәгсәд вә вәзифәләри, мәзмун вә васитәләри, форма вә үсуллары һаггында элмдир.

Кәнҹ нәслә коммунист тәрбийәси вермәк мәгсәдинә хидмәт едән совет педагокикасынын вәзифәләри бөйүкдүр.

Совет педагокикасынын вәзифәси, коммунист тәрбийәсинин мәгсәдилә әлагәдар оларағ, онун мәзмунуну диггәтлә өйрәнмәк, кәнҹ нәслин физики вә зеһни инкишаф хүсусиййәтләрини айдынлашдырмаг, коммунист тәрбийәсинин мәгсәд вә мәзмунуна вә эләҹә дә кәнҹ нәслин яш хүсусиййәтләринә уйғун оларағ тә'лим-тәрбийә ишләринин васитә вә үсулларыны мүәййәнләшдирмәкдән ибарәтдир. Педагокика тәрбийә мүәссисәләринин ишини, ушагларын фәрди вә коллектив фәалиййәтләрини, тәрбийәчиләрин вә биринҹи нөвбәдә мүәллимләрин фәалиййәтини өйрәнмәйи өзүнә вәзифә гоюр. Белә бир элми һәм нәзәри, һәм дә әмәли оларағ мүкәммәл өйрәнмәдән һазырлыглы мүәллим олмаг мүмкүн дейилдир.

2. СОВЕТ ПЕДАГОКИКА ЭЛМИНИН ФӘЛСӘФИ ӘСАСЛАРЫ

Педагожи нәзәриййәләр һәлә гәдим дөврдән яранмаға башламышдыр. Бүтүн тарих бою бу педагожи нәзәриййәләр фәлсәфи көрүшләрлә сых сурәтдә бағлы олмуш, чох заман философлар тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдүр. Тарихдә әмәлә кәлән вә инкишаф едән мүхтәлиф тәрбийә системләри илә әлагәдар оларағ ярадылмыш педагожи нәзәриййәләр бу вә я башга фәлсәфи ҹәрәянын тә'сири алтында олмуш, бу вә я башга фәлсәфәнин, заманәсинин я габагҹыл вә я мүртәҹе фәлсәфәсинә истинад етмиш, өз мүддәаларыны фәлсәфи һөкмләрлә әсаслaндырмаға чалышмышдыр. Она көрә дә фәлсәфә, һәр бир элмдә олдуғу кими, педагокиканын да методоложи әсасыны тәшкил едир.

Совет педагокикасынын методоложи әсасыны марксизм-ленинизм фәлсәфәси тәшкил едир. Бу о демәкдир ки, совет педагожи элми диалектик-материализм фәлсәфәсинин ирәли сүрдүйү әсаслары рәһбәр тутур вә онлара истинад едир.

Педагокика ичтимаи элмдир. Ичтимаи элмләрин фәлсәфи әсасыны исә диалектик-материализмин мүддәаларыны ичтимаи һәятын өйрәнилмәсинә тәтбиг едән тарихи-материализм тәшкил едир. Буна көрә дә совет педагокикасы коммунист тәрбийәсинин мәгсәд вә вәзифәләрини, васитә вә үсулларыны өйрәнәркән Коммунист партиясынын дүнякөрүшүнү тәшкил едән диалектик вә тарихи материализмә истинад едир. Буну бир нечә мисал үзәриндә вә даһа айдын олмаг үчүн, буржуа педагожи элминин фәлсәфи әсаслары илә мүгайисәли бир тәрздә изаһ едәк.

Совет педагожи элми марксизм-ленинизмә әсасланараг исбат едир ки, тәрбийә истәр мәгсәд вә вәзифәси е'тибарилә, истәрсә дә мәзмун вә үсуллары е'тибарилә инсан ҹәмиййәти тарихиндә сабит галмамыш, арасы кәсилмәдән дәйишмиш, енилəшмиш вә инкишаф етмишдир. Совет педагожи элми, бу инкишафы буржуа идеалист педагожи элминин изаһ етдийи кими тәсадүфи һадисәләрин тә'сириндән, тәк-тәк мәшһур педагогларын фәалиййәтиндән асылы көрмүр. Совет педагокикасы тарихдә яшамыш мәшһур педагогларын фәалиййәтләринә, онларын яратмыш олдуглары педагожи нәзәриййәләрә бөйүк гиймәт вермәклә бәрабәр, тәрбийәнин инкишафыны, ҹәмиййәтин диалектик әсасда инкишаф йоллары илә бағлайыр, онун гануна уйғун шәкилдә инкишаф етдийини исбат едир.

Ҹәмиййәтин инкишафында мәһсулдар гүввәләрин инкишафы, ичтимаи вә сияси мүнасибәтләр, дини, әхлаги вә с. көрүшләрлә әлагәдар олан ени тәләбләр ени тәрбийә системләринин баш вермәси вә инкишафыны зәрури етмишдир ки, бу да дөврүн ени тәрбийә тәләбләрини өдәмәйә чалышан мәшһур педагогларын педагожи нәзәриййәләриндә ифадә олунмушдур.

Идеализм вә метафизикая әсасланан буржуа педагокикасынын әксинә оларағ, совет педагокикасы диалектик-материализмә әсасланараг ичтимаи һәятда тәрбийәнин ислаһат тәдбирләри йолу илә дейил, зиддиййәтләрин мүбаризәси йолу илә инкишаф етдийини сүбут едир. Тәдгигат материаллары көстәрир ки, көһнә тәрбийә системләри илә ени тәрбийә системләри арасында кедән мүбаризә, мүхтәлиф синифләрин мәнафеини әкс етдирән мүхтәлиф мәктәб системләри арасындакы мүбаризә вә тә'лим-тәрбийә ишиндәки бу зиддиййәтләр мүбаризәси тәрбийәнин инкишафы әсасында дуран дахили һәрәкәт гүввәсини тәшкил едир. Буржуа мәктәб системинин орта әсрләрдәки схоластик мәктәбләрә гаршы, буржуа тәрбийә нәзәриййәләринин феодал тәрбийә фикирләринә гаршы мүбаризәси, пролетар тәрбийә нәзәриййәсинин буржуа тәрбийә нәзәриййәләринә гаршы мүбаризәси дедикләримизә мисалдыр.

Тәрбийәнин инкишафынын әсасыны тәшкил едән бу ганун сосялизм ҹәмиййәтиндә дә өз гүввәсини итирмир. Совет тәрбийә системи көһнә тәрбийә системинин галыглары илә кәскин мүбаризәдә инкишаф етмишдир. Бунунла янашы оларағ, тәрбийә һәм дә ҹәмиййәтимизин инкишаф мәрһәләләри тәләбләринә, Коммунист партиясы вә Совет дөвләтинин сиясәтинә әсасән арасы кәсилмәдән тәкмилләшир, ирәлийә доғру кедир, өзүнү доғрултмаян вә я дөврүнү кечмиш гайдалары йох етмәк, нөгсанлары ҹидди сурәтдә тәнгид етмәк йолу илә инкишаф едир.

Тәрбийәни ҹәмиййәтдә башга һадисәләрдән тәҹрид едилмиш, өз башына бир һадисә һесаб едән метафизик буржуа педагокикасынын әксинә оларағ, совет педагокикасы диалектик материализмә истинад етмәклә, тәрбийә һадисәләрини башга ичтимаи һадисәләрлә (сияси, игтисади, мәдәни һадисәләрлә) бағлы бир шәкилдә өйрәнир. Тәрбийә һадисләри анҹаг онлары шәртләндирән ичтимаи һадисәләр зәмининдә һәртәрәфли өйрәнилә биләр. Мәсәлән, бу вә я дикәр әхлаги кейфиййәт шакирдләрә о заман яхшы ашылана биләр ки, бу, шакирдләрин

аиләдә, күтләви-сияси ушаг тәшкилатларында вә с. алдыглары тәрбийә илә әлагәдар олсун. Ушагларын интизамсызлыг һаллары илә, дәрсдә keридә галмасы илә о заман мүвәффәгиййәтлә мүбаризә этмәк олар ки, бунлары шәртләндирән сәбәб вә амилләр ашкара чыхарылсын, онларын мәнфи тә'сирләри һечә эндирилсин вә я онлара гаршы даһа гүввәтли тә'сир васитәләри тәтбиг эдилсин.

Марксизм-ленинизм фәлсәфәсинин белә элми әсасларына истинад эдән совет педагокикасы буржуа чәмиййәтиндә мүмкүн олмаян мүһүм тәрбийә мәсәләләрини һәлл этмәйин өһдәсиндән кәлир. Мәһз бунун сайәсиндә совет педагожи элми үчүн һәлә һәлл эдилмәмиш тәрбийә проблемләри олса да, һәлли имкан харичиндә һесаб олунан тәрбийә мәсәләләри йохдур.

Марксизм-ленинизм фәлсәфәсинә әсасланан совет педагокикасы битәрәф дейил, партиялы бир элмдир. Совет педагокикасынын партиялы бир элм олмасы, онун бүтүн совет халгына, совет дөвләти сиясәтинә хидмәт этмәсиндә, кәнч нәслин тәрбийәсинә даир Сов. ИКП вә Совет һөкумәтинин гәрарларыны еринә етирмәйә хидмәт этмәсиндәдир. Һәлә 1918-чи илдә В. И. Ленин ени педагокиканын вәзифәсини—мүәллимлик фәалиййәтини чәмиййәтин сосялизм гуручулуғу вәзифәләри илә бағламагда көрмүшдүр. Совет педагокикасы партиялы бир элмдир. Чүнки онун вәзифәси кәнчләри коммунизм руһунда, өз гүввәсинә, совет халгынын игтидарына инанан, һәр чүр маниәләри арадан галдырмаға һазыр, сағлам бир нәсл кими тәрбийә этмәкдә дөвләтә, партияя ярдым көстәрмәкдән ибарәтдир.

3. СОВЕТ ПЕДАГОКИКАСЫНЫН МӘНБӘ'ЛӘРИ

Марксизм баниләри һәлә капитализм шәраитиндә, XIX әсрин орталарындан башлаяраг буржуа педагожи фикринә гаршы пролетар синфинин тәрбийә нәзәриййәсини ирәли сүрмүшләр. В. И. Ленин кечән әсрин 90-чы илләриндән башлаяраг марксизмин башга чәһәтләри кими бу нәзәриййәни дә инкишаф этдирмәйә башламышдыр. Бөйүк Октябр сосялист ингилабындан сонра В. И. Ленин кәнч нәслин коммунист тәрбийәсинә, совет тәрбийә системинә, ени мәктәбләрин тәшкилинә, мәгсәд вә вәзифәләринә, мәзмун вә үсулларына даир өлмәз фикирләр ирәли сүрмәклә совет педагокикасынын мөһкәм тәмәлини гоймушдур. В. И. Ленинин халг маарифи һаггында мәгалә нә нитгләриндә, хүсусилә 1920-чи илдә Русия Коммунист кәнчләр иттифагынын III гурултайында сөйләдийи тарихи нитгиндә, кәнч нәслин тәрбийә вә тә'лиминин ени йоллары, совет педагокикасынын принсипал мәсәләләри дәрин элми әсасларда мүәййәнләшдирилмишдир.

Коммунист партиясы вә совет һөкумәтинин мәктәб һаггында, тә'лим вә тәрбийә һаггында гәбул этдикләри гәтнамә вә гәрарлар айры-айры дөврләрдә совет мәктәбинин тә'лим-тәрбийә ишләринин конкрет вәзифәләрини, мәзмунуну, иш үсуллары вә формаларыны мүәййәнләшдирмиш, бу саһәдә баш вермиш тәһрифләрлә мүбаризә йолларыны көстәрмишдир. Бүтүн бунлар совет педагокика элминин хәзинәсиндә бөйүк ер тутмагла, совет педагожи нәзәриййәсинин инкишафыны тә'мин этмишдир.

Совет педагокика элми һәм дә габагчыл мүәллимләримизин дәйәрли тәчрүбәләрини өйрәнмәк йолу илә зәнкинләшир, инкишаф эдир. Мәктәбләримизин габагчыл тәчрүбәси совет педагокикасынын инкишафы үчүн чох мүһүм мәнбәдир.

Совет педагокика элми көркәмли Совет педагогларынын фикирләриндән бир мәнбә кими истифадә эдир. Совет педагокика элминин көркәмли нүмайәндәләри Н. К. Крупская (1869—1939), А. С. Макаренко (1888—1939) мәһз марксизм-ленинизмә истинад эдәрәк, совет тәрбийә мүәссисәләринин зәнкин тәчрүбәләрини мәһарәтлә үмумиләшдирәрәк өз гиймәтли педагожи фикирләрини ирәли сүрмүшләр.

Совет педагокика элми ингилабдан габагкы классик педагокиканын габагчыл фикирләринә дә э'тинасыз бахмыр. В. И. Ленин көһнә мәктәби амансыз тәнгид этмәклә бәрабәр, көһнә мәктәбдән бүтүн яхшы шейләрин көтүрүлмәсини тәләб эдирди. Мәһз она көрә дә классик педагожи элминдә, яхшы нә варса, совет педагожи элми ону алыр, тәнгид сүзкәчиндән кечирәрәк өз мәзмунуна дахил эдир.

Классик педагокиканын көркәмли нүмайәндәләри Ян Амос Коменски (1592—1670), Иоһан Һенрих Песталосси (1776—1827), Адолф Дистервег (1790—1866), К. Д. Ушински (1824—1870), Н. А. Добролюбов (1836—1861) вә башгалары һәгигәтән гиймәтли педагожи нәзәриййәләр яратмышлар. Капитализм шәраитиндә бу габагчыл нәзәриййәләрин тәтбиги үчүн әлверишли шәраит олмамышдыр. Тарихин бу габагчыл педагожи ирси мәһз совет мәктәбиндә өзүнә кениш зәмин тапа билмишдир. Бу педагожи ирс совет педагожи элми тәрәфиндән дүзкүн гиймәтләндирилир вә ондан мүвафиг шәкилдә истифадә эдилир.

4. ПЕДАГОЖИ ЭЛМЛӘР СИСТЕМИ

Башга элмләрдә олдуғу кими, педагокиканын да инкишафы просесиндә мүхтәлиф педагожи элмләр яранмышдыр ки, бунларын мәчмуу педагожи элмләр системини тәшкил эдир.

Мүхтәлиф яшлы ушагларын тә'лим вә тәрбийәсинин өзүнә мәхсус хүсусиййәтләри олдуғу үчүн бунлары бир педагокика элми әһатә эдә билмир. Буна көрә дә педагокиканын мүхтәлиф саһәләри ярадылмышдыр.

1. **Көрпәлик педагокикасы**—3 яшына кими ушагларын бәсләнмәси вә тәрбийәсиндән бәһс эдир.
2. **Бағча педагокикасы**—3 яшындан 7 яшына кими ушагларын тәрбийәсиндән бәһс эдир.

3. **Мәктәб педагокикасы**—7 яшындан 17 яшына кими ушагларын тә'лим вә тәрбийәсиндән бәһс эдир.

4. **Әлаһиддә педагокика**—бурая сурдопедагокика (кар-лал ушагларын тә'лим вә тәрбийәсиндән бәһс эдән педагокика), тифлопедагокика (кор ушагларын тә'лим вә тәрбийәсиндән бәһс эдән педагокика) вә олигофренләр педагокикасы (ағылдан кәм ушагларын тә'лим вә тәрбийәсиндән бәһс эдән педагокика) дахилдир.

5. **Педагокика тарихи**—тарих боюо педагожи нәзәрийәләрин, һәмчинин тә'лим вә тәрбийә тәчрүбәләринин инкишафыны, инкишаф ганунауйғунлугларыны өйрәнир.

6. **Хүсуси методикалар**—мүхтәлиф мәктәб фәнләринин тәдрис үсулларындан бәһс эдир.

Үмуми тәһсил мәктәбләринин мүәллимләри үчүн өйрәнилмәси зәрури олан педагожи элмләр бунлардыр: мәктәб педагокикасы, педагокика тарихи, ихтисасына көрә хүсуси методика.

5. ПЕДАГОКИКАНЫН БАШГА ЭЛМЛӘРЛӘ ӘЛАГӘСИ

Һәр бир элмин өзүнә мәхсус тәдгигат об'екти вардыр. Бунунла янашы о, бир сыра башга элмләрлә дә әлагәдар олур, онларын әлдә этдийи мә'луматы, чыхардыглары нәтичәләри һазыр бир сурәтдә алыр вә истифадә эдир. Бу нөгтейи-нәзәрдән педагокика да бир нечә элмлә әлагәдардыр, онларын чыхардығы нәтичәләрә истинад эдир.

Педагокика, һәр шейдән әввәл, **психолокияя** истинад эдир. Тә'лим вә тәрбийә мәсәләләрини мүкәммәл өйрәнмәк үчүн мүхтәлиф яш дөврләриндә ушагларын психи фәалиййәтләринин инкишаф ганунийййәтини билмәк зәруридир. Она көрә дә педагокика һәм үмуми психолокиянын, йә'ни инсанларын мүхтәлиф яш дөврләриндәки психи фәалиййәтини өйрәнән элмин, һәм дә ушагларын тә'лим вә тәрбийәләринин психожи әсасларыны өйрәнән педагожи психолокиянын мә'луматына истинад эдир.

Педагокика мүхтәлиф яшлар үзрә **инсанын анатомия вә физиолокиясы** илә дә сых әлагәдардыр. Инсанын анатомия вә физиолокиясы инкишафда олан ушағын бәдәнинин, бәдән үзвләринин мүхтәлиф яшларда гурулушу вә вәзифәләринин инкишаф ганунийййәтләрини өйрәнир. Педагокика бүтүн бу мә'лумата, хүсусилә академик И. П. Павлов тәрәфиндән өйрәнилмиш али синир фәалиййәтинин ганунларына истинад эдир. Академик Павловун али синир системинин физиолокиясына аид нәзәриййәси тә'лим-тәрбийә просесләринин бир сыра мүһүм мәсәләләринин физиоложи маһиййәтини, о чүмләдән, шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһланмаларынын нечә баша кәлдийини шәрһ эдир.

Педагокика **мәктәб кикиенасы** адланан тибб элми илә дә әлагәдардыр. Чүнки бу элм дә мәктәб тә'лими дөврүндә ушагларын сағламлыгларыны горумаг вә мөһкәмләндирмәкдән бәһс эдир.

Беләликлә, үмумтәһсил мәктәбинин мүәллими олмаг истәйәнләр психолокияны, педагожи психолокияны, үмуми вә мүхтәлиф яшлара мәхсус анатомия вә физиолокияны вә мәктәб кикиенасыны яхшы билмәлидирләр.

II ФӘСИЛ

КОММУНИСТ ТӘРБИЙӘСИНИН МӘГСӘД ВӘ ВӘЗИФӘЛӘРИ.

Педагожи фәалиййәтдә тәрбийә мәгсәдинин әһәмиййәти.

Һәр бир ишчи нә эдәҹәйини вә нәтиҹәдә нәйә наил олаҹағыны билмәсә, о, өз ишиндә мүвәффәгиййәт газана билмәз. Мүәллимин дә иши беләдир. Мүәллим дә ишиндә мүвәффәгиййәт газанмаг үчүн тә'лим вә тәрбийә вердийи ушагларда һансы кейфиййәтләр яратмаг истәдийини чох яхшы билмәлидир. Буну яхшы билмәси мүәллимә өз ишини мәгсәдә уйғун шәкилдә гурмаға, иш үсулларыны бу мәгсәдә мүвафиг сечмәйә, бу мәгсәддән яйынмадан, ардычыл олараг она доғру кетмәйә көмәк эдир.

Бөйүк рус педагогу К. Д. Ушински тәрбийә фәалиййәтинин мәгсәдини билмәйән зәрурәтиндән бәһс эдәрәк, языр ки: «Ени бинанын биноврәсини гоярkән, нә тикмәк истәдийини билмәйән архитектор һаггында сиз нә дейәрсиниз; о билмир ки; тикдийи бина... ичәрисиндә раһат яшамаг үчүн садәҹә эвдирми, башга ердән кәләнләрин нәзәрини ҹәлб этмәк үчүн ярашыглы меһманханадырмы... мәтбәхдирми... музейдирми, йохса һеч кәсә һәятда лазым олмаян һәр ҹүр көһнә шейләри йығмаг үчүн амбардырмы? Өз тәрбийәви фәалиййәтинин мәгсәдини айдын вә дүрүст тә'йин эдә билмәйән тәрбийәчи һаггында да эйни шейләри демәк лазымдыр»[1].

Беләликлә, мүәллимин тәрбийә гаршысында дуран мәгсәд вә вәзифәләри билмәси биринҹи дәрәҹәли әһәмиййәти олан мәсәләдир.

Тәрбийәнин мәгсәди һаггында нәзәриййә педагокика элминин мүһүм саһәләриндән биридир. Чүнки кәнҹ нәслин тәрбийәсинин мәзмуну, һәята кечирилмәси форма вә үсуллары онун мәгсәдиндән чох асылыдыр.

[1] К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 80—81.

Һәр шейдән әввәл, гейд этмәк лазымдыр ки, тәрбийәнин мәгсәди һеч кәс тәрәфиндән уйдурулмамышдыр, о, об'ектив олараг, ҹәмиййәтин һәят шәраитиндән вә тәләбатындан доғмушдур. Һәр ҹәмиййәт өз шәраит вә эһтияҹына мүвафиг олараг кәнҹ нәслин нә кими кейфиййәтләрлә етишмәсинә мүәййән тәләбләр верир ки, һәмин ҹәмиййәтин тәрбийә мәгсәдләри бу әсасда тәшәккүл тапыр. Бундан габагкы фәсилдә һәр бир ичтимаи гурулушда кәнҹ нәслин тәрбийәси гаршысында нә кими мәгсәдләр гоюлдуғу айдынлашдырылды. Синифли ҹәмиййәтләрдә сияси һакимиййәти әлиндә сахлаян синиф тәрбийәнин гаршысында өз мәнафеинә уйғун мәгсәд гоюр.

Антагонист синифли ҹәмиййәтләрдә истисмарчы синифләр тәрәфиндән ирәли сүрүлән тәрбийә мәгсәдләри инсанын инсан тәрәфиндән истисмар эдилмәсинә һагг газандырмаг вә ағалыг эдән синифләрин һакимиййәтини мөһкәмләндирмәйә хидмәт этмиш вә этмәкдәдир.

Буржуа педагоглары буржуа тәрбийәсинин һәгиги мәгсәдини кизләтмәк үчүн тәрбийә мәгсәдинин куя илаһи мәншәә малик дәйишмәз вә әбәди олдуғуну, бүтүн бәшәриййәт үчүн эйниййәт тәшкил этдийини, кәнҹ нәслин аһәнкдар бир сурәтдә инкишафына сә'й көстәрилдийини иддиа эдирләр. Марксизм-ленинизм классикләри бу мүддәанын риякарлығыны ифша эдәрәк, тәрбийә мәгсәдләринин һаким синифләрин мәнафеинә хидмәтини сүбут этмишләр. В. И. Ленин капиталист өлкәләриндә буржуа тәрбийә мүәссисәләринин мәһз буржуа синфинин мәнафеини күддүйүнү ифша эдәрәк, языр: «Көһнә мәктәб дейирди ки, о һәр ҹәһәтдән элмли адам етишдирмәк истәйир, үмумиййәтлә элмләри өйрәдир. Биз билирик ки, бу башдан-баша ялан иди... тамамилә синфи руһда олан көһнә мәктәб бүтүнлүкдә, ялныз буржуазиянын ушагларына билик верирди. Онун һәр бир сөзү сахталашдырылыб буржуазиянын мәнафеинә уйғунлашдырылмышды. Бу мәктәбләрдә кәнҹ фәһлә вә кәндли нәслинә тәрбийә вермәкдән артыг ону һаман буржуазиянын мәнафеи үчүн ишләмәйә алышдырырдылар. Онлары элә тәрбийә эдирдиләр ки, онлардан буржуазия үчүн мәнфәәт кәтирмәк баҹарығы олан вә эйни заманда буржуазиянын истираһәтини вә зәһмәтсиз яшайышыны позмаяҹаг әлверишли нөкәрләр ятарсынлар»[1].

Коммунист тәрбийәсинин мәгсәди.

Коммунист тәрбийәсинин мәгсәди сосялизм ҹәмиййәтинин инкишаф шәраити вә тәләбаты илә мүәййән эдилир. ССРИ-дә коммунизм ҹәмиййәтинин гурулмасы вәзифәләри совет мәктәбиндә тәрбийәнин мәгсәдини мүәййән эдир.

Сосялизм ҹәмиййәтиндә инсанын инсан тәрәфиндән, бир синфин башга синиф тәрәфиндән истисмары мөвҹуд олмадығындан тәрбийәнин дә мәгсәди үмумхалгын мәнафеинә хидмәт

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, 31-ҹи ҹилд, сәһ. 284—285.

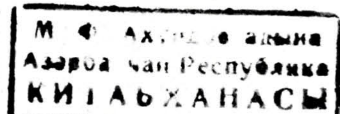

эдир. Бизим совет тәрбийә мүәссисәләри вә совет аиләләринин тәрбийә мәгсәдләри халгын тәрбийә идеалларыны экс этдирир.

Коммунист тәрбийәсинин мәгсәдини, биринчи олараг, элми коммунизмин баниләри К. Маркс вә Ф. Энкелс әсасландырмышлар. Сонрадан бу, В. И. Ленин тәрәфиндән инкишаф этдирилмиш вә Совет Иттифагы Коммунист партиясы вә Совет һөкумәтинин бир сыра гәрарларында өз эксини тапмыш вә дәринләшдирилмишдир.

К. Маркс техника үзәриндә гурулмуш истеһсалатын инкишафыны тәдгиг эдәрәк, онун ишчиләрә мүәййән йүксәк тәләбләр вердийини мүәййән этмишдир. Машын сәнаеи ишчиләрдән истеһсалатын элми әсасларыны билмәйи, онун тез-тез дәйишилмәсинә уйғун олараг, иш просесләрини дәйишдирә билмәйи, истеһсалатын мүхтәлиф аләтләри илә ишләмәйи бачармағы тәләб эдир. Беләликлә, йүксәк техника әсасында гурулмуш истеһсалат ишчиләрин анчаг бир саһәни билмәси вә анчаг бир саһәйә гапылыб галмасыны инкар эдир, о, фәһләнин һәртәрәфли мүтәһәрриклийини тәләб эдир. К. Маркс бу об'ектив ганунауйғунлуглара әсасланараг, инсанын һәртәрәфли инкишафа малик олмасы, онда зеһни вә физики габилиййәтләрин аһәнкдар шәкилдә инкишаф этмәси зәрурийиәтини ирәли сүрмүшдүр.

Антагонист характер дашыян капиталист өлкәләриндә сәнаеин бу инкишаф тәләбләринә зидд олараг, сүн'и сурәтдә ишчиләрә биртәрәфли инкишаф верилир, әһалинин бир гисми (фәһлә вә кәндлиләр) анчаг физики әмәклә, о бири гисми исә (варлы синифләр) анчаг зеһни әмәклә мәшғул олмаг үчүн һазырланыр. Нәтичәдә, һәм истисмарчы синфин, һәм дә истисмар олунан синифләрин ушаглары биртәрәфли инкишаф эдирләр: бири зеһни, дикәри исә физики әмәк үчүн һазырланыр; физики әмәклә зеһни әмәк арасында учурум әмәлә кәлир.

Белә бир антагонист чәмиййәтин мәһв эдилмәсиндән сонра яранан синифсиз чәмиййәтдә сәнаеин техники инкишафы даһа йүксәк пилләйә галхыр вә даһа сүр'әтли аддымларла бүтүн саһәләрә дахил олур. Капитализм гурулушунун эксинә олараг, сосялизм чәмиййәти сәнаеин ишчиләрә вердийи һәртәрәфли инкишаф этмәк тәләбини нәинки өдәйир, һәтта белә бир инкишаф үчүн там әлверишли шәраит ярадыр. Ф. Энкелсин яздығы кими: «...коммунизм әсаслары үзәриндә гурулмуш чәмиййәт өз үзвләринә һәртәрәфли инкишаф этмиш габилиййәтләрини һәртәрәфли тәтбиг этмәйә имкан верәчәкдир»[1].

Сосялизм чәмиййәтинин вә коммунизм гуручулуғунун тәләбләри кәнч нәслин һәртәрәфли инкишаф этмәси зәрурийиәтини ирәли сүрүр. Бу зәрурәтә әсасән *совет мәктәбиндә тәрбийәнин башлыча мәгсәди коммунизм чәмиййәтини гуруб баша чатдырмаға габил олан, һәртәрәфли инкишаф этмиш адамлар етишдирмәкдир.*

[1] К. Маркс вә Ф. Энкелс, Әсәрләри, ч. V сәһ. 478.

Һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхс нә кими кейфиййәтләрә малик олмалыдыр?

Бу кейфиййәтләри беш әсас кейфиййәт әтрафында чәмләшдирмәк олар.

Һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхс биринчи нөвбәдә биликли олмалы, тәбиәт вә чәмиййәт һадисәләринин кедишиндән баш чыхармалы, зеһни габилиййәтләри инкишаф этмәлидир. Чүнки элм вә йүксәк техника әсасында гурулмуш сосялизм истеһсалатында ишләмәк вә ону идарә эдә билмәк үчүн инсандан биринчи нөвбәдә билик вә зеһни инкишаф тәләб олунур.

Һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхс биликли олмагла бәрабәр һәм дә нәзәриййә вә практикада истеһсалатла таныш олмалы, истеһсалатын айры-айры саһәләриндә ишләмәк үчүн һазыр олмалы, дурмадан инкишаф эдән истеһсалатла аяглаша билмәли, бир ишдән сәрбәст сурәтдә о биринә кечә билмәли—бир сөзлә, политехник һазырлыға малик олмалыдыр.

Һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхс бунлардан әлавә коммунист әхлагынын нәчиб сифәтләринә малик олмалыдыр. Сосялизм дөвләтиндә яшамаг вә гурмаг инсанын мә'нәви варлығына йүксәк тәләбләр верир, бу тәләбләри ялныз коммунист әхлаглы адам тә'мин эдә биләр.

Һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхсин бир кейфиййәти дә бәдәнчә сағлам, физики чәһәтдән дөзүмлү вә күмраһ олмагдыр. Бәдәнчә зәиф адам сосялизм чәмиййәтинин вәтәндашлара бәхш этдийи не'мәтләрдән долғун истифадә эдә билмәз, гуручулуг вәзифәләрини еринә етирмәкдә ачизлик көстәрәр.

Нәһайәт, һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхс бәдии зөвгә малик олмалы, сосялизм чәмиййәтиндә кениш шәкилдә инкишаф этмиш инчәсәнәт әсәрләриндән зөвг ала билмәли вә өз ярадычылыг габилиййәтләрини инкишаф этдирмәлидир.

Демәк, һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхс биликли вә ағылча инкишаф этмиш олмалы, политехник һазырлыға малик олмалы, коммунист әхлагы сифәтләринә йийәләнмәли, физики чәһәтдән лазымынча инкишаф этмәли, бәдии зөвгә малик олмалыдыр; о, һәм әгли, һәм дә физики әмәклә мәшғул олмаға габил олмалыдыр. Әкәр бу сифәтләрин һамысы бир адамда варса, она һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхс демәк олар.

Кәнч нәслә коммунист тәрбийәси вермәкдән мәгсәд мәһз онда бу һәртәрәфли инкишафы тә'мин этмәк, онлардан коммунизми гуруб баша чатдырмаға габил һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхсләр етишдирмәкдир. Белә бир инкишафы тә'мин эдән коммунист тәрбийәси 5 чәһәтин мәчмуундан ибарәтдир: әгли тәһсил, политехник тәһсил, коммунист әхлагы тәрбийәси, бәдии тәрбийә, физики тәрбийә. Комунмист тәрбийәсинин бу чәһәтләринин һәр биринин өзүнә мәхсус вәзифәләри вардыр.

Әгли тәһсилин вәзифәләри.

Марксизм-ленинизм классикләринин етишән нәслин тәрбийәси һаггындакы нәзәриййәләриндә вә партиямызын мәктәб вә тәрбийә һаггындакы мүһүм гәрарларында һәмишә әгли тәһсилә биринчи дәрәчәли әһәмиййәт верилир. К. Маркс тәрбийә анлайышынын мәзмунуну мүәййән эдәркән биринчи ерә әгли тәрбийәни гоймушдур. В. И. Ленин өзүнүн коммунист тәрбийәси мәсәләләринә аид әсәрләриндә кәнчләрин элмләрин әсасы илә силаһландырылмасына олдугча бөйүк әһәмиййәт вермишдир.

Сов. ИКП МК мәктәб һаггындакы 5 сентябр 1931-чи ил тарихли гәрарында мәктәбдә элмләрин әсасыны өйрәнмәйин мөвгеини азалтмаға тәшәббүс едән «солчу» тәһрифләри кәскин тәнгид этмиш вә мәктәбин әсас вәзифәсинин шакирдләри элмләрин әсаслары илә силаһландырмагдан ибарәт олдуғуну хүсуси көстәрмишдир.

Сов. ИКП XX гурултайы алтынчы бешилликдә Совет Иттифагында орта (ониллик) тәһсилин әсасән һәята кечирилмәси һаггында гәрар гәбул этмәклә совет вәтәндашларынын һамысынын орта тәһсил һәчминдә биликләрә йийәләнмәсинин зәрурийәтини бир даһа гейд этмишдир.

Әкәр капитализм чәмиййәтиндә элм халга хидмәт этмәк әвәзинә онун мәнафеинә гаршы гоюлурса (атом энержисиндән, биолокия элминин наилиййәтләриндән мүһарибә мәгсәдләри үчүн истифадә этмәк), сосялизм чәмиййәтиндә элм һамынын малыдыр вә халга хидмәт эдир.

Сосялизм чәмиййәтиндә әгли тәһсилин әһәмиййәти нә илә мүәййән эдилир?

Өлкәмиздә кәнч нәсл коммунизм чәмиййәтинин гуручусу кими етишдирилир. Коммунизм исә ән йүксәк элм вә техниканын наилиййәтләри үзәриндә гурулур. Элмә йийәләнмәдән элм вә техниканын ән йүксәк наилиййәтләринә әсасланан коммунизм чәмиййәтини гурмаг олмаз. В. И. Ленин комсомолун III гурултайындакы мәшһур нитгиндә өлкәмиз гаршысында бөйүк гуручулуг вәзифәләринин дурдуғуну гейд эдәрәк, бу вәзифәни элмә йийәләнмәдән һәята кечирмәк мүмкүн олмадығыны көстәрмишдир. Коммунизмин гурулмасы үчүн өлкәнин электрикләшдирилмәси зәрурәтини гейд эдәрәк, В. И. Ленин кәнчләрә мүрачиәтиндә дейирди ки, «Сиз яхшыча билирсиниз ки, савадсыз адамлар электрикләшдирмә ишинә ярамазлар вә бурада садәчә савадлы олмаг да аздыр. Бурада электрикин нә олдуғуну анламаг кифайәт дейилдир; ону һәм сәнаедә, һәм экинчиликдә, һәм дә сәнаеин вә экинчилийин айры-айры саһәләриндә техники чәһәтдән нечә ишләтмәйи билмәк лазымдыр»[1]. Электрикин нә олдуғуну, онун тәтбиг эдилмә йолларыны анчаг тәһсил көрмүш, әгли чәһәтдән кифайәт гәдәр инкишаф этмиш адам анлая биләр.

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 280.

Йүксәк дәрәчәдә инкишаф этмиш олан коммунизм чәмиййәтиндә тәсәррүфатын тәшкили, мәдәни гуручлуг ишләри дә элми әсасда тәшкил эдилдийиндән бурада анчаг көрүш даирәси кениш, биликли адамлар мүвәффәгиййәт газана биләрләр. Бүтүн бунларын һамысы көстәрир ки, әгли тәһсилин биринчи вәзифәси етишән нәсли коммунизм гуручулуғунда фәал иштирак этмәйә һазырлашдырмагдан ибарәтдир.

Бундан әлавә әгли тәһсил кәнч нәслин һәятда зәрури олан бачарыг вә вәрдишләр (язмаг, охумаг, һесабламаг) газанмасына имкан верир, онларын өз бачарыг вә габилиййәтләрини инкишаф этдирә билмәси үчүн әлверишли шәраит ярадыр. Әгли тәһсил алмыш адам бир ердә дурмаз, о, тәһсил сайәсиндә әлдә этдийи бир чох файдалы һәяти бачарыгларыны һәр аддымда ишә салмагла, даима өз мәдәни вә элми инкишафы үзәриндә чалышар. О бири тәрәфдән, орта мәктәбдә шакирдләрин элми биликләрә йийәләнмәси, онлары техникум вә али мәктәбләрдә тәһсил алмаға, һәмчинин кәләчәкдә өзүнә пешә сечмәйә һазырлайыр. Үмуми тәһсил олмадан политехник һазырлыг алмаг мүмкүн дейилдир. Кениш үмуми тәһсил алмадан пешә өйрәнмәк ениетмә вә кәнчи биртәрәфли инкишафа сүрүкләр.

Әгли тәһсилин бир вәзифәси дә кәнч нәслдә диалектик—материализм дүнякөрүшү яратмагдан ибарәтдир. В. И. Ленин кәнчләрә мүрачиәтиндә дейирди ки, онлар һәгиги коммунист олмаг үчүн бәшәриййәтин һазырламыш олдуғу биликләри мәнимсәмәлидирләр. Чүнки, В. И. Ленинин дедийи кими, «Ялныз бәшәриййәтин һазырламыш олдуғу бүтүн сәрвәтләри билмәклә өз зеһнини зәнкинләшдирдийин заман коммунист олмаг оларсан». Ленин көстәрирди ки, кәнчләр алдыглары тәһсили дәриндән дүшүнмәклә өзләри коммунизмин лабүд олдуғу нәтичәсинә кәлмәлидирләр.

Ушагларда диалектик-материализм дүнякөрүшү мәктәбдә онлара верилән элми биликләр әсасында ярадылыр. Шакирдләр тәһсил васитәсилә тәбиәт вә чәмиййәтин инкишафыны, онларда баш верән һадисәләри вә онларын ганунауйғунлугларыны дәриндән өйрәнир, дәрк эдир вә бу билик онлары мөвһуми, дини фикирләрдән сагындырыр, онларда мөвһуматла мүбаризә әзми доғурур. Мәсәлән, ерин каинатда чазибә гүввәси илә сахландығыны билән шакирд ерин куя өкүз буйнузлары үстүндә дурмасыны иддиа эдән мөвһуми фикри гәбул этмәз. Эләчә дә көй курултусу, илдырым, зәлзәләнин нәдән ибарәт олдуғуну, бунларын һансы элми ганунауйғунлуглар әсасында әмәлә кәлдийини билән шәхс бу һадисәләр һаггындакы һәр чүр дини уйдурмалара инанмаз, онларла мүбаризә эдәр.

Әгли тәһсил етишән кәнч нәслин әхлаг тәрбийәсинә дә көмәк эдир. Шакирдләрин әдәбийятдан, тарихдән, чоғрафиядан алдыглары биликләр онларда зәһмәткешләрин һагг ишинә,

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри. 31-чи чилд, сәһ. 287.

халглар достлуғуна, совет адамларынын мәнафеинә хидмәт едән ичтимаи гайдаларымыза инам вә мәһәббәти артырыр, истисмарчы синифләрин ишғалчылыг, милләтчилик сиясәтләринә, һуманизмә зидд идеяларына нифрәти гүввәтләндирир. Һәлә мәшһур рус алим вә педагогу Н. Пирогов дейирди ки, «Елмдә елә бир әхлаги тәрбийәви гүввә вар ки,. о һеч бир вахт итиб кетмир. Елм өзүнүнкүнә наил олур. О, ағла тә'сир етмәклә әхлаглара да тә'сир едир».

Әлбәтә, бу мәсәләдә тә'лимин идея-сияси истигамәти һәлледичи рол ойнайыр; совет мәктәбиндә тәдрис едилән елмләр коммунист тәрбийәси мәгсәдләринә хидмәт етдикләриндән, онларын мәзмуну ушагларда коммунист әхлагынын тәшәккүл етмәсинә көмәк едир. Бу ишдә хүсусән әдәбийят, тарих, чоғрафия фәнләри бөйүк рол ойнайыр. Лакин о бири фәнләр дә әхлага бу вә я башга дәрәчәдә өз тә'сирләрини көстәрирләр.

Нәһайәт, әгли тәһсил гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән бири дә шакирдләрин диггәтини, һафизәсини, тәфәккүрүнү вә башга психи просесләрини инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир. Шакирдләр билик әлдә едәркән ейни заманда онларын тәфәккүрләри, мүһакимәләри еткинләшиб инкишаф едир. Чүнки тә'лим һәр заман тәфәккүрә тәләбләр верир. Шакирдләр тә'лим просесиндә тәһлил вә тәркиблә мәшғул олур, факт вә һадисәләрдән нәтичә чыхарыр, гайда вә ганунлары тәтбиг едир, мүгайисәләр апарыр. Бүтүн бунлар нәинки тәкчә шакирдин билийини артырыр, һәм дә онун тәфәккүрүнү, диггәтини, һафизәсини инкишаф етдирәрәк, даһа йүксәк пилләйә галдырыр. Тә'лим, хүсусән һафизә вә диггәтә бөйүк тәләбләр верир вә бунун нәтичәсиндә тәһсил алан адамын һафизәси мөһкәмләнир, диггәти сабитләшир, о, диггәтини узун мүддәт бир мәсәлә үзәриндә мәркәзләшдирмәк бачарығы газаныр.

Беләликлә әгли тәһсил шакирләри елми биликләрлә силаһландырараг коммунизм гуручулуғуна һазырлайыр, онларда коммунист дүнякөрүшү вә коммунист әхлагынын тәшәккүлүнә, онларын психи просесләринин инкишафына ярдым едир.

Политехник тәһсилин вәзифәләри. Һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхс етишдирмәк мәгсәдини күдән коммунист тәрбийәсинин мүһүм тәркиб һиссәләриндән бири дә политехник тәһсилдир.

Бөйүмәкдә олан нәслә политехник һазырлыг верилмәсинин зәрурәтини илк дәфә К. Маркс әсасландырмышдыр. К. Маркс сәнае үзәриндә узун мүддәтли вә һәртәрәфли мүшаһидә апарараг мүәййән етмишдир ки, истеһсалатын техники базисиндә даима дәйишиклик әмәлә кәлир, бу базис даима инкишаф едир. «Буна көрә ири сәнаеин тәбиәти әмәкдә, көрүлән ишләрдә дәйишиклик яранмасына вә фәһләнин һәртәрәфли мүтәһәррикликинә сәбәб олур»[1].

[1] К. Маркс, Капитал, ч. 1, Бакы, Азәрнәшр, 1949, сәһ. 412.

Беләликлә, мүасир сәнае фәһләнин һәртәрәфли инкишафыны, инкишаф едән техникадан баш чыхара билмәсини тәләб едир. Йүксәк дәрәчәдә инкишаф етмиш елм вә техниканын наилиййәтләринин кениш тәтбиг едилдийи коммунизм чәмиййәтиндә бу тәләбатын өдәнилмәсинин биринчи дәрәчәли әһәмиййәти вардыр. Кәнч нәслин коммунист тәрбийәсиндә бу вәзифә политехник тә'лимлә һәята кечирилир.

К. Маркс политехник һазырлығын зәрурәтини көстәрмәклә бәрабәр политехник тә'лимин маһиййәтини дә мүәййән етмишдир. К. Маркс көстәрмишдир ки, политехник тә'лим «истеһсалатын бүтүн просесләринин әсас принсипләри илә таныш едән вә ейни заманда ушаға вә ениетмәйә бүтүн истеһсалатын ән садә аләтләри илә рәфтар етмәк вәрдишләри верән» тә'лимдир. Бурадан көрүнүр ки, политехник тә'лим нәзәриййә илә тәчрүбәни бирләшдирир: о, бир тәрәфдән, кәнчләри истеһсалатын елми принсипләрилә, нәзәриййәси илә таныш етмәйи, о бири тәрәфдән, онлара истеһсалатын ән садә аләтләри илә ишләмәк бачарығы ашыламағы нәзәрдә тутур.

В. И. Ленин К. Марксын политехник тә'лим нәзәриййәсини даһа да инкишаф етдирәрәк бу тә'лимин гаршысында дуран конкрет вәзифәләри мүәййәнләшдирмишдир.

В. И. Ленин һәлә 1897-чи илдә яздығы әсәрдә синифсиз чәмиййәтдә кәнч нәслин тәһсилини онун мәһсулдар әмәйи илә бирләшдирилмәси тәләбини ирәли сүрмүш вә буну һәртәрәфли инкишафын әсас васитәси һесаб етмишдир.

Өлкәмиздә совет һакимиййәти гурулдугдан сонра В. И. Ленин бөйүмәкдә олан нәслә мәктәбдә политехник тә'лим верилмәсини Коммунист партиясынын програм лайиһәсинин маариф саһәсиндәки тәләбләри сырасына дахил етмишдир. ҮИК(б)П-нын VIII гурултайы (1919-чу ил) тәрәфиндән гәбул едилмиш програмда «17 яшына гәдәр һәр ики чинсдән олан бүтүн ушаглар үчүн пулсуз вә ичбари, үмуми вә политехник (нәзәриййә вә практикада истеһсалатын бүтүн башлыча саһәләри илә таныш едән) тәһсил тәтбиг етмәк» тәләб олунур.

Сов. ИКП МК-нын XIX вә XX гурултайлары совет мәктәбләриндә политехник тә'лимин тәтбиги һаггында мүһүм гәрарлар гәбул етмишдир.

Сов. ИКП-нын XX гурултайы орта мәктәбдә шакирдләрин мүасир сәнае вә кәнд тәсәррүфаты истеһсалынын ән мүһүм саһәләри илә таныш едилмәсини, тә'лимин истеһсалатла сых әлагәләндирилмәсини тәләб етмишдир.

Политехник тә'лим нәзәриййә илә практиканы, әгли ишлә физики иши бирләшдирмәклә кәнчләрин һәртәрәфли инкишафыны тә'мин едир. Политехник тәһсил алмыш кәнч истеһсалатын үмуми елми әсасларыны билдийи үчүн о, истеһсалатда әмәлә кәлән бүтүн дәйишикликләрдән асанлыгла баш чыхарыр вә бу да она орта мәктәби битирдикдән сонра өзүнә сәрбәст пешә сечмәйә имкан верир. Бу мәсәлә исә чәмиййәтимизин һазырки

инкишаф дөврүндә бөйүк әһәмиййәтә маликдир. Чүнки һазырда орта мәктәби гуртаранлардан билаваситә истеһсалата кедәнләр али мәктәбләрә вә техникумлара дахил оланлардан даһа чохдур. Үмуми орта тәһсилин тамам һәята кечирилмәсилә әлагәдар олараг орта мәктәби битирдикдән сонра билаваситә истеһсалата кедән кәнчләрин сайы кетдикчә артачагдыр. Буна көрә дә кәнчләрә орта мәктәби битирдикдән сонра билаваситә истеһсалата гошулмаг имканы вермәк чәһәтдән политехник тә'лимин әһәмиййәти кетдикчә артыр. О бири тәрәфдән, политехник тә'лим шакирдләрә әсас истеһсал саһәләри һаггында нәзәри билик вә әмәли бачарыг вердийиндән, кәнч оғлан вә я гызлар үчүн ихтисас сечмәк иши асанлашыр. Онлар там политехник тәһсил алмыш олдугда истеһсалатын бир саһәсиндән о бири саһәсинә (мәсәлән сәнаедән кәнд тәсәррүфатына вә әксинә) асанлыгла кечә билирләр. Беләликлә, политехник тәһсил алмыш кәнч һәмишәлик дар бир сәнәтә буховланыб галмыр, истеһсалатын тәләбатындан, өзүнүн арзусундан асылы олараг, өз сәнәтини аз вахт ичәрисиндә дәйишдирә билир.

Политехник тәһсилин әһәмиййәти бунларла битмир. Политехник тәһсилин һәята кечирилмәси өлкәдә әмәк мәһсулдарлығынын артырылмасыны тә'мин эдир. Чүнки политехник тәһсил кәләчәк ишчинин мәдәни-техники сәвиййәсини йүксәлдир; бу исә әмәк мәһсулдарлығыны артырмаг үчүн зәруридир. Политехник һазырлыг фәһләнин истеһсалатда сәмәрәләшдирмәләр апармасына, ихтиралар этмәсинә сәбәб олур.

Нәһайәт, политехник тәһсил просесиндә шакирдләр коллектив сурәтдә истеһсал әмәйиндә иштирак эдир, ичтимаи-файдалы ишләр көрүрләр, бу исә онларын коммунист әхлагы тәрбийәсинә мүсбәт тә'сир эдир. Әмәкдә иштирак этмәк шакирдләрин бүтүн мә'нәвийятына тә'сир эдәрәк әмәйә севки, яшлыларын әмәйинә һөрмәт тәрбийә эдир, онларын ирадәсини мөһкәмләндирир, чәтинликләрә галиб кәлмәйә алышдырыр. Ичтимаи файдалы әмәкдә мүнтәзәм иштирак эдән шакирд тәдричән халгын, коллективин мәнафеинә чалышмаға, коллективин мәнафеини әзиз тутмаға алышыр.

Политехник тәһсил вә үмуми тәһсил бир-бири илә сыхы әлагәдардыр. Элми биликләрә йийәләнмәдән политехник тәһсил һәята кечирилә билмәз. Мүасир сәнаеин әсасында тәбиәт һаггындакы элмләр дурур. Элмин ганунларынын техникада вә кәнд тәсәррүфатында нечә тәтбиг эдилмәсини шакирдләрә өйрәтмәк исә политехник тәһсилин әсас вәзифәсини тәшкил эдир. Һәлә 1931-чи ил сентябрын 5-дә ҮИК(б)П МК «Ибтидаи вә орта мәктәб һаггында» гәбул этдийи гәрарда элмләрин әсасыны өйрәнмәйин политехник тәһсил үчүн зәрури олдуғуну көстәрмиш вә политехник тәһсили анчаг практик әмәк тәрбийәсилә әвәз этмәк чәһдини ленинизмә зидд бир һәрәкәт кими писләмишдир. Беләликлә, политехник тәһсилин мүвәффәгиййәтлә һәята кечирилмәси элмләр әсасынын яхшы мәнимсәнилмәсини нәзәрдә тутур. О бири тәрәфдән, шакирдләрин э'малатханада, мәктәбин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә, истеһсалатда ишләмәсилә әлагәдар олараг, политехник тәһсил онларын истеһсалат һаггындакы нәзәри биликләрини дәринләшдирир вә элмләрин әсасына даһа мөһкәм йийәләнмәсинә сәбәб олур.

Коммунист әхлагы тәрбийәсинин вәзифәләри.

Коммунист тәрбийәсинин мәгсәд вә вәзифәләри ичәрисиндә кәнч нәслин коммунист әхлагы тәрбийәси бөйүк ер тутур. Коммунизм гуручуларынын йүксәк әхлаги кейфиййәтләрә, нәчиб сифәтләрә малик олмасы һәртәрәфли инкашафын айрылмаз һиссәсини тәшкил эдир. Совет кәнчләринин коммунист әхлагы сифәтләринә йийәләнмәсини В. И. Ленин биринчи дәрәчәли әһәмиййәти олан бир мәсәлә кими гиймәтләндирмишдир. Комсомолун III гурултайындакы мәшһур нитгиндә В. И. Ленин демишдир ки, «Һазыркы кәнчләрин бүтүн тәрбийә, тәһсил вә тә'лим иши онларда коммунист әхлагыны тәрбийә этмәкдән ибарәт олмалыдыр»[1].

Коммунист әхлагы тәрбийәсинин зәрурәти һәмчинин Сов. ИКП вә Совет һөкумәтинин мәктәб вә тәрбийә һаггындакы гәрарларында хүсуси гейд эдилмишдир.

Етишән нәслдә коммунист әхлагы тәрбийәсинә бу гәдәр әһәмиййәт верилмәси тәсадүфи дейилдир. Чүнки, коммунист әхлагы бәшәр чәмиййәтинин даһа да йүксәлмәсинә, «истисмарчылар чәмиййәтинин дағыдылмасына вә бүтүн зәһмәткешләрин ени коммунистләр чәмиййәти гуран пролетариат әтрафында бирләшмәсинә хидмәт эдир»[1].

Бир овуч истисмарчыларын хошбәхтлийини нәзәрдә тутан буржуа әхлагынын әксинә олараг, коммунист әхлагы чәмиййәтин бүтүн үзвләринин хошбәхтлийини, сәадәтини нәзәрдә тутур.

В. И. Ленин һәлә совет һакимиййәтинин галиб кәлдийи илк күнләрдә демишдир: «Биз чалышачағыг ки, «һәр кәс өзү үчүн, тәкчә аллаһ һамы үчүн» дейән мәнфур гануну йох эдәк... Биз чалышачағыг ки, «һамы бир нәфәр үчүн вә һәр кәс һамы үчүн» дейән ганун... күтләләрин шүурунда, адәтиндә, күндәлик мәишәтиндә дәрин көк салсын...»[2]

Комунист әхлагы чохчәһәтли кейфиййәтдир: бура совет вәтәнпәрвәрлийи вә пролетар бейнәлмиләлчилийи, әмәйә вә ичтимаи мүлкиййәтә сосялист мүнасибәти, шүурлу интизам, коллективлик, сосялист һуманизми, йолдашлыг вә достлуг, доғручулуг, садәлик вә нәзакәт дахилдир.

Беләликлә, коммунист әхлагы тәрбийәсинин ушаг вә кәнчләрдә олдугча йүксәк, нәчиб сифәтләр тәрбийә эдилмәсини нәзәрдә тутдуғу айдын олур. Етишән кәнч нәсилдә бу нәчиб сифәтләрин тәрбийә олунмасы коммунизм гуручулуғунун сүр'әти-

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 290—291.
[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 293.
[2] Енә орада, сәһ. 115—116.

ни артырыр вә совет адамларынын сосялизм ҹәмиййәтиндә даһа раһат вә долғун яшамасына сәбәб олур.

Бәдии тәрбийәнин вәзифәләри. Коммунист тәрбийәсинин тәркиб һиссәләриндән бири дә бәдии тәрбийәдир. Бәдии тәрбийә инсаны һәгиги көзәлликдән зөвг алмаға һазырлайыр, онун көзәллийи дүзкүн гиймәтләндирмәк бачарығыны, көзәллийә олан мараг вә тәләбатыны инкишаф этдирир. Бәдии тәрбийә шакирдин әхлагына вә хүсусән һиссләринә тә'сир этмәклә онун шәхсиййәтини йүксәлдир, нәҹибләшдирир. Инҹәсәнәт әсәрләри гүввәтли мәфкурә силаһы олдуглары үчүн бәдии тәрбийә эйни заманда әхлаги тәрбийә илә әлагәдардыр. Бәдии тәрбийәнин бир вәзифәси дә ушагларын бәдии ярадыҹылыг габилиййәтләрини инкишаф этдирмәкдир.

Физики тәрбийәнин вәзифәләри. Тәрбийә эдилән кәнҹ нәслин бәдәни инкишафдадыр. Тәрбийә васитәсилә бу инкишафын дүзкүн кетмәсинә наил олмаг лазымдыр. Физики тәрбийәнин вәзифәси ушагларын сағлам, күмраһ, физики ҹәһәтдән мөһкәм бөйүмәсини тә'мин этмәкдир. Бу кейфиййәтләрин тә'мин эдилмәси исә комунист тәрбийәсинин башга вәзифәләрини һәята кечирмәк үчүн зәруридир.

Физики тәрбийә кәнҹ нәсли иҹтимаи-файдалы әмәйә вә ССРИни империалист гәбскарлардан мүдафиә этмәйә һазырлайыр.

* * *

Ушаг шәхсиййәтинин етишдирилмәси коммунист тәрбийәсинин бүтүн ҹәһәтләрини бирләшдирән ваһид бир просесдир. Бу ҹәһәтләрин бирликдә һәята кечирилмәси кәләҹәк коммунист гуруҹуларынын һәртәрәфли инкишафыны тә'мин эдир.

Һәр бир педагог, мәктәбин һәр һансы бир саһәсиндә чалышаркән ваһид тәрбийә просесини һәята кечирир. О, билаваситә коммунист тәрбийәсинин конкрет бир вәзифәсини (мәсәлән, физики тәрбийәни вә я бәдии тәрбийәни) һәята кечирмәк үчүн чалышан вахтда да коммунист тәрбийәсинин үмуми мәгсәд вә вәзифәләрини нәзәрдә тутмалыдыр. Һәр бир педагог шакирдләрлә чалышаркән һәмин шакирдләр арасында коммунист тәрбийәсини һәята кечирән башга педагогларла әлагә сахламалы, онларын вердикләри тәләбләри нәзәрдә тутмалы вә ваһид мәгсәдә доғру онларла әлбир кетмәлидир.

Шакирдләрдә комунист тәрбийәсинин тәләб этдийи кейфиййәтләри тәрбийә эдәркән, педагог эйни заманда айры-айры шакирдләрин бу вә я башга саһәдә тәзаһүр эдән хүсуси исте'дадларыны да инкишаф этдирмәйә чалышмалы, зәиф инкишаф этмиш ҹәһәтләрә диггәти артырмалы вә ушаг шәхсийәтинин аһәнкдар инкишаф этмәсинә наил олмалыдыр.

III ФӘСИЛ

УШАГЛАРЫН ИНКИШАФЫ ВӘ ЯШ ХҮСУСИЙЙӘТЛӘРИ

Ушағын мүвәффәгиййәтлә тәрбийә эдилмәси үчүн онун инкишафына аид олан ганунауйғунлуглары этрафлы өйрәнмәк лазымдыр. Ушаг нә кими шәраитдә, һансы амилләрин тә'сири алтында инкишаф эдир, ушағын инкишафында ирсиййәтин, мүһитин, билаваситә тәрбийә фәалиййәтинин нә кими ролларı вар, бу амилләр бири-бирләрилә нә кими гаршылыглы мүнасибәтдәдирләр, ушағын мүхтәлиф яш дөврләриндә кәсб этдикләри физики вә зеһни хүсусиййәтләр нәдән ибарәтдир—бүтүн бу мүһүм мәсәләләрин айдынлашдырылмасы тә'лим-тәрбийә ишләрини даһа дүзкүн тәшкил этмәйә имкан ярадыр. Биз бурада, әсасән, үч мәсәләни айдынлашдырмаға чалышаҹағыг: ушағын инкишафына тә'сир көстәрән амилләр һаггында буржуа нәзәриййәсинин тәнгиди, ушағын инкишафына тә'сир көстәрән амилләрин гаршылыглы мүнасибәтләри һаггында марксизм-ленинизм тә'лими, ушағын мүхтәлиф дөврләриндә яш хүсусиййәтләри.

1. УШАГЛАРЫН ИНКИШАФЫНДА ИРСИЙЙӘТ, МҮҺИТ ВӘ ТӘРБИЙӘНИН РОЛУ ҺАГГЫНДА БУРЖУА НӘЗӘРИЙЙӘЛӘРИНИН ТӘНГИДИ

Ушағын инкишафында ирсиййәт, мүһит вә тәрбийәнин ролуна даир буржуа педагокикасы тарихиндә мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрүлмүш вә узун-узады мүбаһисәләр кетмишдир. Мүхтәлиф тарихи дөвүрләрдә синфи-фәлсәфи көрүшләрдән доған бу фикирләрин бә'зиләри ушағын инкишафында ирсиййәтин һәлледиҹи ролуну исбат этмәйә, бә'зиләри исә ирсиййәтин ролуну тамамилә инкар этмәклә мүһитин, тәрбийәнин ролуну һәддиндән артыг шиширмәйә чалышмыш вә чалышырлар.

Орта әсрләрдә бүтүн габилиййәтләрин, һәтта, мәфкурә вә әхлаги көрүшләрин валидейндән ушаға ирсән кечдийини иддиа эдән фикирләр һөкүм сүрүрдү.

О заманки ичтимаи гурулушун мәһсулу олан бу фикрә көрә ушаг вә кәнчин зеһинли вә я күтбейин, әхлаглы вә я әхлагсыз олмасынын сәбәбини онун тәрбийәсиндә дейил, «затында», нәслинин «улви» вә я «алчаг» олмасында ахтармаг лазымдыр. «Ирсиййәт нәзәриййәси» хүсусән о заман фикирләр үзәриндә һаким олан дини идеяларла әсасландырылырды; дейирдиләр ки, ушаг доғуларкән бүтүн габилиййәтләр она һазыр һалда, анчаг рүшейм шәклиндә верилир. Куя «һәр кәсин талеи доғуларкән алнына язылыб», ону һеч бир гүввә дәйишә билмәз. Беләликлә «ирсиййәт нәзәриййәси», «гисмәт нәзәриййәси» илә бирләшир вә тәрбийәчини ушағын тәрбийәси үзәриндә чалышмагда тәрксилаһ эдирди: «Әкәр олачаға чарә йохдурса, педагог нә эдә биләр»—дейирдиләр.

«Ирсиййәт нәзәриййәсинин» синфи көкләрини чәмиййәтин синфи гурулушунда ахтармаг лазымдыр. Мә'лумдур ки, феодализм чәмиййәтиндә, шаһлыг, ханлыг, бәйлик, феодал мүлкиййәти атадан эвлада ирсән кечирди. «Ирсиййәт нәзәриййәси» буну нәзәри бир сурәтдә «әсасландырмаг» мәгсәдини күдүрдү.

XVII әсрдә бу фикрә гаршы э'тиразлар башланыр. Бу мүнасибәтлә демократик педагожи фикирләр ирәли сүрән бөйүк славян педагогу Ян Амос Коменскинин идеяларыны гейд этмәк лазымдыр. О, бүтүн ушаглары тәрбийә васитәсилә инкишаф этдирмәк, онлара тәһсил вермәк мүмкүн олдуғуну иддиа эдәрәк, өзүнә мәхсус мәчази ифадәләрлә дейир: һеч элә чиркин күзкү олмаз ки, о гаршысындакы шейи экс этдирмәсин. Һеч элә тахта олмаз ки, онун үстүндә язмаг мүмкүн олмасын. Әкәр белә күзкү вә тахта олса, онун үзәриндә ишләйиб сәлигәйә салмаг мүмкүндүр. Коменски бу фикри илә һәр бир ушағын инкишафы үзәриндә ишләмәйә борчлу олан педагогун бөйүк ролуну гейд эдирди.

XVIII әсрдә ирсиййәт нәзәриййәсинә гаршы еничә төрәмиш олан буржуа синифинин идеологлары тәрәфиндән дә э'тиразлар ирәли сүрүлүр. Инкилис философ вә педагогу Чон Локк «идеяларын фитрилийи» нәзәриййәсини инкар этмәклә «ағ лөвһә», нәзәриййәсини мейдана атыр. Локка көрә анадан олан ушағын руһу ағ лөвһәйә бәнзәйир, онун үзәриндә һәр нә истәсән язмаг мүмкүндүр, йә'ни ушаға ирсән һеч бир гүввә кечмир, ону истәнилән кими тәрбийә этмәк олар.

XVIII әсрин Франсыз материалистләри Һелветси, Дени Дидро вә башгалары, әсасән, бу фикри гәбул эдәрәк, ону даһа да кениш яймаға чалышмышлар. Хүсусән Һелветси ирсиййәтин тә'сирини тамамилә инкар эдәрәк—«тәрбийә һәр шейә гадирдир»—дейирди.

Шүбһәсиз, «ирсиййәт нәзәриййәсинә» гаршы чеврилмиш бу фикирләр өз дөврүндә мүтәрәгги сәчиййә дашыйырды, чүнки о, вәрәсәтлә кечән мүтләгиййәт үсул-идарәсинин зиддинә олмагла бәрабәр, инсанын мүгәддәратынын «гисмәтлә» тә'йин эдилмәсинә, инсанын башына кәлән һадисәләрин «алнына язылмыш олдуғуну» иддиа эдән дини фикирләрә гаршы чыхырды.

Лакин, гейд этмәк лазымдыр ки, ирсиййәти инкар эдән бу фикирләр инсанын инкишафында тәрбийәнин вә мүһитин ролуну һәддиндән артыг шиширирди. Һәлә XIX әсрин биринчи ярысында мәшһур рус ингилабчы демократы В. Белински ушағын инкишафында тәрбийәнин бөйүк ролу олдуғуну гейд этмәклә бәрабәр, тәрбийәнин ролуну һәддиндән артыг шиширән фикирләрлә шәрик олмурду вә гейд эдирди ки, көрпәнин руһу—үзәриндә истәнилән шейләр языла билән ағ лөвһә дейилдир; о элә бир тохумдур ки, ондан ағач ола биләр, элә бир имкандыр ки, ондан адам ола биләр. Палыд ағачыны гоз етишдирмәйә мәчбур этмәк олмаз, чүнки онда гоз етишдирмәк имканы йохдур, лакин пейвәнд этмәк, гуллуг этмәк васитәсилә чыр мешә армудуну дадлы армуд кәтирмәйә мәчбур этмәк олар.

XIX әсрин ахырлары вә XX әсрин әввәлләриндә капитализмин тәнәззүлә башладығы дөврдә буржуа педагокикасында тәрбийәнин ролуну инкар эдән мүртәче нәзәриййәләр енидән мейдана чыхды. Тәрбийәнин ролуна даир олан никбинлик, бәдбинликлә әвәз эдилди. Алман идеалист философу Шопенһауер бу бәдбинлийи «нәзәри» сурәтдә әсасландырмаға чалышараг, инсанын инкишафында ирсиййәтин һәлледичи ролу олдуғуну исбата чалышды. Инсанын һеч бир заман дәйишмәдийини иддиа эдән Шопенһауер язырды ки, инсан сәчиййәсинин нөгсанларыны йох этмәйә тәшәббүс көстәрмәк миси гызыла чевирмәк үчүн көстәрилән тәшәббүсә бәнзәр.

Мүасир мүртәче буржуа педагог вә психологлары да бу фикри мүдафиә этмәйә чалышырлар. Онлар материалистик нөгтейи-нәзәр әлейһинә чыхараг сүбут этмәйә чалышырлар ки, куя ушағын бүтүн физики вә зеһни габилиййәтләри ирси гүввәләрин тә'сири алтында инкишаф эдир, куя ушағын үмумиййәтлә инкишафы ирсиййәтлә, нәслинин мәдәниййәт вә фәалиййәти илә мүәййәнләшдирилир. Мәсәлән, америкалы мүртәче психолог Торндайк белә һесаб эдир ки, ушағын мүхтәлиф фәалиййәти- психи инкишафы фитри инстинктләрлә әввәлчәдән мүәййәнләшдирилир; куя ушаг доғуларкән валидейндән она ирсән шүур һенләри кечир ки, бунлары дәйишдирмәкдә тәрбийә ачиздир. Торндайкын гаракүруһ фикринә көрә һәтта инсанларын әмәйә олан габилиййәтләри дә ирсән мүәййәнләшдирилир. О ачыгчасына языр ки, фәһләләр әгли әмәклә, язычылар физики әмәклә мәшғул олсайдылар бәдбәхт олардылар.

О бири тәрәфдән, XIX әсрин сонларында бә'зи буржуа педагоглары «Мүһит педагокикасы» адланан башга бүр мүртәче нәзәриййәни яймаға башлайырлар. Онлар, ушағын мүгәддәратынын «дәйишмәз мүһитдән» асылы олдуғуну исбат этмәйә чалышырдылар. Онлар «дәйишмәз мүһит» мәфһуму алтында исә, буржуа чәмиййәтини нәзәрдә тутурдулар. Бу нәзәриййәйә көрә «дәйишмәз мүһит» әсас бир амил кими ушағын нәинки

тәкчә əхлагыны, һәтта физики кейфиййәтләрини дә шәртләндирир.

Бу ифрат нәзәриййәләрлә бәрабәр барышдырычы «нәзәриййәләр» дә ирәли сүрүлмүшдүр. Бу «нәзәриййәләр» ушағын ики амилин паралел тә'сири, йә'ни бир тәрәфдән ирсиййәт, о бири тәрәфдән «дәйишмәз мүһитин» тә'сири алтында инкишаф етдийини исбата чалышыр.

XIX әсрин ахырларында бә'зи буржуа алимләри, мәсәлән, американы Стенли Һолл вә башгалары, һәмин ики амил нәзәриййәси зәмининдә ушаг һаггында педолокия адлы ени бир «элмин» әсасыны гойдулар. Мөвзуу вә мүндәрәчәси бәлли олмаян бу «элм» ушағын инкишаф вә етишмәсинин сәбәбләрини белә бир «ганунла» изаһ етмәйә чалышырды ки, куя ушағын талеи бир тәрәфдән, биоложи вә, о бири тәрәфдән, ичтимаи амилләрлә, йә'ни ирсиййәт вә намә'лум «дәйишмәз мүһитин» тә'сири илә фаталистик олараг шәртләнир. Бу «ганун» тәрбийәнин ролуну инкар едирди. Педолокия һәмин бу әсас «гануна» истинад едәрәк, бә'зи ушагларда өзүнү көстәрән әхлаги, әгли вә физики нөгсанларын сәбәбләрини онун тәрбийәсиндә дейил, ирсиййәтиндә, ата-анасында, әчдадында, гоһумларында вә һәмчинин дар күчә, аилә мүһитиндә ахтарырды.

Бүтүн бу «нәзәриййәләр» нә гәдәр мүхтәлиф олсалар да бир нөгтәдә бирләшир вә исбат етмәйә чалышырларды ки,

а) куя истисмарчы синифләрә мәнсуб ушаглар өз нәслиндән вә мүһитиндән, рифаһ яшамасындан асылы олараг, зәка вә габилиййәтләри е'тибарилә зәһмәткешләрин ушагларындан үстүн олурлар, она көрә дә онлар сиясәт, элм кими зеһни әмәклә әлагәдар олан вәзифәләрә һазырлашмалыдырлар; зәһмәткеш ушаглары исә, куя зәка е'тибарилә кәсирли олурлар, она көрә дә физики әмәк үчүн һазырлашдырылмалыдырлар;

б) куя чәмиййәтдә «али» вә «алчаг» иргләр вардыр вә «алчаг» иргләр зәкаларынын мәһдудлуғуна көрә «али» иргләрин идарәси алтында яшамаға мәһкумдурлар;

в) куя валидейнләрин нөгсанлары, әгли габилиййәтләри ушагларына ирсән кечир вә буна көрә дә ушагларын дәрсдә кери галмаларыны, әхлагларындакы кәсирләри йох етмәкдә тәрбийә, мәктәб, мүәллим ачиздир, күчсүздүр.

Һазырда АБШ вә Инкилтәрәдә шакирдләрин гейри-элми йохламалар—«тестләр» әсасында «истедадларына» көрә, әслиндә исә синфи мәнсубиййәтләринә көрә сечилиб хүсуси орта мәктәбләрә вә я орта мәктәбләрин али мәктәбләрә тәләбә һазырлаян бөлмәләринә көндәрилмәси практикасы мәһз, бу мүртәче нәзәриййәйә истинад едир.

Гейд етмәлийик ки, мүртәче буржуа алимләринин ирәли сүрдүкләри педолокия, бир заманлар, тәнгидсиз олараг совет мәктәби шәраитинә дә көчүрүлмүшдү. Бизим дә мәктәбләрдә педологлар дәрсдә керидә галан, интизамсызлыг едән шакирдләри анкетләр вә тестләр үсулу илә йохлайыб онлары ади мәктәбләр-

дән чыхарыр вә «ярдымчы мәктәбләрә», програм материалыны кәсирли кечән хүсуси груплара көндәрир вә беләликлә, мүәллимин тә'лим-тәрбийә ишинә мүдахилә едәрәк, ону тә'лимдә керидә галмыш, интизамсыз шакирдләрлә иш апармаға гоймурду. ҮИК(б) МК «Халг маариф комиссарлыглары системиндә педоложи тәһрифләр һаггында» 1936-чы ил 4 июл тарихли гәрарында педолокиянын яланчы элм олдуғуну көстәрди, онун «ирсиййәт вә дәйишмәз мүһит» һаггындакы фаталистик нәзәриййәсини ифша етди, совет кәнч нәслинин тәрбийәсинә бөйүк зиянлар вуран бу «элмин» ләғв едилмәсини лазым билди.

Бу дедикләримиздән айдын олду ки, буржуа педагокикасы ушағын инкишафында ирсиййәт, мүһит вә тәрбийәнин ролуну дүзкүн изаһ едә билмир, я мүһит вә тәрбийәни һәр шейә гадир амилләр адландырыр (нисбәтән прогрессив алимләр), я да онун ролуну инкар едир (мүртәче алимләр). Элмин бу мүһүм мәсәләсинин дә һәлли марксизм-ленинизмин үзәринә дүшдү.

2. ИРСИЙЙӘТ, МҮҺИТ ВӘ ТӘРБИЙӘНИН РОЛУ ҺАГГЫНДА МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ НӘЗӘРИЙЙӘСИ.

Марксизмә көрә, һәр бир һадисәнин инкишафы ону әһатә едән мүәййән шәраит ичәрисиндә мүмкүн олур. Һәр бир һадисәнин төрәмәси вә инкишафы ону әһатә едән мүәййән һадисәләрлә бағлыдыр вә онларла шәртләнир. Бу нөгтейи-нәзәрдән ушағын инкишафы бир мүстәсна тәшкил едә билмәз; о да мүәййән һадисәләрлә шәртләнир. Ушаг чанлы бир үзвиййәт, тәбии бир варлыг кими дүняя кәлир, она көрә дә ирсиййәтин мүәййән тә'сири онун инкишафында өзүнү көстәрмәйә билмәз; ушаг инсан чәмиййәтиндә мүәййән миһитдә доғулур, яшайыр, инкишаф едиб бөйүйүр, она көрә дә ичтимаи мүһитин тә'сириндән тәчрид едилә билмәз, о, мүһитин тә'суринә мә'руз галыр.

Марксизм-ленинизм ирсиййәт вә мүһит амилләринин ушағын инкишафына тә'сирини инкар етмир. Лакин мәсәлә, һәгигәтән, мөвчуд олан бу амилләрин тә'сирини е'тираф етмәкдә дейил, әсл мәсәлә бу амилләрин маһиййәтини вә тә'сиринин хүсусиййәтини, тәрбийә илә олан мүнасибәтләрини элми сурәтдә изаһ етмәкдәдир; мәсәлә тәрбийәнин һәгиги ролуну айдынлашдырмагдадыр.

Марксизм-ленинизмә көрә, ушаг өзү илә бәрабәр дүняя һеч бир һазыр идея вә әхлаги кейфиййәтләр кәтирмир. Әйни заманда о ағ лөвһәйә бәнзәр руһла да дүняя кәлмир. Ушаг кәләчәк зеһни вә физики инкишафы үчүн лазым олан мүәййән тәбии имканларла доғулур. Бу да, һәр шейдән әввәл, онун үзвиййәти вә хүсусән али синир системидир. Али синир системи мүхтәлиф психи просесләрин әмәлә кәлмәси вә инкишафыны тә'мин етмәк үчүн мадди зәмин, шәраит тәшкил едир. Марксизмә көрә, инсан чанлы вә тәбии бир варлыг кими, «гисмән тәбии гүввәләрә

маликдир, о, фәал тәбии бир варлыгдыр; бу гүввәләр онда тәбии имканлар, габилиййәтләр, инстинктләр»[1] шәклиндәдир.

Тәбии имканлар һазыр габилиййәтләр дейил, габилиййәтләрин әмәлә кәлмәси вә инкишафы үчүн имканлар тәшкил едән тәбии зәминдир. Мәсәлән, анадан доғуларкән ушаг нитг габилиййәти илә доғулмур. Лакин нитг газанмаға зәрури олан тәбии имканларла доғулур; онун боғазынын, дилинин, дамағынын гурулушу вә әләвә дә, синир системинин инкишаф сәвиййәси, икинчи сигнал системи данышмаг вә данышыланы баша дүшмәк үчүн тәбии имканлар тәшкил едир. Әләвә дә, инсан язы язмаг габилиййәти илә доғулмур, лакин онун бармагларынын гурулушу, әлләриндәки хырда әзәләләрин вәзиййәти, ағлынын никишаф сәвиййәси сонралар язмаг габилиййәтинин яранмасы үчүн тәбии имканлар тәшкил едир. Айры-айры габилиййәтләр ушагда тәбии имканлар зәмининдә әмәлә кәлир. Бу тәбии имканлар ушагда фитрән олур. Буну да валидейндән ирсән кечмә кими дар мә'нада дейил, нәслдән-нәслә кечмә кими кениш мә'нада дүшүнмәк лазымдыр.

Марксизмә көрә мәһз, инкишаф нәтичәсиндә «фәрдләрдә һәлә тәбии имканлар, һәгиги гүввәләр кими фәалиййәтә башлайыр»[1].

Беләликлә, габилиййәтләр, мүәййән фәалиййәт вә тәрбийә нәтичәсиндә әмәлә кәлән конкрет кейфиййәтләр олмаг е'тибарилә, тәбии имканлардан фәргләнирләр. Лакин буну да гейд етмәк лазымдыр ки, анадан еничә доғулан ушаг исти, союг, ағры һисс етмәк, бә'зи дад вә ийи билмәк, һәзз вә нараһатлыг дуймаг кими ән садә габилиййәтләрә малик олурса да, бунлар да сонрадан инкишаф едиб еткинләшмәйә мөһтачдыр.

Демәк, ирсиййәт васитәсилә ушаға кечән һазыр габилиййәтләр дейил, һәр ушаға мәхсус олан үмумбәшәр тәбии имканлардыр ки, бунлар ушағын инкишафы үчүн мүстәгил һәрәкәт гүввәси тәшкил етмир, онун кәләчәк мүгәддәратыны һәлл етмир, лакин онун мүхтәлиф психи вә физики габилиййәтләринин әмәлә кәлмәси вә инкишафы үчүн шәраит ярадыр. Ушағын ирсән кәтирдийи тәбии имканларын габилиййәтләрә чеврилмәси вә инкишаф етдирилмәси үчүн мүһитин вә тәрбийәнин тә'сири лазымдыр. Бунсуз бу имканлар имкан олараг галар, ашкара чыхмаз.

Ушағын инкишафында мүһитин ролу бөйүкдүр. Мүһит мәфһуму мәзмун е'тибарилә чох кенишдир. Бу мәфһум фәрдин һәят вә инкишафынын әлагәдар олдуғу харичи шәраитин һамысыны әһатә едир. Бурая, һәр шейдән әввәл, тәбии мүһит дахилдир. Марксизмә көрә «инсанын чисмани, тәбии, һәгиги, һәссас, чанлы, мадди бир варлыгдан ибарәт олмасы көстәрир ки... о, өз һәятыны анчаг һәгиги вә һисс едилә билән шейләр үзәриндә

[1] К. Маркс вә Ф. Энкелс, Әсәрләри, ч. III, сәһ. 642.
[1] К. Маркс вә Ф. Энкелс, Әсәрләри, ч. IV, сәһ. 286.

тәзаһүр етдирә биләр»[1]. Һәгиги вә һисс едилә билән шейләр ушағын дуйғу үзвләринин, шүурунун, физики габилиййәтләринин инкишафы үчүн зәруридир.

Лакин ушағы әһатә едән мүһит тәбии мүһитлә мәһдуд олараг галмыр. Һейван баласындан фәргли олараг, ушаг ичтимаи мүһитдә доғулур, бурада яшайыб бөйүйүр. Ичтимаи мүһит мәфһуму алтында исә, һәр шейдән әввәл, ушағы әһатә едән, ону бәсләйән, она гайғы көстәрән, онун инкишафы үчүн шәраит ярадан инсанлар нәзәрдә тутулур. Ичтимаи мүһит мәфһуму инсанларын яратмыш олдуғу истеһсал һәятыны, ичтимаи мүнасибәтләри, сияси вә мәдәни һәяты, һаким мәфкурәләри вә с. әһатә едир. Белә мүһитдә доғулуб бөйүйән ушағын бу мүһитин тә'сиринә мә'руз галмасы тәбиидир. Лакин бу мүһит ушаға, франсыз материалистләринин дүшүндүйү кими, механики олараг тә'сир етмир. Чүнки ушаг пассив дейил, фәалиййәтдәдир вә фәалиййәт просесиндә дә о, өз мүһитини дәйишдирир вә мүһитин тә'сиринә мә'руз галыр. Ичтимаи мүһит, педологларын иддиасынын әксинә олараг, «дәйишмәз» дейил, ушағын мүгәддәратыны фаталистчәсинә һәлл етмир; о, тарихидир, инкишаф едир, дәйишир. Ону дәйишән исә инсанлардыр.

Ингилаби фәалиййәтләри нәтичәсиндә инсанлар нәинки анчаг мүһити, һәм дә өз тәбиәтләрини дәйишдирирләр. К. Марксын дедийи кими, шәраит инсанлары яратдығы кими, инсанлар да шәраити ярадырлар. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, әкәр инсан биликләрини, һиссләрини вә саирәни бу мүһитин вердийи тәчрүбәдән алырса, о һалда, әтраф мүһит елә бир шәкилдә гурулмалыдыр ки, инсан орада һәгиги инсанлығы дәрк етсин, орада инсан сифәтләрини өзүндә тәрбийә етмәйә вәрдиш етсин.

Бүтүн бунлардан мә'лум олур ки, мәсәлә мүһитин инсана тә'сирини е'тираф етмәкдә йох, о мүһитин тәбиәтини баша дүшмәкдә, фәрдлә олан мүнасибәтини изаһ етмәкдә вә о мүһити елә гурмагдадыр ки, ени етишән нәсл бу мүһитдә инсани кейфиййәтләр кәсб етсин.

Гейд едилдийи кими, мүһит ушаға механики сурәтдә тә'сир етмир. Ушаг фәаллығы вә фәалиййәти сайәсиндә мүһитдән тә'сир алыр. Мәһз она көрә дә мүхтәлиф ушагларын мүһитдән алдыглары тә'сир дә ейни олмур.

Ушағын инкишафы ялныз ичтимаи мүһитдә мүмкүн ола биләр. Лакин ичтимаи мүһитин тә'сири алтында ушағын инкишаф етмәсини тәрбийәнин тә'сири алтындакы инкишафы илә ейниләшдирмәк олмаз. Тәрбийә просесиндә һәм ирсиййәтин, һәм дә тәбии вә ичтимаи мүһитин ушағын инкишафы үчүн ярatмыш олдуглары имканлардан истифадә едилир.

Ичтимаи мүһитин ушаға тә'сири илә тәрбийә арасындакы фәрг һәр шейдән әввәл ондан ибарәтдир ки, тәрбийә дүшүнүл-

[1] К. Маркс вә Ф. Энкелс, Әсәрләри, ч. III, сәһ. 643.

мүш вә мәгсәдә доғру йөнәлдилмиш олан просесдир, һалбуки, мүһитин тә'сири алтында олан инкишаф просеси мәгсәдә доғру йөнәлдилмиш олмая да биләр. Мәсәлән, күчәнин, мәһәлләнин, базарын тә'сири бир чох һалларда мәгсәдә уйғун олмур.

Тәрбийә мүәййән системлә вә мүәййән мүтәхәссисләр тәрәфиндән планла апарылдығы һалда, мүһитин тә'сири алтында ушағын инкишаф просеси чох заман гейри-мүтәшәккил вә яшлыларын шүурлу иштиракы олмадан да әмәлә кәлир. Тәрбийә ушағын фәалиййәтини мә'лум истигамәтә сөвг эдир.

Тә'лим-тәрбийә нәтичәсиндә ушаг һәм тәбии вә һәм дә ичтимаи мүһити дәрк эдир, нәинки тарихи кечмиши өйрәнир, һәмдә тарихи кәләчәк һаггында мүәййән тәсәввүр әлдә эдир. Тә'лим нәтичәсиндә онун мә'нәви һәяты ени мәзмун кәсб эдир, о, бәшәриййәтин яратмыш олдуғу билийкләрлә силаһланыр, тәчрүбә газаныр, истеһсал әмәйиндә иштирак этмәйә һазырлашыр, ушагда мүәййән әхлаги кейфиййәтләр, мүәййән дүнякөрүшү әмәлә кәлир, онда ени габилиййәтләр яраныр, мөһкәмләнир.

Тәрбийәнин хүсусиййәти һәм дә ондан ибарәтдир ки, о мәгсәдәуйғун апарылмагла бәрабәр шакирдләрин яш хүсусиййәтләринә уйғун тәшкил эдилир, һалбуки ичтимаи мүһит һәм яшлылара, һәм дә ушаглара чох заман эйни тә'сир көстәрир.

Бунунла бәрабәр, гейд этмәлийик ки, ичтимаи мүһит мүхтәлиф ичтимаи гурулушда мүхтәлиф дә сәчиййә дашыйыр.

Капитализм шәраитиндә ичтимаи мүһитин тә'сири илә тәрбийә арасында һәдсиз зиддиййәтләр мөвчуддур; капиталист өлкәләриндә ичтимаи мүһит фәһлә вә кәндли әһалисинин ушагларына нәинки инкишаф этдиричи тә'сир көстәрмир, һәтта онларын инкишафына зәрәр вурур. Мәсәлән, капиталист өлкәләриндә вә эләчә дә, колонияларда ушагларын йохсул аилә шәраитиндә бөйүмәси, ачлыг вә сәфаләт ичәрисиндә яшамасы, эркән вахтдан капиталист истеһсалында чалышмасы онларын физики вә зеһни инкишафларыны ләнкидир. Белә бир шәраитдә тәрбийә васитәсилә чох шейләр әлдә этмәк олмаз. Мүһитин, ушағын инкишафында көстәрдийи ләнкидичи тә'сир, тәрбийәнин дә тә'сирини зәифләдир.

Сосялизм чәмиййәтиндә исә ичтимаи мүһит тәрбийә илә эйни истигамәтдә тә'сир көстәрир. Сосялизм чәмиййәтиндә бирбиринә зид синифләр олмадығындан тәрбийә системи илә ичтимаи мүһит арасында зиддийәтләр йохдур. Сосялизм чәмиййәтиндә ичтимаи мүһит дә тәрбийә мәгсәдинә мүвафиг тәшкил эдилир. Сосялизм чәмиййәти шәраитиндә ичтимаи мүһитин ушаглара көстәрдийи тә'сир планлашдырылыр вә тәрбийәнин мәгсәдинә хидмәт этмәйә истигамәтләндирилир.

Бу мәгсәдлә өлкәмиздә көһнә әхлагын һәлә орада-бурада олан галыгларына гаршы мүбаризәнин ролу да айдын олур. Чүнки бу галыгларын ушаға тә'сири тәрбийәнин тә'сиринә мане олур.

Беләликлә, сосялизм чәмиййәтиндә тәрбийә ичтимаи мүһитин яратмыш олдуғу әлверишли шәраитдән истифадә эдир, ирсән ушаглара верилән тәбии имканлары габилиййәтә чевирир.

Бүтүн бунлар ушағын инкишафында, етишмәсиндә, камилләшмәсиндә ирсиййәтин вә мүһитин ролуну инкар этмәмәклә, тәрбийәнин һәллэдичи ролу олдуғуну көстәрир. Лакин бурадан, тәрбийә һәр шейә гадирдир фикринә кәлмәк дә доғру олмазды.

Тәрбийә ушагларын габилиййәтләрини бәрабәрләшдирмәйи вә я онларда һәр һансы истәнилән бир габилиййәти етишдирмәйи өзүнә вәзифә гоймаса да, һәр бир ушағы коммунизмин гуручусу кими етишдирмәйә гадирдир.

3. ШАКИРДЛӘРИН ЯШ ХҮСУСИЙЙӘТЛӘРИ.

Шакирдләрин яш хусусиййәтләрини өйрәнмәк вә тә'лим-тәрбийә просесиндә бунлары нәзәрә алмаг, классик педагокиканын чохдан бәри ирәли сүрмүш олдуғу мәсәләләрдән биридир.

Һәлә вахтилә мәшһур франсыз педагогу Ж. Ж. Руссо валидейнләрә мүрачиәтлә язырды ки, тәбиәт ушағын бөйүк олмаздан әввәл кичик олмасыны истәйир, чүнки ушағын өзүнә мәхсус көрмә, дүшүнмә вә һисс этмә гайдасы вардыр; бунлары яшлыларынкы илә әвәз этмәк арзусундан мәнасыз бир шей йохдур. Руссо ушағы яшлы еринә гоюб онун тәбиәтилә һесаблашмамағы, ушағы вахтындан әввәл инкишаф этдирмәйә чалышмағы янлыш һесаб эдир вә ушағын ушагалығы илә һәмишә һесаблашмағы тәләб эдирди.

К. Д. Ушински тәрбийә ишләрини мүкәммәл тәшкил этмәк мәгсәдилә шакирдин инкишаф ганунларыны дәриндән өйрәнмәйи лазым билирди.

Ушински язырды ки, әкәр педагокика инсаны һәртәрәфли тәрбийә этмәк истәйирсә, о заман ону һәртәрәфли дә өйрәнмәлидир. О көстәрирди ки, мүәлим ушағын күндәлик хырда эһтиячларыны вә али мә'нәви тәләбләрини өйрәнмәйә чалышмалыдыр.

О, ушағы аиләдә, чәмиййәтдә, халг арасында, адамлар ичәрисиндә вә өз вичданы илә үзбәүз тәкликдә, бүтүн яшларында, бүтүн синифләрдә, бүтүн һалларда: шадлыг вә әләм һалында, мәғрур вә ачиз һалында, гүввәтли вә зәиф һалында танымалыдыр. Мүәллим ушагда ола билән нәчиб вә чиркин фикирләрин төрәмәси тарихини, «һәр чүр эһтирас вә һәр чүр характерин тарихини билмәлидир.»[1] Ушински һаглы олараг гейд эдирди ки, белә олдуғу тәгдирдә анчаг мүхтәлиф тәрбийәви тә'сирләрдән дүзкүн истифадә эдилә биләр.

Габагчыл совет мүәллимләринин гиймәтли тәчрүбәләри көстәрир ки, тә'лим-тәрбийә ишләринин йүксәк кейфиййәти ушагларын яш хүсусиййәтләрини нәзәрә алмагдан вә буна уйғун тә'-

[1] К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1953. сәһ. 98.

лим-тәрбийә үсуллары тәтбиг этмәкдән чох асылыдыр. Мәһз она көрә дә ҮИК(б)П МК 1932-чи ил 25 август тарихли гәрарында тәләб эдирди ки, «мүәллим тәдрис иши просесиндә һәр шакирди диггәтли сурәтдә өйрәнмәлидир».[2]

Шакирдин яш хүсусиййәтләри дедикдә, мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләриндә онлары физики вә мә'нәви чәһәтдән сәчиййәләндирән кейфиййәтләрин хүсусиййәтләри нәзәрдә тутулур. Гейд этмәлийик ки, әкәр ушағын яш хүсусиййәтләрини өйрәнмәк тә'лим-тәрбийә просесини яхшы тәшкил этмәк үчүн зәрури көрүлүрсә, ушағын шәхсиййәти дә әсас э'тибарилә тәлим-тәрбийә просесиндә тәшәккүл тапыр. Буна көрә ушағын шәхсиййәтини онун фәалиййәти просесиндә, тә'лим-тәрбийә просесиндә өйрәнмәк мәгсәдә даһа мүвафигдир.

Гейд этмәлидир ки, ушагларын инкишафы чәмиййәтин мүхтәлиф тарихи дөвүрләриндә эйни олмур. Мүхтәлиф тарихи дөвүрләрдә мүхтәлиф ичтимаи-игтисади гурулуш системинә малик өлкәләрдә яшаян эйни яшлы ушагларын инкишаф хүсусиййәтләри арасында фәргләр вардыр. Мәһз она көрә дә шакирдләрин яш хүсусийәйтләринә даир ашағыда верилән мә'луматы эйни яшлы бүтүн ушаглара дейил, анчаг совет гурулушунда бөйүйән ушаглара аид һесаб этмәк лазымдыр.

Совет педагожи элми, бир тәрәфдән тә'лим-тәрбийә ишләринин тәчрүбәсини, о бири тәрәфдән, мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләриндә ушагларын анатомик, физиоложи вә психоложи хүсусиййәтләрини өйрәнмәк йолу илә ушагларын ашағыда көстәрилән яш дөвүрләрини кечдикләрини мүәййәнләшдирмишдир:

1. *чағалыг вә көрпәлик дөврү*—анадан оландан 3 яшына гәдәр;

2. *бағча яшы дөврү*—3 яшындан 7 яшынадәк;

3. *Мәктәб яшы дөврү*—7—8 яшындан—17—18 яшынадәк.

Кәнч нәсл мәктәб яшы ичәрисиндә үч бөйүк инкишаф мәрһәләси кечирир:

а) 7—8 яшындан 11—12 яшынадәк олан дөвүр; бурая кичик яшлы (I—IV синифләр) шакирдләр дахилдир.

б) 11—12 яшындан 14—15 яшынадәк олан дөвүр; бурая орта яшлы (V—VII синифләр) шакирдләр дахилдир;

в) 14—15 яшындан 17—18 яшынадәк олан дөвүр; бурая бөйүк яшлы (VIII—X синифләр) шакирдләр дахилдир.

Шакирдләрин яш хүсусиййәтләри, әсас э'тибарилә, үч чәһәтдән—физики инкишафлары, дәрк этмә фәалиййәтләри вә шәхсиййәтләри илә әлагәдар олан әламәтләри чәһәтдән өйрәнилир.

---

2 Мәктәб вә мүәллим һаггында Партия вә һөкумәтин гәрарлары, Азәрнәшр, 1952, сәһ. 47.

Бағча яшлы ушагларын яш хүсусиййәтләри.

Бағча яшы дөврү, йә'ни 3 яшындан 7 яшына гәдәр олан дөвр инсан шәхсиййәтинин инкишаф вә тәшәккүл этмәсиндә бөйүк рол ойнайыр. Н. К. Крупская языр ки, илк ушаглыг тәсәввүрләри бүтүн һәят бою из бурахыр, буна көрә дә әкәр биз һәяты илбәил даһа да йүксәклийә галдырачаг адамлар тәрбийәләндирмәк истәйириксә, ушаг һәятынын мәһз биринчи илләриндә тәрбийә ишинә чох диггәтлә янашмалыйыг, мәктәб яшына чатмамыш ушаглара хүсусән диггәт вермәлийик. Мәһз бу мәгсәд үчүн бағча яшында олан ушағын хүсусиййәтини билмәк вачибдир. Бағча яшынын хүсусиййәтләрини өйрәнмәк һәм дә ушағын кәләчәк инкишаф дөврләриндә кәсб этдийи хүсусиййәтләри даһа айдын өйрәнмәк үчүн лазымдыр.

Бағча дөврүндә ушағын бой вә чәкиси чох шиддәтлә артыр: бу дөврдә ушағын бою илдә орта һесабла 5—6 см., чәкиси исә 1—2 кг. артыр. Бунунла бәрабәр ушағын әзәләләри дә кетдикчә гүввәтләнир.

3—4 яшлы ушагларын сүмүкләри һәлә юмшаг вә көврәк олдуғундан онларын үзәринә ағырлыг салмаг олмаз; 6—7 яшлы ушагларда исә сүмүк бир гәдәр бәркийир, скелет нисбәтән давамлы олур.

Ушаг 3 яшына чатанда анатомик чәһәтдән синир системи етишиб баша чатмыш олса да синир һүчейрәләринин тәкмилләшмәси бүтүн бағча дөврүндә давам эдир. Баш бейнин инкишафы исә 7 яшына чатанда анатомик чәһәтдән, әсасән, тамамланмыш олур.

Ушағын харичи һисс үзвләринин дә инкишафы бағча яшына чатанда анатомик чәһәтдән тамамланыр, лакин вәзифә э'тибарилә һәлә тәкмилләшмәкдә давам эдир.

Бағча яшлы ушағын психи хүсусиййәтләринә кәлинчә, әввәлән ону гейд этмәлийик ки, ушағын бу яшда тәфәккүрү чох конкретдир. К. Д. Ушинскинин дедийи кими, о, даһа чох формалар вә бояларла дүшүнүр. Бу яшда тәфәккүрүн конкретлийини көстәрән әламәтләрдән бири ушағын өйрәндийи сөзләрин мәчази мә'насыны дейил, билаваситә дашыдығы мә'насыны дәрк этмәсидир. Лакин бағча яшлы ушагларда шейләри мүгайисә этмәк, онларын охшар чәһәтләрини вә фәргләрини көрмәк габилиййәти кими, абстракт тәфәккүр әламәтләрини көстәрән кейфиййәтләр дә тәдричән инкишаф этмәйә башлайыр.

Бағча яшында нитгин зәнкинләшмәси чох әһәмиййәтлидир. Бу дөврүн ахырына доғру ушагларын нитг эһтияты 3—4 мин сөздән ибарәт олур. Нитг зәнкинләшдикчә онларын тәфәккүрләри дә инкишаф эдир. 3—4 яшлы ушаг, артыг, бүтөв чүмләләрлә сәрбәст даныша билир, 6—7 яшында исә о, мәктәбдә охуя биләчәк гәдәр нитг эһтиятына йийәләнмиш олур.

Бағча яшлы ушағын механики һафизәси чох кәскиндир, беләки, о, өйрәндийи бөйүк нағыллары, маһнылары, шеирләри механики сурәтдә тәкрарламагла асанлыгла ядда сахлая билир

ки, бу да онун аз мүддәт ичәрисиндә дил өйрәнмәсини тә'мин едир.

Бу јашда ушағын ихтијари диггәти зәиф вә гејри сабит олур, о узун мүддәт диггәтини бир һадисә вә ја шеј үзәриндә сахламагда ачизлик көстәрир.

Бағча јашлы ушагларын тәхәјјүлү тәфәккүрүн нәзарәтинә зәиф табе олур. Онлар әлләриндәки тәкәри фырлатмагла автомобилдә кетдикләрини, гамышы ики гычлары арасына алмагла ат миндикләрини хәјал едирләр. Бә'зи һалларда һәгигәтлә хәјал арасында сәрһәд гоја билмирләр. Хәјалын белә, өзүнә мәхсус шәкилдә инкишафы нәтичәсидир ки, онлар нағыл ешитмәк вә нағыл етмәкдән чох марагланырлар; нағыл ешитдикдә орада данышылан һадисәләрин һамысы онларын хәјалларында чанланыр. Мәһз она көрә дә бу јашда олан ушаглара горхулу нағыллар сөјләмәк зәрәрлидир.

Бу јашда ушагларын емосионал олдугларыны ајрыча гејд етмәк лазымдыр; онларын һәјәчанлары бир-бирини сүр'әтлә әвәз едир. Мәсәлән, сел кими көз јашлары ахытмагда олан ушаг, бир аз чәкмәдән күлә биләр вә ја әксинә.

Бағча јашлы ушагларын әсас фәалијјәти ојундан ибарәтдир вә бу ојун фәалијјәтиндә онлар һәм физики вә һәм дә зеһни чәһәтдән инкишаф едирләр. ССР-дә кениш мигјасда јајылмыш ушаг бағчалары шәбәкәси бу јашда олан ушагларын физики вә зеһни, әхлаги вә бәдии тәрбијәләрини, һәмчинин онлара сәһијјә вәрдишләри ашыламағы тә'мин етмәк үчүн мүәјјән програмла тәрбијә ишләри апарыр. Бир тәрәфдән, аилә тәрбијәсинин, о бири тәрәфдән, ушаг бағчаларынын вердији тәрбијә нәтичәсиндә 7 јаша чатан ушаглар зеһни инкишаф нөгтеји-нәзәриндән јени бир фәалијјәтә, тә'лим фәалијјәтинә башламаға һазыр олурлар.

Кичик јашлы шакирдләрин хүсусијјәтләри. 7 јашла 11 јаш арасында ушагларын үмумијјәтлә һәлә зәиф олан организминдә бир чох јени кејфијјәтләр әмәлә кәлир. 7 јашындан 11 јашынадәк ушагларын бојү, орта һесабла, 115 *см*-дән 140 *см*-ә гәдәр, чәкиләри исә 21 *кг*.-дан 32—33 *кг* гәдәр артыр. Бу јашда ушагларын сүмүкләри јоғунлашыр вә бәркимәкдә давам едир. Лакин нәзәрдә сахламаг лазымдыр ки, ушағын бу јашда сүмүкләри һәлә лазымынча мөһкәм олмур, онларын сүмүкләриндә һәлә хејли гығырдаг маддәси олур. Диггәт јетирилмәсә, ушағын онурғасы асанлыгла әјилә биләр, күрәји әјри битә биләр. Буна көрә дә фикир вермәк лазымдыр ки, мәктәб мебели сәһијјә тәләбләринә мүвафиг олсун, ушаглар синифдә дүзкүн отурсунлар, иш заманы бәдәнләрини дүзкүн вәзијјәтдә сахласынлар.

Ушағын әзәлә системи хејли сүр'әтлә инкишаф едир, бәркимәкдә давам едир вә бу сәбәбдән әзәләләрин гүввәси артыр, ушаг өз јашына ујғун физики кәркинлијә дәвам кәтирир. Инчә һәрәкәтләрлә әлагәдар олан хырда әзәләләр инкишаф едир вә ушаг гәләм вә карандаш тутмаг, бычаг вә гајчы кими садә аләтләри ишләтмәји бачарыр. Газанылмыш бу јени кејфијјәтләр ушағын јазы јазмасына, шәкил чәкмәсинә, әл әмәјинин садә нөвләри үзрә кағыз вә пластилинлә ишләмәк вә с. илә мәшғул олмасына имкан верир. Бүтүн бунлар 7 јашлы ушагларын мәктәб фәалијјәтинә һазыр олдугларыны сүбут едир. 7—8 јашларында өзүнү көстәрән бу кејфијјәтләр сонралар да сүр'әтлә инкишаф едир.

Гүввәтли физики инкишаф ушагда һәрәкәтә еһтијач доғурур, она көрә дә кичик јашлы шакирдләр һәрәкәтә чох мејилли олурлар. Һәм әзәләләрин сүр'әтлә инкишафы, һәм дә скелетин сүмүкләшмә просесинин сүр'әтләнмәси нәтичәси олараг, ушаг һәрәкәт етмәкдән, атылыб-дүшмәкдән, јүјүрмәкдән, ағача дырманмагдан, сүрүшмәкдән вә с. чох хошланыр. Мәһз она көрә дә ушағы бу јашда узун мүддәт сакит отурмаға вадар етмәк онларын физики инкишафыны ләнкитмәклә нәтичәләнә биләр.

Һәмин јашда ушагларын бејинләри дә хејли сүр'әтлә артыр. 7 јашлы ушағын бејни 1260 грам олдуғу һалда, 9 јашлы ушағын бејни 1350 грам, 12 јашлы ушағын бејни 1400 грам олур, јә'ни јашлы адамын бејнинин чәкисинә јахынлашыр. Белә бир вәзијјәт ушағын зеһни фәалијјәтинин инкишафы үчүн әлверишли шәраит јарадыр.

7—12 јашларында ушағын бүтүн харичи һисс үзвләри артыг јахшы инкишаф етмиш олур. Лакин дујғу вә гаврајышларын инкишафы һәлә тамамланмыр; бејин габағынын там јетишмәмәси илә әлагәдар олараг, онлар шејләрин вә һадисәләрин инчә фәргләрини сечмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу јашда ушаглар изаһ едилән тә'лим материалыны фактларла, мисалларла, әјани васитәләрлә даһа тез баша дүшүрләр. III—IV синиф шакирдләри исә сөз еһтијатынын күчләнмәси вә икинчи сигнал системинин инкишафы илә әлагәдар олараг, тәдричән мүчәррәд мәфһумлары да гаврамаға башлајырлар.

Кичик јашлы шакирдләрдә ихтијари диггәт бағча јашына нисбәтән бир гәдәр гүввәтләнирсә дә, онлар һәлә өзләрини әв тапшырығыны ичра етмәјә мәчбур едә билмирләр, диггәтләрини узун мүддәт бир иш үзәриндә топламагда чәтинлик чәкирләр. Бу јашда ушагларын диггәтләрини сабитләшдирмәк үчүн мүәллимин ардычыл тәләбләри вә һәм дә интизамлашдырычы тәдбирләри чох фајдалыдыр. Бу јашда ушагларын диггәтләри тез јајына билдијиндән онларын (хүсусән 7—8 јашында) диггәтини 45 дәгигә мүддәтиндә ејни нөв мәшғәлә үзәриндә топламаг мүмкүн олмур. Мәһз она көрә дә дәрсдә мәшғәләләри нөвбәнөв етмәк јолу илә ушагларын диггәтини сабитләшдирмәјә чалышмаг лазымдыр. Ушагларын диггәтини күчләндирмәк үчүн онлары марагландырмағын хүсуси әһәмијјәти гејд олунмалыдыр.

Лакин тә'лим заманы шакирдләрин марағынын тәләбләрини нәзәрдә тутаркән, һәм дә ону тәрбијә етмәк вәзифәсини гаршыја гојмаг лазымдыр. К. Д. Ушински һаглы олараг јазырды

ки, ушағы илк тә'лим күнләриндән е'тибарән өз вәзифәсини севмәйә вә о вәзифәнин ичрасындан һәзз алмаға өйрәтмәк мүмкүндүр вә лазымдыр.

Унутмаг олмаз ки, тә'лим мүвәффәгиййәти шакирдләрдә дәрсә гаршы мараг оятмагдан вә онлары диггәтлә дәрсә гулаг асмаға өйрәтмәкдән чох асылыдыр.

Кичик яшлы ушагларын диггәтләри һәчм е'тибарилә дә һәлә кениш олмур, онлар эйни заманда ики иш үзәриндә диггәтләрини бөлә билмирләр, мәсәлән, яза-яза данышa билмирләр.

Кичик яшлы шакирдләрин һафизәләри сүр'әтлә инкишаф эдир. Бу яшда һафизәнин хүсусиййәти ондан ибарәтдир ки, ушаглар һәлә даһа чох механики өйрәнмә илә тә'лим материалыны ядда сахлайырлар. Онлар бөйүк бир ше'ири, мәтни чәтинлик чәкмәдән, китабда олдуғу кими әзбәрләйирләр, лакин өз сөзләри илә ону нағыл этмәкдә чәтинлик чәкирләр. Һафизәнин бу чүр хүсусиййәтиндән ушагларын сөз эһтиятларыны артырмаг үчүн истифадә олунмалыдыр. Бунунла бәрабәр мүәллим онларда мәнтиги ядда сахламаны да инкишаф этдирмәйә чалышмалыдыр.

Сөз эһтиятларынын артмасы, шифаһи вә язылы нитгин инкишафы, һәмчинин һесабдан мәсәлә вә мисаллар һәли илә әлагәдар олараг ушагларын бу яшда тәфәккүрләри дә инкишаф эдир. Гейд этмәлиййк ки, һәлә бу яшда да ушагларын тәфәккүрләри өз конкретлийи илә сәчиййәләнир. Кичик яшлы шакирдләр тәдричән мүгайисәләр, садә шәкилдә үмумләшдирмәләр апармаға вә нәтичәләр чыхармаға, үмуми гайдалары мисаллар үзәриндә конкретләшдирмәйә өйрәширләр.

Кичик яшлы шакирдләрин шәхсиййәтләри дә мүәййән әламәтләрлә фәргләнир. Бу яшда олан ушаглар мәктәб ишләринин бүтүн нөвләри илә, мүәллимләрлә, йолдашлары илә, оюнларла, һейван вә биткиләрин һәяты вә с. илә чох марагланырлар. Бу яшда онларда ичтимаи мараг әмәлә кәлир, онлар пионер тәшкилатынын һәяты илә яхындан марагланырлар, йолдашлары арасында достлуг әлагәләри кенишләнир. Лакин I—II синифләрдә ушагларын достлуглары һәлә мөһкәм әсаслар үзәриндә гурулмур. I—II синифләрдә октябрят сыраларында, III—IV синифләрдә пионер дәстәсиндә бирләшмәклә әлагәдар олараг достлуг әлагәләри күчләнир, ушаглар бир-биринә даһа сых меһрибанлашыр, ушагларда мүәййән ичтимаи вәзифә дашымаг марағы артыр, коллектив гаршысында мәс'улиййәт һисси әмәлә кәлмәйә башлайыр ки, коммунист тәрбийәси мәгсәдләри үчүн бүтүн бунлардан истифадә этмәк лазымдыр.

Орта яшлы шакирдләрин хүсусиййәтләри.

Бу дөврдә ениетмәнин физики инкишафыны сәчиййәләндирән хүсусиййәтләрдән—онларда боюн чох сүр'әтлә—илдә 6 *см.* артмасы, әзәләләрин гүввәт кәсб этмәси, синир системинин сүр'әтлә тәкмилләшмәсини хүсуси гейд этмәк лазымдыр. Ениетмәнин физики чәһәтдән шиддәтли инкишафы онун фәалиййәтиндә бә'зи хүсусиййәтләри шәртләндирир. Белә ки, бәдәндәки энержинин бәдән үзвләринин инкишафына, үрәйин кенишләнмәсинә, боюн артмасына сәрф эдилмәси илә әлагәдар олараг, о, ишдә тез йорулур; синир системи фәалиййәтинин мүрәккәбләшмәси ишдә гейри сабитлик доғура билир. Әлавә этмәлидир ки, ениетмәнин физики инкишафында бә'зи гейри—мүтәнасиблик өзүнү көстәрир. Мәсәлән, әл вә аяглары көвдәйә нисбәтән узун олур, дөш гәфәсинин инкишафы скелетин бүтүнлүкдә инкишафындан, ган дамарларынын инкишафы үрәйин бөйүмәсиндән хейли керийә галыр. Үрәк вә ган дамарларынын бу чүр гейри мүтәнасиб инкишафы нәтичәсиндә ган тәзйиги бир гәдәр артыр, ганын бейнә ахмасы кәсирли олур вә бунун да нәтичәсиндә ениетмә тез йорула биләр. Бу нөгсанлар бәдәнин, кичик яшлара нисбәтән, игтидар кәсб этмәси, һәят фәалиййәтинин күчләнмәси кими гиймәтли кейфиййәтләрин мә'на вә әһәмиййәтини һеч дә азалда билмәз. Бунлар анҹаг шиддәтли инкишафын төрәтдийи нөгсанлар, йә'ни инкишаф нөгсанларыдыр. Иш режимини низама салмаг, вахт бүдчәсиндән сәмәрәли истифадә этмәк, ишләри сәмәрәли тәшкил этмәк йолу илә бу нөгсанларын гаршысыны алмаг олар.

Ениетмә дөврүнү сәчиййәләндирән икинчи мүһүм бир хүсусиййәт чинси етишмәдир. Бу, чинси вәзләрин фәалиййәтә башламасы илә әлагәдардыр.

Чинсиййәт вә һәят шәраитиндән асылы олараг, чинси етишмәнин башланма вахты, инкишафы вә тамамланма вахты мүхтәлиф олур. Чинси етишмә орта һесабла гызларда оғланлара нисбәтән тез башлайыр вә тез дә битир. Һәм ата-аналар, һәм дә тәрбийәчиләр вә мәктәб һәкимләри сөһбәтләр васитәсилә ениетмәнин бәдәниндә әмәлә кәлән бу физиоложи дәйишиклик һаггында онлара мә'лумат вермәли вә баша салмалыдырлар.

Ениетмә өзүнү яшлылар кими һисс этмәйә башлайыр. Бу дөврдә онларын һиссийят аләми гейри сабит олур. Мәсәлән, ениетмә бә'зән инадлы вә кәркин фәалиййәтдән фәалиййәтсизлийә кечир, бә'зән онларда шадлыг вә мәюслуг, мәғурлуг вә утанчаглыг, сөһбәтчилик вә гарадинмәзлик вә с. бир-бирини тез-тез әвәз эдир. Бу дөврдә эһтираслар шиддәтлә ояндығындан, габилиййәт вә мейилләр сүр'әтлә инкишаф этдийиндән онлар һәлә гейри-сабит олурлар вә ениетмә өз фәалиййәтини тәнзим этмәкдә чәтинлик чәкир.

Ениетмә дөврүндә синир системинин тәкмилләшмәси бейнин дахили гурулушунун мүрәккәбләшмәси вә онун вәзифә е'тибарилә тәкмилләшмәси давам эдир ки, бу да ениетмәнин зеһни фәалиййәтинин инкишафы үчүн әлверишли шәраит ярадыр.

Бейин габығы фәалиййәтинин кенишләнмәси нәтичәси олараг ениетмәнин диггәти хейли күчләнир, онун сабит диггәти кетдикчә артыр. Онлар өйрәндикләри мәтни мәзмун вә, мәнтиги әлагә нөгтейи-нәзәриндән һиссәләрә бөлмәйи бачарырлар, тә'-

лим материалыны өз сөзләри илә изаһ этмәк бачарығы кәсб эдирләр.

Ениетмәнин тәфәккүрүндә дә ени кейфиййәтләр өзүнү көстәрир. V синфә гәдәр, әсасән, бир нәфәр мүәллимлә ишләмәйә алышмыш олан ениетмә бир нечә мүәллимлә эйни заманда мәшғул олмаг бачарығы газанмаға башлайыр. Ениетмәнин шифаһи вә язылы әдәби дил мәдәнийййәтинин инкишафы, мүрәккәб һесаб әмәлийяты үзрә мәсәлә вә мисаллар һәлл этмәк бачарығы, тәбиәт вә тарихә даир мүәййән элми биликләрә йийәләнмәси онларда тәфәккүрүн сүр'әтлә инкишаф этмәсинә, конкрет тәфәккүрүн сүр'әтлә өз ерини мүчәррәд тәфәккүрә вермәсинә сәбәб олур. Ениетмәләр үмуми анлайышлар үзәриндә чалыша билир, охудугларыны әсасландырмаг, мүбаһисәйә киришмәк, тәнгиди янашмаг, мүгайисәләр этмәйә тәдричән алышырлар.

Граматик гайдалары мәнимсәмиш олдугларындан ениетмәләрин нитгләриндә долғун ифадәләр, мүрәккәб чүмләләр, мүчәррәд сөз вә ифадәләр кениш ер тутмаға башлайыр. Бунунла бәрабәр ениетмәнин нә тәфәккүрү, нә дә онун нитги яшына мәхсус олан нөгсанлардан тәмзиләнмиш олмур. Онлар үмумиләшдирмәләрдә тез-тез чашыр, әсас мәсәләни гейри әсасдан айырмагда чәтинлик чәкирләр.

Ениетмәләрин мейл вә мараглары яшларынын, һәмчинин тә'лим-тәрбийәнин тә'сири нәтичәсиндә дәйишир вә инкишаф эдир. Онларын ичтимаи мараглары мүәййән истигамәт кәсб эдир; онлар артыг, пионер тәшкилатында фәал чалышырлар. Ленин комсомолунун һәятына даир онларда мараг артыр. Гәһрәманлыг, мачәрачы, романтик әдәбийят онлары чох мараглaндырыр. Онлар тарихи шәхсиййәтләрин һәятына даир әсәрләр охумаға, бу кими мөвзуларда кинофилмләр, п'есләр көрмәйә һәвәсләнирләр, синифдән вә мәктәбдән кәнар ишләрдә, дәрнәкләрдә, спорт ишләриндә, клубларда, пионер эвләриндә фәал иштирак этмәйә чалышырлар.

Совет ениетмәләрини сәчиййәләндирән әламәтләрдән бири онларда вәтәнпәрвәрлик дуйғуларынын хейли күчләнмәсидир. Бөйүк Вәтән мүһарибәси илләриндә бир чох ениетмәләрин фашистләр әлейһинә гызғын мүбаризәси дедикләримизи ачыг сүбут эдир. Шүбһәсиз, бу вә бунлар кими сияси-мә'нәви кейфиййәтләр яша мәхсус олан кейфиййәтләр дейил, тәрбийә-тә'лим ишләринин нәтичәсидир. Лакин мәсәлә бундадыр ки, ениетмә бу кими кейфиййәтләри дәриндән дәрк эдир вә шүурлу бир сурәтдә ифадә эдир. Онун вәтәнпәрвәрлийи өз синфинин, үзвү олдуғу пионер коллективинин, өз мәктәбинин, үмумиййәтлә халгынын шәрәфини учалтмаг наминә даһа мәс'улиййәтлә дәрс охумасында, ичтимаи-файдалы ишә гошулмасында өзүнү көстәрир.

Ениетмәдә йолдашлыг вә достлуг дуйғулары хейли мөһкәм

олур вә бу әсасда да онда коллективлик вәрдишләри дәринләшир.

Ениетмә, Н. К. Крупскаянын дедийи кими, һәм ушаглыг, һәм дә кәнчлик әламәтлирини өзүндә әкс этдирир. О еничә ушаглыг дөврүндән айрылмыш, лакин ушаглыг әламәтләриндән тамамилә әл чәкмәмиш олур. О бири тәрфәдән дә кәнчлийә доғру ирәлиләйир, лакин һәлә кәнч дейилдир. Ениетмә өзүнү бөйүкләр кими көстәрмәйә чалышыр, онлар кими кейинир, сач сахлайыр. Ениетмәләрин мүәлимә гаршы олан мүнасибәти кичик ушагларын мүәллимә олан мүнасибәтләриндән чох фәрглидир. Онлар мүәллимләрин изаһына тәнгиди янашырлар. Чох билики, фәнни саһәсиндә дәрин мә'луматлы, өз ишинә садиг олан, тәләбкар вә әдаләтли мүәллимләрә дәрин һөрмәт бәсләйирләр.

Буржуа педагоглары, бу дөврдә баш верән чәтинликләрлә әлагәдар олараг, бу дөврү «бөһран дөврү» адландырырлар. Лакин совет тәрбийә системиндә мүәллимләрин тәчрүбәси көстәрир ки, ениетмәлик дөврүндәки чәтинликләр, инкишаф чәтинликләридир. Буржуа өлкәләриндә бу чәтинликләр, ениетмә үчүн чох ағыр нәтичәләрлә битә билдийи һалда, сосялизм гурулушу шәраитиндә пионер коллективи ичәрисиндә, ичтимаи-файдалы ишләр просесиндә бу чәтинликләр тезликлә һәлл олунур. Бу дөвр маһир тәрбийәчийә ушаглар арасында тәрбийәви иш апармаг үчүн кениш имканлар верир.

Бөйүк яшлы шакирдләрин хүсусиййәтләри

Физики инкишаф чәһәтдән бу яш дөврүнүн сонунда шакирдләр артыг, әсас э'тибарилә, бөйүкләрә мәхсус олан физики әламәтләри газанмыш олурлар. Скелетин сүмүкләшмәси просеси әсасән битир, ениетмәләрә мәхсус олан әл вә аяг сүмүкләри илә көвдә сүмүкләри арасындакы гейри-мүтәнасиблик, һәмчинин бәдәнин күтләсилә үрәйин һәчми арасында олан тәнасүбсүзлүк йох олур. Кәллә чеврәсинин кенишләнмәси даяныр. Бейнин чәкиси һәлә артмагда давам этсә дә, бу артым чох әһәмиййәтсиз олур. Лакин бейнин гурулушунда вә синир телләриндә, һәмчинин бүтүн бәдән органларында вәзифәчә тәкмилләшмә давам эдир. Әзәләләрин гүввәси, һәмчинин иш габилиййәти хейли артыр, һәрәкәтин тәнзим эдилмәси гайдая дүшүр вә яшлыларынкына чатыр.

Бәдәнин узанмасы сүр'әти әввәлки дөврә нисбәтән хейли азалыр: бой илдә 1,5—2,5 см, чәки исә илдә 2—4 кг. артыр.

Чинси етишмә истәр психоложи истәрсә дә физиоложи чәһәтдән әсас э'тибарилә тамамланыр.

Бөйүк яшлы шакирдләрин зеһни хүсусиййәтинә кәлинчә, гейд этмәлидир ки, онлар тә'лим материалыны мүвәффәгиййәтлә тәһлил вә тәркиб эдә билир, әсасландырыб үмумиләшдирмәйи бачарырлар, мүһакимәләр йүрүдүб нәтичәләр чыхармагда чәтинлик чәкмирләр, мүчәррәд анлайышлары асанлыгла дәрк эдирләр. Теоремләр исбат этмәк, мүрәккәб тә'рифләри дәрк этмәк вә изаһ этмәк бу яшларда олан шакирдләрин гүввәсинә

тамамилә мүвафигдир. Бу яшларда шакирдләр тәнгиди мүһакимәләр йүрүдүр, асанлыгла әсас фикри гейри-әсасдан сечә билирләр, «зәрурилик», «эһтимал» вә «мүмкүнат» анлайышларынын фәргини баша дүшүрләр.

Кәнчләрдә диггәт, әсасән, сабит олур вә онлар ирадәләринин күчү илә марагланмадыглары иш әтрафында да диггәтләрини топламағы бачарырлар.

Бөйүк яшлы шакирдләрдә мәнтиги һафизә хейли күчләнмиш олур. Онлар тә'лим материалыны ядда сахламаг үчүн арада мәнтиги әлагәләр ахтарыр, материалы өз сөзләри илә изаһ этмәкдә чәтинлик чәкмирләр. Онларын нитги, тамамламагда олдуглары тәһсилин нәтичәси олараг, хейли тәкмилләшмиш олур.

Бөйүш яшлы шакирдләри сәчиййәләндирән хүсусиййәтләрдән бири дә, онларын ширин арзулар этмәйә чох мейл көстәрмәләридир. Онларын арзулары әмәкдә гәһрәманлыг көстәрмәк, сосялизм вәтәнимизин нәһәнк гуручулуг ишләриндә вар гүввәләри илә иштирак этмәкдир. Зәнкинләшмәйи, башгасынын әмәйиндән даһа чох истифадә этмәйи арзу эдән буржуа кәнчләринин арзуларына әкс олараг, совет кәнчләри элмә йийәләнмәк, көркәмли әмәк гәһрәманы, көркәмли элм хадими, бир сөзлә халгына даһа чох мәнфәәт верән адам олмағы арзу эдир. Бакынын 132 №-ли орта мәктәбинин X синиф шакирд С. языр: «Вәтәнимиз дүняда ән зәнкин бир өлкәдир. Онун түкәнмәз мә'дәнләри, мүнбит торпаглары, сых мешәләри вә чошғун чайлары вардыр.

Өлкәмизин сәнае мәркәзләри күндән күнә дейил, саатбасаат артыр. Мән дә орта мәктәби битириб, сонра али тәһсил алмаг, совет халгынын бу нәһәнк ярадычылыг ишиндә вар гүввәмлә ишләмәк истәйирәм».

Совет халгынын нәһәнк ярадычылыг ишиндә иштирак этмәйи арзу этмәк, она чан атмаг бөйүк яшлы мәктәблиләри сәчиййәләндирән әсас хүсусиййәтләрдәндир.

Бөйүк яшлы шакирдләрин мейл вә мараглары олдугча кенишләнир. Онларын ичтимаи мараглары, әсасән, комсомол тәшкилатынын фәалиййәтилә бағланыр. Онлар спорт ишләринә, мүталиәйә, инчәсәнәт вә техникая бөйүк мейл көстәрирләр. Ениетмәләрдән фәргли олараг, бөйүк яшлы шакирдләр өзләринә ихтисас сечмәк ишинә даһа дүшүнчәли янашырлар, бу барәдә яшлыларла мәсләһәтләшир, һәтта мүбаһисә этмәкдән дә чәкинмирләр. Онларын бир гисми орта мәктәби битирәндән сонра билавасита истеһсалата кетмәйә, бир гисми исә али тәһсил алмаға чалышыр.

Йолдашлыг вә достлуг әлагәләри бөйүк яшлы шакирдләр арасында даһа чох мөһкәм олур. Онлар чох заман бу дөврдә башланмыш достлуғу өмүрләри бою дәвам этдирирләр. Онлар достларына чох чидди тәләбләр верирләр: дүнякөрүшләринин,

ишләринин вә эгидәләринин вәһдәтиндән башга, кәнч достлар бир-бирләринин дәрин арзу вә сирләриндән хәбәрдар олмаг истәйирләр вә лазым оланда һәр чүр әзиййәтә гатлашараг йолдашына көмәк этмәкдән чәкинмирләр.

Бөйүк яшлы шакирдләрдә эгидә тәшәккүл тапыр ки, бу ишдә комсомол тәшкилатынын ролу олдугча бөйүкдүр. Сосялизм вәтәнинә дәрин мәһәббәт руһунда тәрбийә эдилмиш совет кәнчләри, Бөйүк Вәтән мүһарибәсинин көстәрдийи кими, Вәтән мүдафиәси naминә һәр чүр әзиййәтләрә гатлашырлар, Александр Мотросов, Зоя Космодемянская, Кәрай Әсәдаов, Меһди Һүсейнзадә кими гәһрәманларын көстәрдикләри ағлакәлмәз икидликләр мәһз совет кәнчлийинин мәрд сифәтләриндәндир.

Коллективизм, әмәксеварлик, тәшәббүскарлыг, тәвазөкарлыг вә с. кими сифәтләр ушаглыгдан әмәлә кәлиб инкишаф этмәйә башласа да, бөйүк яшлы шакирдләрдә бу сифәтләр даһа чох инкишаф эдир. Сәчиййә, әсасән, бу яшларда мүәййәнләшир. Ениетмәләрә нисбәтән, бөйүк яшлы шакирдләр өз һәрәкәтләринә гаршы даһа чох тәнгиди янашыр, һәрәкәтләрини шүурлу сурәтдә тәнзим этмәйә чалышырлар.

4. ШАКИРДЛӘРИН ФӘРДИ ХҮСУСИЙЙӘТЛӘРИ.

Яш хүсусиййәтләри илә бәрабәр һәр шакирдин, ону сәчиййәләндирән фәрди хүсусиййәтләри дә вардыр. Бу фәрди хүсусиййәтләр бир шакирди эйни яшда олан башга шакирләрдән фәргләндирир.

Шакирдләрдә фәрди хүсусиййәтләрин әмәлә кәлмәсинин әсас сәбәби онларын һәр биринин мүхтәлиф аилә тәрбийәси шәраитиндә бөйүмәләри, айрыча һәят йолу кечмәләри, шәхси фәалиййәтләри, ичтимаи мүһитдән мүхтәлиф тә'сирләр алмаларыдыр. Фәрди хүсусиййәтләрин бир сәбәби дә ушагларда олан синир системин мүхтәлиф типдә олмасыдыр.

Шакирдләрин фәрди хүсусиййәтләри тә'лим фәалиййәтиндә тәзаһүр эдир. Бә'зиләринин шәрһ эдилән тә'лим материалыны тез дәрк этмәси, бә'зиләринин ләнк дәрк этмәси, бә'зиләринин суаллара чәлд чаваб верә билмәси, башгаларынын ләнк чаваб вермәси, биринин өйрәндийи материалы тез унутмасы, о биринин узун мүддәт ядда сахламасы, бә'зиләринин тез өйрәниб тез дә унутмасы, башгасынын кеч өйрәниб кеч унутмасы вә с. фәрди хүсусиййәтләрә даир мисаллардыр.

Шакирдләрин фәрди хүсусиййәтләри онларын иш габилиййәтләриндә дә өзүнү көстәрир. Бә'зиләри һазырлыг вә сәйләринин нәтичәсиндә мүрәккәб ишләрин өһдәсиндән кәлмәйи бачардыглары һалда, башгалары чәтин ишләри һәлл этмәкдә ачизлик көстәрир.

Ирадн кейфиййәтләриндә дә шакирдләрин фәрди хүсусиййәтләри өзүнү көстәрир. Мәсәлән, бә'зиләри мөһкәм ирадәси сайәсиндә тапшырығы еринә етирмәйинчә ишдән әл чәкмир, башгалары ишдә балача чәтинликлә үз-үзә кәлән кими ону бурахыр, бә'зиләри горхаг, башгалары чәсур олур, бә'зиләри йолдашлары илә меһрибан олур, башгалары исә савашган олур вә с. Бүтүн бунлар вә бу кими фәрди хүсусиййәтләрин мүәллим тәрәфиндән диггәтлә өйрәнилмәси шакирдләрин тә'лим-тәрбийә ишләрини яхшы тәшкил этмәк үчүн әлверишли зәмин ярадыр.

IV ФӘСИЛ

ССРИ-дә ХАЛГ МААРИФ СИСТЕМИ.

Халг Маариф системи бир өлкәдә дөвләт тәрәфиндән мүәййән эдилмиш принсипләр әсасында бир-бирилә гаршылыглы элагәси олан тә'лим вә тәрбийә мүәссисәләринин мәчмууна дейилир. Беләликлә, халг маариф системи өлкәдәки мәктәбәгәдәр тәрбийә очагларыны, үмумтәһсил мәктәбләрини вә ихтисас верән мәктәбләри әһатә эдир.

1. ХАЛГ МААРИФ СИСТЕМИНИН ДӨВЛӘТ ГУРУЛУШУ ИЛӘ ӘЛАГӘСИ.

Һәр бир өлкәнини халг маариф системи о өлкәнин игтисади, сияси вә мәдәни инкишафынын тә'сири алтында яранмышдыр. Буна көрә дә мүхтәлиф өлкәләрдә халг маариф системләри мүхтәлиф олур. Лакин истәр сосялист чәбһәси өлкәләринин вә истәрсә дә капиталист өлкәләринин айрылыгда, һәр бири ичәрисиндә дөвләт гурулушларындакы үмуми чәһәтләр өзүнү маариф системиндә көстәрир.

Һәр шейдән әввәл, ону гейд этмәк лазымдыр ки, капиталист өлкәләриндә олан халг маариф системи буржуазиянын өз синфи һакимиййәтини һәята кечирмәси үчүн бир силаһдыр. Бу маариф системи буржуазиянын синфи мәнафеинә табе эдилмишдир.

Капиталист өлкәләриндә һөкм сүрән әсас игтисади ганунa уйғун олараг, орадакы бүтүн тәдбирләр капиталистләрин газанчыны артырмаға хидмәт этдийи кими, халг маарифи дә истисмарчыларын ағалығыны мөһкәмләтмәйә, әсл тәһсили анчаг варлы балаларына вермәйә, зәһмәткеш балаларынын тәһсилини исә мүмкүн гәдәр мәһдуд этмәйә хидмәт эдир. Бунун нәтичәсиндә капитализм дүнясында он милйонларла фәһлә вә кәндли балалары мәктәбдә охумаг имканындан мәһрумдур.

Ингилабдан әввәл чар Русиясында да халг маарифи истисмарчы синифләрин мәнафеинә хидмәт эдирди. Чар Русиясы халг маарифинин инкишафы чәһәтиндән Авропанын бир чох капиталист өлкәләриндән керидә галырды. Чар һөкумәти ка-

питалистләрин вә мүлкәдарларын балалары үчүн олан мәктәбләрин инкишафы гейдинә галдығы һалда, халг күтләләрини гәсдән чәһаләтдә сахлайырды. Фәһлә вә кәндли балаларынын чох бөјүк бир һиссәси савадсыз галырды.

Чар Русијасында халг маарифи силки-синфи характер дашыјырды. Бир чох мәктәбләрдә—кадет корпусу, нәчиб гызлар институту, паж корпусларында анчаг дворјан балалары тәһсил алырды. Кимназијаларда даһа чох дворјан ушаглары охујурду. Реал мәктәб вә тичарәт мәктәбләриндә исә, әсасән, ири вә орта буржуазијанын ушаглары тәһсил алырдылар. Бу мәктәбләрдә охумаг үчүн јүксәк тәһсил һаггы тәләб олунурду.

Чар Русијасында зәһмәткеш балалары үчүн олан мәктәбләр 3—4 иллик, сонралар исә халгын тәләби нәтичәсиндә ачылмыш бешиллик ибтидаи мәктәбләрдән ибарәт иди. Үч вә ја дөрд иллик ибтидаи мәктәбләрин әсасында бир тәрәфдән ашағы сәнәт мәктәбләри, дикәр тәрәфдән тәһсил мүддәти үч—дөрд ил олан јүксәк типли ибтидаи мәктәбләр тәшкил олунурду. Ашағы чинли мә'мурлар вә контор ишчиләри һазырлајан јүксәк типли ибтидаи мәктәбләрдә, әсасән, хырда буржуазијанын вә варлы кәндлиләрин балалары охујурду.

Русија мүтләгијјәтинин халгын мәдәни инкишафына мане олмаг чәһди өз тә'сирини рус олмајан халгларын һәјатында даһа кәскин көстәрирди. Мүтләгијјәт бу халглар арасында зорла руслашдырма сијасәти апарырды вә бу мәгсәд үчүн мәктәбдән бир васитә кими истифадә едирди.

Ислам дининә мәнсуб олан халглар арасында маарифин башында руһаниләр дурурду. Мәсчид хадимләри һазырлајан мәктәб вә мәдрәсәләрә тохунулмамышды. Бу мәктәбләр исә чох вахт шакирдә һеч ади савад белә верә билмирди.

Бөјүк Октјабр сосјалист ингилабындан әввәл Азәрбајчанда олан молла мәктәбләриндә тә'лимин мәзмунуну әсасән дин тәшкил етдијини ашағыдакы мисалдан көрмәк олар: бу мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинә һәфтәдә чәми 3 саат верилдији һалда шәриәтә 4, мөвизәјә 4, мәрсијәјә 3, намаз-дәстәмаза исә 6 саат верилирди.

Рус олмајан халглар үчүн ачылмыш тәк-тәк мәктәбләрдә, әсасән, ерли дөвләтлиләрин балалары охујурду. Халгын әксәријјәти тәһсилдән тамам мәһрум иди. Мәсәлән, Бөјүк Октјабр сосјалист ингилабындан әввәл азәрбајчанлыларын јалныз 3 фаизи савадлы иди, гадынлар арасында савад мәсәләси даһа ачыначаглы иди: онларын јалныз бир фаизи савадлы иди. Ингилабдан әввәл Азәрбајчанда чәми 15 орта мәктәб олуб ки, бунун да 9-у Бакыда иди; али мәктәб исә һеч јох иди.

Бөјүк Октјабр сосјалист ингилабы бүтүн саһәләрдә көкүндән дәјишикликләр әмәлә кәтирдији кими, халг маариф системини дә көкүндән дәјишди, ону зәһмәткешләрин мәнафеинә олан ени әсасларда тәшкил етди. Бу әсаслар Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын вә Совет дөвләтинин бир чох мүһүм сәнәдләриндә: Коммунист Партијасынын програмында, мәктәб һаггындакы гәрарларында, ССРИ Конститусијасында мөһкәмләндирилмишдир.

Әкәр буржуа мәктәби буржуа синфинин ағалыг етмәк сијасәтинә хидмәт едирсә, совет мәктәби чәмијјәтин синифләрә бөлүнмәсини јох етмәк вә синифсиз коммунизм чәмијјәти гурмаг мәгсәдинә хидмәт едир. Сосјализмдән Коммунизмә кечид дөврүндә бу вәзифәнин нечә еринә етирилмәли олдуғу Коммунист партијасынын програмында мүәјјән едилмишдир. Програмда дејилир: «Пролетариат диктатурасы дөврүндә ... мәктәб нәинки үмумијјәтлә коммунизм принсипләрини һәјата кечирмәлидир, һабелә коммунизми гәт'и сурәтдә гура биләчәк бир нәсл тәрбијә етмәк мәгсәдилә зәһмәткеш күтләләринин јарым пролетар вә гејри-пролетар тәбәгәләри ичәрисиндә пролетариатын идеја, тәшкилат, тәрбијә тә'сирини дә јајмалыдыр»[1].

ССРИ-дә тәһсилин синфи характер дашымасы пролетариатын әһалинин јарымпролетар тәбәгәсинә гаршы гојулмасы демәк дејилдир. Фәһлә синфи коммунизм идејасынын апарычысыдыр, буна көрә дә онун идеолокијасы кәнч нәслин коммунист тәрбијәсинин әсасында гојулмалыдыр.

2. ССРИ-дә ХАЛГ МААРИФИ СИСТЕМИНИН ПРИНСИПЛӘРИ.

Сов. ИКП програмында халг маарифи саһәсиндә гаршыја гојулмуш вәзифәләрә вә ССРИ Конститусијасына әсасән ССРИ-нин халг маариф системи ашағыдакы принсипләр үзрә гурулмушдур.

1. ССРИ-дә халг маарифи ән демократик әсасда тәшкил едилмишдир. Бу о демәкдир ки, ССРИ-нин бүтүн вәтәндашлары тәһсил һүгугуна маликдир, бүтүн пилләләрдә мәктәбләрин гапысы кениш күтләләрин балалары вә өзләринин үзләринә ачыгдыр.

Совет Иттифагы Коммунист партијасы програмынын халг маарифинә аид олан бөлмәсиндә 17 јашына гәдәр бүтүн оғлан вә гызлар үчүн пулсуз вә ичбари, үмуми вә политехник тәһсилин һәјата кечирилмәси, 17-дән јухары јашы олан шәхсләр үчүн пешә тәһсили тәшкил едилмәси, фәһлә вә кәндлиләрин мүстәгил чалышмасы үчүн лазыми шәраит јарадылмасы, али тәһсил мүәссисәләри гапыларынын зәһмәткешләрин үзүнә кениш ачылмасы тәләбләри мүәјјән едилмишдир. ССРИ Конститусијасынын 121-чи маддәсиндә ССРИ вәтәндашларынын тәһсил һүгугуна малик олмасы гејд едилмишдир.

ССРИ-дә олан синифләрин (фәһлә вә кәндли синифләринин) һәр бири үчүн ајрыча мәктәб тәшкил олунмур. ССРИ мәктәб-

[1] Сов. ИКП гурултајлары, конфранслары вә МК Пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, 1 һиссә, сәһ. 463, Азәрнәшр, Бакы, 1954.

ләриндә фәһлә, кәндли вә зиялыларын балалары бирликдә тәһсил алырлар.

ССРИ-дә һеч бир синиф вә шәхс тәһсил саһәсиндә хүсуси имтиязлара малик дейилдир.

Буржуа өлкәләриндә исә халг маариф системиндә икилик вардыр: варлыларын вә йохсулларын балалары айры-айры мәктәбләрдә охуюрлар. Варлы балалары үчүн орта вә али мәктәб, фәһлә вә кәндли балалары үчүн 6—8 иллик ибтидаи тәһсилдән сонра гыса мүддәтли сәнәт мәктәбләри тәшкил эдирләр. Бунун нәтичәсиндә зәһмәткеш балалары әксәр һалларда али тәһсил алмаг имканындан мәһрум олурлар. Беләликлә, дөвләтли балалары үчүн олан мәктәбләр буржуазия үчүн зиялылар, йохсуллар үчүн олан мәктәбләр исә капиталист сәнаеи үчүн фәһләләр һазырлайыр.

ССР-дә тәһсилин демократик характери тәк һамыя тәһсил һүгугу верилмәсиндә дейил, һәм дә тәһсил үчүн ән кениш мадди имканларын ярадылмасындадыр. Мәсәлән: әкәр чар Русиясында 1914-чү илдә чәми 9.656.000 шакирди әһатә эдән 123.700 мәктәб вардыса, 1956/57-чи дәрс илиндә өлкәмиздә 30.127.000 шакирди әһатә эдән 196.600 мәктәб варды. Совет Иттифагында күтләви мәктәбләрин нечә сүр'әтлә артдығыны ондан көрмәк олар ки, тәкчә мүһарибәдән сонра 1945—1951-чи илләрдә өлкәмиздә 23.500 ени мәктәб тикилмишдир. Алтынчы бешилликдә исә шәһәр вә кәнд мәктәбләри тикилмәсинин һәчми бешинчи бешиллийә нисбәтән тәгрибән ики дәфә артачаг, Азәрбайчанда бир шакирдин охумасы үчүн һәр ил дөвләт 822 манат пул хәрчләйир. Һәмчинин ССРИ-дә бүтүн мәктәбләрдә тәһсилин пулсуз олмасы вә техникумларда, али мәктәбләрдә мүвәффәг охуянлара, эһтиячы оланлара дөвләт тәгаүдү верилмәси тәһсил алма ишини асанлашдырыр.

2. ССРИ-дә үмуми тәһсил мәчбуридир. Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын галиб кәлдийи илк күндән өлкәмиздә үмуми тәһсилин һәята кечирилмәси үчүн шәраит ярадылмасы саһәсиндә тәдбирләр көрүлмәйә башланмышдыр. 1930-чу илдә ССРИ-дә үмуми ичбари тәһсил һаггында ганун гәбул эдилмишдир. Бу гануна көрә 8 яшында олан оғлан вә гызлар ән азы 4 иллик һәчминдә ибтидаи тәһсил алмалы иди, шәһәрләрдә, фабрик вә заводларын кениш яйылдығы районларда, һәмчинин фәһлә гәсәбәләриндә исә еддииллик тәһсил ичбари иди. Өлкәмизин сәнаеләшдирилмәси, кәнд әһалисинин мадди вә мәдәни сәвиййәсинин йүксәлмәси 1949-чу илдә бүтүн өлкәдә үмуми еддииллик ичбари тәһсилин һәята кечмәсини тә'мин этди. Сов. ИКП-нын 1952-чи илдә чағырылмыш XIX гурултайы республикаларын пайтахтларында, вилайәт мәркәзләриндә, бөйүк шәһәрләр вә сәнае мәркәзләриндә үмуми орта (ониллик) тәһсилә кечилмәси вә 1956-чы илдә бүтүн Совет Иттифагында үмуми орта тәһсилә кечмәк үчүн шәраит һазырланмасы һаггында гәрар гәбул этди. Сов. ИКП-нын 1956-чы илдә чағырылмыш XX гурултайы

исә 1956—1960-чы илләрдә ССРИ-дә үмуми орта тәһсилин, әсасән, һәята кечирилмәси һаггында көстәриш вермишдир. ССРИ-дә һәр бир кичик кәнддә белә мәктәбин олмасы һамынын тәһсил алмасына имкан ярадыр.

Капиталист өлкәләринин бир чохунда үмуми ичбари тәһсил, һаггында ганун вардырса да, һеч бириндә ушаглар тәһсиллә 100 фаиз әһатә эдилмәмишдир. Чүнки әһалинин әксәриййәти өз ушағыны охутмаг имканына малик дейилдир. Мәсәлән, Инкилтәрәдә 150 илдән артыгдыр ки, үмуми ичбари ибтидаи тәһсил гануну э'лан эдилмиш, лакин бу ганун һәлә дә тамам һәята кечирилмир.

3.ССРИ-дә мәктәб дөвләтин ихтиярындадыр. Йә'ни мәктәб анчаг дөвләт тәрәфиндән ачылыр вә идарә олунур; биздә шәхси адамларын мәктәб ачмасына ичазә верилмир. Мәктәбин дөвләт тәрәфиндән ачылмасынын үстүнлүйү орасындадыр ки, бу, тә'лим-тәрбийә ишинин коммунизм руһунда даһа яхшы апарылмасына имкан верир. Биздә ушагларын коммунист тәрбийәси алмасы үмумдөвләт ишидир. Бурада һеч бир тәсадүфлүйә йол верилә билмәз. О бири тәрәфдән, тә'лим-тәрбийә мүәссисәләрини мадди чәһәтдән долғун тәшкил этмәйин өһдәсиндән анчаг халгын мәнафеини күдән сосялист дөвләти кәлә биләр.

Капиталист өлкәләриндә дөвләтлә янашы олараг айры-айры шәхсләр дә мәктәбләр ачырлар. Бу хүсуси мәктәбләр пуллу олур, бурая ән яхшы мүәллимләр чәлб олунур. Буна көрә бу мәктәбләрдә варлы балалары тәһсил алыр. Бу исә варлыларын али тәһсили монополияя алмасына имкан верән сәбәбләрдәндир.

4.ССРИ-дә яшаян бүтүн халглар ана дилиндә тәһсил алмаг һүгугуна маликдирләр. Бу, партиямызын милли сиясәтинин ифадәсидир.

Коммунист партиясы вә Совет һөкумәтинин ардычыл олараг милләтләрин һүгуг бәрабәрлийи сиясәти еритмәси нәтичәсиндә ССРИ-дә бүтүн халгларын мәдәни инкишафы үчүн лазыми шәраит ярадылмыш, бүтүн халглар, мәзмунча сосялист формача милли мәдәниййәтләрини һәртәрәфли инкишаф этдирирләр. Совет мәктәбләриндә онларла халгын дилиндә тәһсил верилир. ССРИ-дә тәкчә ибтидаи вә орта тәһсил дейил, һәм дә али тәһсил халгларын ана дилиндә апарылыр.

ССРИ халгларынын өз ана дилиндә тәһсил алмасы ишинин тәшкили саһәсиндә нечә бөйүк мүвәффәгиййәт әлдә эдилдийини Азәрбайчанын да мисалында көрмәк олар. Һазырда Азәрбайчанда 14 али мәктәб, 79 техникум вардыр ки, бунларда охуянларын әксәриййәти Азәрбайчан дилиндә тәһсил алыр. Азәрбайчанда олан 3.567 күтләви мәктәбин әксәриййәтиндә тә'лим Азәрбайчан дилиндә апарылыр. Сосялист ингилабындан сонра кечән илләр әрзиндә үмумтәһсил мәктәбләринин сайы 4 дәфә, шакирдләрин сайы исә 10 дәфәдән чох артмышдыр.

Бунун әксинә олараг, бир чох капиталист өлкәләриндә, башга саһәләрдә олдуғу кими, мәктәб саһәсиндә дә милли вә ирги

айрылыг һөкм сүрүр. Америка Бирләшмиш Штатларында гара иргә мәнсуб ушагларын ағ ушагларла бир мәктәбдә охумасы әлейһинә мүртәче чыхышлар гара ирг ушагларынын бу мәктәбләрдә охумасыны имкан харичиндә гоюр. Чох милләтли Австрия дөвләтиндә азлыгда галмыш милләтләрин өз ана дилиндә тәһсил алмасы үчүн һеч бир шәраит ярадылмыр.

5. **ССРИ-нин халг маариф системиндә тәһсил дүнйәвидир.** Йә'ни мәктәб дини мүәссисәләрдән—килсә вә мәсчиддән айрыдыр, мәктәбдә һеч бир дини айинләрин тәтбигинә йол верилмир. Биздә Конститусия үзрә вичдан азадлығы э'лан эдилмишдир, дин һәр бир вәтәндашын өз шәхси ишидир. Буна көрә, тәбиидир ки, дөвләт мүәссисәси олан мәктәбә динин дахил эдилмәсинә йол верилә билмәз. Совет мәктәбинин там дүнйәвилийи анчаг мәктәбләрдә динә ер верилмәмәсиндә дейил, һәм дә ондадыр ки, совет мәктәбиндә бүтүн тә'лим-тәрбийә ишләри элми-материалистик әсасда гурулур, бүтүн тәбии вә ичтимаи һадисәләрә материалист изаһат верилир вә беләликлә дә, совет мәктәбинә динин нүфуз этмәсинә имкан галмыр.

Капиталист өлкәләриндә мәктәб диндән айрылмамышдыр. Бир чох мәктәбләрдә дин хүсуси бир фәнн кими тәдрис планына дахил эдилмишдир. Бә'зи буржуа өлкәләриндә, мәсәлән, Франсада, дин дәрсләри хүсуси бир фәнн кими тәдрис планына дахил эдилмәмишдирсә дә, бу һеч дә о өлкәдә тәһсилин дүнйәви характердә олмасыны ифадә этмир: мәзһәбләрин чох олмасы бу өлкәләрдә бу мәзһәбләрдән бирини сечиб тәдрис планына дахил этмәйә имкан вермәдийиндән һәр ушаг һәфтәдә бир күн мәһәллә килсәсиндә өз мәзһәбини өйрәнир, өз килсәсинә кедир. Бир чох капиталист өлкәләриндә дөвләт мәктәбләриндә мәшғәләләр дуа илә башланыр, дуа илә гуртарыр.

Бундан башга бүтүн капиталист өлкәләриндә дини тәшкилатлар чохлу мәктәбләр ачырлар. Мәсәлән, Инкилтәрәдә олан ибтидаи мәктәбләрин 50 фаизини дини тәшкилатлар ачмышдыр. АБШ-да олан бүтүн али мәктәбләрин үчдә бир һиссәси дини тәшкилатларын ихтиярындадыр (онлар ачыб, онлар да идарә эдирләр). Иранда ибтидаи мәктәбләрин ярыдан чоху мәсчидләрин ихтиярындадыр. Бүтүн бунлардан башга капиталист өлкәләриндә мәктәбләрдә дин тәһсилин мәзмунуна да дәрин нүфуз этмишдир.

6. **ССРИ-дә халг маариф системи ваһидлик принсипи үзәриндә гурулмушдур.** Бу, о демәкдир ки, бизим халг маариф системимизә дахил олан бүтүн мүәссисәләр мәгсәд вә тәшкилат чәһәтдән бир-бирилә әлагәдардыр. ССРИ халг маарифи системинә дахил олан мүәссисәләр арасында ардычыллыг мөвчуддур: бизим мәктәбләрин тәдрис планлары вә програмлары элә гурулмушдур ки, ибтидаи мәктәби битириб еддииллик мәктәбин V синфинә, еддииллик мәктәби битириб орта мәктәбин VIII синифинә имтаһансыз, орта (онииллик) мәктәби вә орта ихтисас мәктәблярини битириб али мәктәбләрә маниәсиз кечмәк мүмкүндүр. Бу

ваһидлик ялныз бир республика дахилиндә дейил, бүтүн ССРИ үзрәдир. Буна көрә мәсәлән Кировабадда орта мәктәби битирән Ленинградда али мәктәбә дахил ола биләр, Владивостокда охуян VI синиф шакирди илин ортасында Бакыя көчмәли олса, бурада VI синифдә өз тәһсилини давам этдирә биләр. Бу принсип тәһсили ардычыл давам этдирмәк үчүн чох әлверишли шәраит ярадыр.

Белә бир ваһидлик капиталист өлкәләриндәки маариф системиндә йохдур. Мәсәлән, Инкилтәрәдә грамматик вә мүасир мәктәб адланан ибтидаи мәктәбләрин тәдрис планы вә програмлары элә дир ки, мүасир мәктәбә дахил оланларын кәләчәкдә али мәктәбләрә кедә билмәси мүмкүн олмур.

7. **ССРИ-дә гадынларла кишиләр, бүтүн саһәләрдә олдуғу кими, тәһсил саһәсиндә дә бәрабәр һүгуга маликдирләр.** Бу принсип әсасында бүтүн мәктәбләрдә оғланларла гызлар бир ердә охуюр вә ваһид програмла тәһсил алырлар. Бу принсипин бүтүн маариф саһәсиндә тәтбиг эдилмәси сайәсиндә һазырда гадынлардан халг тәсәррүфатымызын, элм, инчәсәнәт вә дөвләт органларынын бүтүн саһәләриндә чалышан кадрлар яранмышдыр. Бир милйондан артыг гадын мәктәбләрдә мүәллимлик эдир. Ики милйондан артыг гадын сәһиййә вә бәдән тәрбийәси саһәсиндә чалышыр. Али тәһсил алмыш зиялыларын ярыя гәдәри гадындыр. Бу принсип, кечмишдә ислам дининин һөкм сүрдүйү Азәрбайчан, Өзбәкистан, Түркмәнистан, Тачикистан, Дағыстан үчүн хүсусән бөйүк әһәмиййәтә маликдир. Вахтилә ислам дининин гүввәтли тә'сири алтында гара чадра алтында, мәктәбдән узагда галмыш бу ерләрин гадынлары инди мәктәбин бүтүн пилләләриндә оғланларла бәрабәр охуюр; тәк Азәрбайчан ССР-дә али вә орта ихтисас тәһсилли гадынларын сайы 21.000-дән артыгдыр.

Капиталист өлкәләринин бир чохунда һәлә дә гадынларын тәһсил һүгугу, хүсусән али тәһсил алмаг һүгугу мәһдуддур. Гадын мәктәбләри хүсуси тәдрис планлары вә програмлары илә мәшғул олур (онларын програмы йүнкүлләшдирилиб). Буржуазиянын мүртәче даирәләри үмумиййәтлә гадынлара тәһсил верилмәси әлейһинәдир.

Иранда, Пакистанда, Түркийәдә вә башга ислам өлкәләриндә гадын тәһсили ачыначаглы вәзиййәтдәдир. Гызларын бөйүк әксәриййәти тәһсилдән мәһрумдурлар.

8. **ССРИ-дә тәкчә ушаг вә кәнчләрин дейил, һәм дә яшлы әһалинин тәһсил алмасы иши тәшкил эдилир.** Партиямызын XX гурултайы бу саһәдә бундан сонра даһа кениш тәдбирләр көрмәйи хүсуси гейд этмишдир. Гурултайын директивләриндә дейилир ки, «Орта тәһсили олмаян зәһмәткешләрин үмуми мәдәни сәвиййәсини йүксәлтмәк мәгсәдилә зәһмәткешләрин истеһсалатдан айрылмадан тәһсил алмалары үчүн алтынчы бешилликдә гиябы мәктәбләрин вә ахшам үмуми тәһсил мәктәбләринин шәбәкәси даһа да инкишаф этдирилсин».

ССРИ-дә јашлылар үчүн ахшам еддииллик вә орта мәктәбләри илә бәрабәр техникум вә али мәктәбләрин гијаби шө'бәләринин дә кениш шәбәкәси вардыр; бурада зәһмәткешләр истеһсалатдан айрылмадан өз тәһсилләрини артыра билирләр.

Бу гејд эдиләнләрдән көрүлдүјү үзрә ССРИ-нин маариф системи ән тәрәггипәрвәр принсипләр әсасында гурулмушдур. Бу принсипләр сосјализм гуран башга өлкәләрин дә маарифинә өз мүсбәт тә'сирини көстәрмәкдәдир.

3. ССРИ-нин ХАЛГ МААРИФИНӘ ДАХИЛ ОЛАН ӘСАС МҮӘССИСӘЛӘР.

ССРИ-нин халг маариф системинә кәнҹ нәслин вә јашлы әһалинин коммунист тәһсили вә тәрбијәси илә мәшғул олан мүәссисәләр дахилдир. Бу мүәссисәләрин һәр биринин үзәриндә айрыча дајанаг.

Мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләри. ССРИ-нин халг маарифи системинин илк һәлгәсини мәктәбәгәдәр тәрбијә тәшкил эдир. Мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләри бизим өлкәмиздә, әсасән, ики мәгсәдлә јарадылыр. Әввәлән, бу мүәссисәләр эркән јашлардан әлверишли шәраитдә ушаглара коммунист тәрбијәси верир. Бу мүәссисәләрдә ушаглар физики тәрбијә алыр, бәдәнҹә сағлам вә мөһкәм јетиширләр; ејни заманда онларын психи просесләри—зеһнләри, һафизәләри, диггәтләри вә с. инкишаф етдирилир. Онлара тәбиәт вә ҹәмијјәт һаггында илк тәсәввүрләр ашыланыр. Бурада ушагларда әмәјә мәһәббәт тәрбијә эдилир, коммунист давранышы гајдалары адәт һалына салыныр, шәхси сәһијјә вәрдишләри ашыланыр. Бурада ушаглар һәм дә бәдии тәрбијә алырлар.

Икинҹиси, мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләри өлкәмиздә гадынлара верилмиш азадлыгдан онларын һәртәрәфли истифадә этмәси үчүн шәраит јарадыр. Ушагларыны бу мүәссисәләрә вермәклә, гадынлар өз гүввәләрини халг тәсәррүфатымызда кениш сурәтдә тәтбиг этмәјә имкан тапырлар.

Мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләринин ән башлыҹасы 3—6 јашлы (7 јаша кими) ушаглары әһатә эдән *ушаг бағчаларыдыр.* Ушаг бағчалары, адәтән сәһәрдән ахшам саат 6-ја гәдәр ишләјир. Лакин ири сәнаје мүәссисәләринин нәздиндә тәшкил олунан бә'зи ушаг бағчалары бүтүн сутканы ишләјир. Јә'ни ушаглар, аналары кечә нөвбәсиндә чалышдыглары заман орада кечәләјирләр. Белә бағчалар *ушаг оҹаглары* адланыр.

Истеһсалат нәздиндә ачылмыш бағчалар бә'зән јаслиләрлә бирләшдирилир вә ушаг биринҹи илиндән та мәктәб јашына чатана гәдәр бир мүәссисәдә тәрбијә алыр.

Партиямызын XX гурултајы мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләри шәбәкәсинин алтынҹы бешилликдә хејли кенишләндирилмәсини тәләб этмишдир.

Үмумтәһсил мәктәбләри. ССРИ-нин халг маарифи системиндә әсас һәлгә 7—17 јашлардакы ушагларын тә'лим-тәрбијәсилә мәшғул олан үмумтәһсил мәктәбидир. Бу мәктәбләр бизим маариф системимиздә чох бөјүк јер тутур.

Мәктәб кәнҹләрә коммунист тәрбијәси верән ән күтләви ушаг мүәссисәләридир. Чүнки иҹбари тәһсил ганунуна әсасән биздә мәктәб јашлы бүтүн ушаглар үмумтәһсил мәктәбләриндә тәһсил алмалыдырлар. Беләликлә, мәктәб ән күтләви ушаг мүәссисәсидир.

О бири тәрәфдән, ушаг физики вә зеһни ҹәһәтдән сүр'әтлә јетишдији дөврүнүн 10 илини мәктәбдә кечирир; мәктәб өз ишинин мәзмуну, тәшкили вә формасы илә, өз интизам вә режими илә онун дүнјакөрүшүнүн, характеринин, адәтләри вә марагынын тәшәккүлүндә һәлледиҹи рол ојнајыр. Мәктәбдә, синиф коллективиндә, комсомол вә пионер тәшкилатларында шакирдләр арасында илк һәгиги достлуг әлагәләри мөһкәмләнир, иҹтимаи иш вәрдишләри јараныр ки, бүтүн бунлар инсанын сонраки һәјатында мүһафизә олунур вә инкишаф эдир. Орта мәктәби битирмиш бир чох шәхсләр мәктәбин онларда әлмә доғурдуғу һәвәс әсасында истеһсалатда ишләдикләри вахтда да өз тәһсилләрини гијаби јолла артырырлар.

Нәһајәт, үмуми тәһсил мәктәбләри халг маариф системиндә әсас педагоглар ордусуну бирләшдирир. Мәсәлән, ССРИ-нин үмумтәһсил мәктәбләриндә бир милјон јарым мүәллим ишләјир. Азәрбајҹанда бешинҹи бешилликдә бу мәктәбләрдә 34 мин мүәллим ишләјирди. Алтынҹы бешилликдә исә 39 миндән артыг мүәллим ишләјәҹәкдир. Бүтүн бунлара көрә биз мәктәбин халг маариф системиндә әсас һәлгә тәшкил етдијини иддиа эдирик.

Коммунист тәрбијәсинин вәзифәләрини вә јетишән нәслин јаш хүсусијјәтләрини әсас тутараг ССРИ ХКС вә ҮИК(б)П МК-нын 16 мај 1934-чү ил тарихли гәрарында ССРИ-дә үмумтәһсил мәктәбләри үч типдә мүәјјән эдилмишдир: ибтидаи, еддииллик вә орта (онииллик) мәктәб.

И б т и д а и м ә к т ә б. ССРИ-дә ибтидаи мәктәб 7—11 јашлы ушаглар үчүн мәҹбуридир. Ибтидаи мәктәбин дөрд синфи вардыр вә бу синифләрин һәр биринин тәдрис планы вә тә'лим програмлары еддииллик вә орта мәктәбләрин I—IV синифләри үчүн олан тәдрис планы вә програмына тамамилә ујғундур. Ибтидаи мәктәбдә биринҹи синифдән дөрдүнҹү синифә кими бир мүәллимин дәрс вермәси өјрәдилән фәнләр арасында даһа јахшы әлагә јаратмаға вә шакирдләрин фәрди хүсусијјәтләрини јахшы өјрәниб нәзәрә алмаға имкан верир. Дөрдүнҹү синфи мүвәффәгијјәтлә битирмиш шакирдләр, имтаһансыз олараг еддииллик мәктәбләрин V синифинә гәбул олунурлар.

Биздә айрыча ибтидаи мәктәбләрин мөвҹуд олмасы јерли шәраитлә әлагәдардыр. Иҹбари тәһсил гануну кичик кәндләрдә, балача дәмир јол стансијаларында јашајан мәктәб јашлы ушагларын да мәктәблә әһатә эдилмәсини тәләб эдир. 7—11 јашлы

ушаглары интернаты олан гоншу кәнд мәктәбләринә көндәрмәк мүмкүн олмадығына көрә ушаглары аз олан кичик кәндләрдә, хүсусилә бири-бирилә дағлар, дәрәләрлә айрылмыш дағ кәндләриндә дә ибтидаи мәктәбләр ачмаг лазым кәлир. Белә һалларда бир мүәллим эйни заманда ики синифлә мәшғул олур. Шакирдләрин сайы һәр синифдә мүәййән олунмуш нормадан аз олдугда 3—5 синифин һамысында бир мүәллим дәрс дейир.

Еддииллик мәктәб. Еддииллик мәктәб өлкәмиздә олан 7—14 яшлы бүтүн ушаглар үчүн мәчбуридир. Еддииллик мәктәбин тәдрис планы вә програмлары онииллик мәктәбин V—VII синифләрининин тәдрис планы вә програмларына тамамилә мүвафигдир. Еддииллик мәктәбин I—IV синифләриндә, ибтидаи мәктәбләрдә олдуғу кими, бүтүн фәнләри бир синифдә бир мүәллим апарыр (милли мәктәбләрдә бә'зән II—IV синифләрдә рус дилини айры мүәллим дейир); V—VII синифләрдә исә һәр фәнни о фәннин мүәллими тәдрис эдир.

Еддиидлик мәктәбин VII синифини битирәнләр бурахылыш имтаһаны вермәлидирләр. Еддииллик мәктәби битирәнләр орта мәктәбләрин VIII синифинә имтаһан вермәдән гәбул олунурлар вә я сәнәт мәктәбләринә дахил олурлар. Онлар һәм дә имтаһан вермәклә орта ихтисас мәктәбләринә дахил ола биләрләр. (Әкәр һәмин ихтисас мәктәбләри орта мәктәб тәһсили үзәриндә гурулмамышдырса).

Орта мәктәб. Орта мәктәбдә тәһсил мүддәти 10 илдир, йә'ни бурада 7 яшындан 17 яшына кими ушаглар охуюрлар. Сов.ИКП XX гурултайынын гәрарына әсасән алтынчы бешилликдә мәктәб яшлы шакирдләрин әсас күтләси орта мәктәб тәһсили алмалыдырлар.

Орта мәктәбләримиздә шакирдләрин кениш үмуми тәһсил алмалары вә тәдрис э'малатханаларында, истеһсалатда (сәнае мүәссисәләри вә кәнд тәсәррүфатында) практикум кечмәләри онлара онииллийи битирдикдән сонра өзләринә сәрбәст сурәтдә пешә сечмәк имканы верир. Кениш үмуми тәһсил вә мәктәбдә газандыглары бир сыра файдалы истеһсал билик вә бачарыглары онлара мәткәби битирдикдән сонра сечдикләри пешәйә аз бир заманда тамамилә йийәләнмәйә имкан верир.

Орта мәктәби битирәнләр али мәктәбә дахил ола биләр, орта мәктәб тәһсили үзәриндә гурулан техники мәктәб вә икиллик орта ихтисас мәктәбләриндә итхисас тәһсили ала биләрләр.

Инчәсәнәт саһәсиндә исте'дадлы ушаглар үчүн айрыча үмуми орта мәктәбләр (онииллик мусиги мәктәби, онииллик рәссамлыг мәктәби) мөвчуддур. Маариф системинә дахил олан бу мәктәбләрдә шакирдләр ади орта мәктәбин тәдрис планы вә програмлары илә тә'лим алмагдан әлавә, мүвафиг олараг, мусиги вә я рәссамлыг һазырлығы да кечирләр.

ССРИ-дә олан ади типли еддииллик вә орта мәктәбләрдән бир һиссәсинин (район мәркәзләри вә бөйүк кәндләрдә) нәздин-

дә *интернат вардыр.* Интернат тәшкил этмәкдән мәгсәд орта мәктәбләрин олдуғу ерләрдән узагда яшаян кәнд ушагларынын орта тәһсил алмалары ишини асанлашдырмагдыр. Бу мәктәбләрдә шакирдләр хүсуси айрылмыш отагларда яшайыр, өз һесабларына доланырлар. Үмуми орта тәһсилин һәята кечирилмәси илә әлагәдар олараг мәктәбләр нәздиндә интернатларын әһәмиййәти артыр, мигдары чохалдылыр.

Интернат-мәктәбләр. Совет Иттифагы Коммунист партиясы XX гурултайынын көстәришләринә вә Сов. ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин 1956-чы ил сентябр тарихли гәрарына әсасән ССРИ-дә интернат-мәктәбләр ярадылмышдыр.

1956/57-чи дәрс илиндә өлкәмиздә 60 мин шакирди әһатә эдән 300-дән артыг интернат-мәктәб ачылмышдыр. Бунларын сайы кетдикчә артачагдыр. Интернат-мәктәбләрдә шакирдләр мәктәбдә тә'лим алмагла бәрабәр һәм дә ейиб, истираһәт эдир вә мәктәбин үмуми ятагханасында ятырлар. Интернат-мәктәбләрә шакирдләр валидейнләрин разылығы әсасында гәбул олунурлар. Интернат-мәктәбләрин тәшкили вә тә'минатыны дөвләт өз үзәринә көтүрмүшдүр. Етим вә ата-анасы мадди чәһәтдән аз тә'мин олунан, һәмчинин чохушаглы аиләдән кәлмиш ушагларын емәк, кеймәк хәрчләрини дә дөвләт өз үзәринә көтүрмүшдүр. Ушагларыны интерната гойан мадди чәһәтдән яхшы тә'мин олунмуш ата-аналардан, алдыглары әмәк һаггына мүвафиг олараг, пул алыныр.

Интернат-мәктәбләрин ачылмасы бу мүәссисәләрдә ушагларын дөвләт ичтимаи тәрбийәсини ән әлверишли шәраитдә тәшкил этмәйә имкан верир. Интернат-мәктәбдә тә'лимлә бәрабәр шакирдләрин әмәкләри дә мүәййән ер тутур. В. И. Ленин етишән нәслин коммунист тәрбийәсиндә тә'лимлә истеһсал әмәйини бирләшдирмәк, мәктәби һәятла бағламаг һаггында гиймәтли көстәриш вермишдир. Интернат-мәктәбләр бу көстәриши һәята кечирмәйә чалышараг, өз етишдирмәләрини әмәксевән, сағлам, күмраһ тәрбийә этмәк үчүн һәр чүр шәраит ярадыр, онлара үмуми вә политехник тәһсил верир, онлары орта мәктәби битирдикдән сонра халг тәсәррүфатымызда ишләмәйә габил адамлар кими һазырлайыр.

Интернат-мәктәбләрин мүасир техниканын тәләбләринә чаваб верән аваданлыгла тәчһиз эдилмиш э'малатханалары, нүмунәви тәдрис-тәчрүбә саһәләри вардыр. Э'малатханаларда, тәдрис-тәчрүбә саһәләриндә апарылан ишләр, заводда, фабрикдә, колхоз вә совхозларда кечирилән истеһсалат тәчрүбәси шакирдләри истеһсалат әмәйинә алышдырыр. Эйни заманда бу мәктәбләр шакирдләрә яхшы үмуми тәһсил верир ки, бу да онларын үмуми көрүш даирәләрини артырмагла бәрабәр һәм дә али мәктәбә дахил олмаға һазырлайыр.

Шакирдләрин э'малатхана вә торпаг саһәсиндәки ишләриндән әлдә эдилән кәлир онларын емәйинин, онлара олан мәдәни

хидмэтин яхшылашдырылмасына вэ э'малатхананын, торпаг саһэсинин кенишлэндирилмэсинэ сэрф олунур.

Интернат-мэктэблэрин нэздиндэ кэлэчэкдэ көрпэлэр эви вэ ушаг бағчасы олмасы нэзэрдэ тутулур. Лакин һэлэлик бу мэктэблэрин тэшкилинин илк дөврүндэ көрпэлэр эви вэ ушаг бағчасы йохдур.

Гейд этмэк лазымдыр ки, интернат-мэктэблэр капиталист өлкэлэриндэ дэ вардыр. Бу интернат-мэктэблэрин чоху айрыайры шэхслэр тэрэфиндэн ачылыр. Бу мэктэблэрдэ тэhсил һаггы чох йүксэкдир. Һэмин мэктэблэрэ дахил оланларын нүфузлу шэхслэрдэн зэманэт тэгдим этмэлэри тэлэб олунур. Бүтүн бунларын нэтичэсиндэ бу интернат-мэктэблэр зэhмэткешлэрин, демократик фикирли адамларын балаларынын үзүнэ бағлыдыр. Дөвлэтлилэрин балалары охуян бу интернат-мэктэблэрдэ һэр синифдэ 10—20, бэ'зэн һэтта 3—5 нэфэр шакирд охуюр. АБШ вэ Инкилтэрэдэ олан бир сыра интернат-мэктэблэрдэ шакирдлэрин һэр бири өз габилиййэт вэ мейлинэ эсасэн фэрди тэдрис планы илэ мэшғул олур. Бурада капиталист өлкэлэриндэки мэктэблэрин синфи характери өзүнү даһа кэскин бирузэ верир. Бу мэктэблэрин эсас мэгсэди орада охуянлардан кэлэчэкдэ буржуа дөвлэт апаратында, истеhсалатда вэ ичтимаи һэятда рэhбэр мөвге тутмаға габил олан ишкүзар, тэшэббүскар буржуа хадимлэри етишдирмэкдир.

Я ш л ы л а р м э к т э б л э р и. ССРИ-дэ кениш шэбэкэси ярадылмыш олан яшлылар мэктэби дэ халг маарифи системиндэ үмуми тэhсил мэктэблэриндэндир.

Яшлылар мэктэбинин ашағыдакы типлэри вардыр:

1. Кэндли-кэнчлэр ибтидаи мэктэби (I—IV синифлэр),
2. Кэндли-кэнчлэр еддииллик мэктэби (I—VII синифлэр),
3. Фэhлэ-кэнчлэр еддииллик мэктэби (V—VII синифлэр),
4. Фэhлэ-кэнчлэр орта мэктэби (V—X синифлэр),
5. Ахшам яшлылар мэктэби (V—X синифлэр).

Совет Иттифагында фэhлэ-кэнчлэр вэ яшлылар мэктэблэри бир чох һалларда ири завод вэ фабриклэрин нэздиндэ тэшкил эдилир вэ мэктэбдэ охуян фэhлэлэрин ишдэн бош вахтларына уйғунлашдырылыр. Бу мэктэблэр кэнч фэhлэлэрин истеhсалатдан айрылмадан тэhсил алмасыны тэ'мин эдир.

Шэhэрдэ ибтидаи тэhсили олмаян яшлы фэhлэлэр үчүн ибтидаи мэктэб програмыны сүр'этлэ тэкрар эдэн 1—2 иллик һазырлыг группары тэшкил эдилир.

Кэндли вэ фэhлэ-кэнчлэр мэктэблэриндэ вэ элэчэ дэ ахшам яшлылар мэктэбиндэ һэфтэдэ беш күн дэрс кечилир (дөрд күн дөрд, бир күн беш саат). Саатларын сайы аз олса да програм ади үмумтэhсил мэктэблэринин програмынын эйнидир (бу мэктэблэрдэ бэдэн тэрбиййэси, рэсм фэнлэри кечилмир). Буна көрэ кэндли-кэнчлэр вэ фэhлэ-кэнчлэр еддииллик мэктэбини битирэнлэр орта ихтисас мэктэблэринэ, фэhлэ-кэнчлэр орта мэктэбини вэ ахшам яшлылар мэткэбини битирэнлэр али мэктэблэрэ дахил олмаг һүгугуна маликдирлэр.

Бундан элавэ биздэ *гияби орта мэктэблэр* дэ ярадылмышдыр ки, бу да арзу эдэн яшлыларын бу йолла орта тэhсил алмасына имкан ярадыр. Гияби оларaг орта тэhсил аланлара мүнтэзэм олараг мэслэhэтлэр тэшкил эдилир. Онлар орта мэктэб һэчминдэ экстерн имтаһан верирлэр.

Н а х и м о в в э С у в о р о в м э к т э б л э р и. 1944-чү илдэ ССРИ-дэ Нахимов вэ Суворов мэктэблэри тэшкил эдилмишдир. Бу мэктэблэрин һэр икиси орта тэhсил вермэклэ бэрабэр орада тэрбиййэ олунанлары али һэрби мэктэблэрэ һазырлайыр. Нахимов мэктэблэриндэ охуянлар али һэрби-дэниз мэктэблэринэ, Суворов мэктэбиндэ охуянлар исэ һэрби академиялара дахил олурлар. Буна көрэ дэ бу мэктэблэрдэ үмуми (онииллик) тэhсиллэ бэрабэр, һэрби ишин эн садэ эсасларыны да өйрэдирлэр. Мэсэлэн, Нахимов мэктэбиндэ тэрбиййэ олунанлар кэмилэрин гурулуш вэ нөвлэрини, силаhларыны, рабитэ ишини, авар чэкмэйи, елкэнли кэмилэри идарэ этмэйи өйрэнирлэр. Бу мэктэблэрдэ һэрби интизама эмэл олунур вэ онлар сыра тэ'лими кечирлэр; бэдэн тэрбиййэси вэ идмана хүсуси фикир верилир. Тэрбиййэ олунанлар һэрби форма дашыйырлар.

Нахимов вэ Суворов мэктэблэринэ 12—13 яшы олан вэ V синфи битирмиш һэрбичи ушаглары, һэмчинин Вэтэн мүһарибэсиндэ һэлак оланларын эвладлары гэбул олунур. Бу мэктэблэрдэ ушаглар дөвлэт һесабына сахланырлар.

М е ш э м э к т э б л э р и. ССРИ-дэ хэстэ вэ бэдэнчэ зэиф олуб, яхшы һавалы ердэ яшамасы тэлэб олунан ушаглар үчүн мешэ мэктэблэри адланан орта мэктэблэр вардыр. Бу мэктэблэрдэ режим ушаг санаториясына уйғундур, тэдрис планлары вэ програмлары исэ ади орта мэктэблэринкиндэн фэрглэнмир.

Э л а һ и д д э м э к т э б л э р. Өлкэмиздэ кар-лал, кор вэ эгилчэ кэм ушаглары охутмаг үчүн элаhиддэ мэктэблэр мөвчуддур. Көстэрилэн хүсуси мэктэблэрин тэшкили Коммунист партиясы вэ Совет һөкумэтинин ушаглара олан бөйүк гайғысынын ифадэсидир.

Кар-лаллар мэктэбиндэ ушаглар 9 ил мүддэтиндэ, лакин ибтидаи мэктэб һэчминдэ үмуми тэhсил алыр вэ мүэййэн бир пешэйэ йийэлэнирлэр. Еддииллик мэктэблэрин програмы һэчминдэ тэhсил верэн кар-лал мэктэблэри дэ вардыр.

Корлар үчүн үмумтэhсил мэктэблэринин програмы илэ мэшғул олан ибтидаи, еддииллик вэ онииллик мэктэблэр вардыр. Корлар мэктэбиндэ тэhсил мүддэти ади мэктэбин мүвафиг мэрhэлэсинэ нисбэтэн бир ил артыгдыр. Корлар мэктэбиндэ шакирдлэр үмумтэhсил фэнлэрини өйрэнмэклэ бэрабэр мүэййэн пешэйэ дэ һазырланырлар.

Эгилчэ кэм ушаглар үчүн олан мэктэблэрдэ тэhсил мүддэти едди илдир. Бу мүддэтдэ орада охуян ушаглар ибтидаи мэктэ-

бин програмы һәчминдә билик алыр вә мүәййән пешәйә йийәләнирләр.

Қар-лал, кор вә әгилчә кәм ушаглар үчүн олан мәктәбләрдә интернатлар мөвчуддур вә бурада ушаглар (валидейни оланлар да) дөвләт һесабына сахланырлар. Бунлар үчүн хүсуси дәрсликләр вә вәсаит ярадылмышдыр.

Ихтисас верән мәктәбләр. ССРИ-нин халг маариф системинә дахил олан үчүнчү груп мүәссисәләр ихтисас верән мәктәбләрдир. Бу мәктәбләр үч типдә олур:

1. Ашағы ихтисас мәктәбләри.
2. Орта ихтисас мәктәбләри.
3. Али мәктәбләр.

1. Ашағы ихтисас мәктәбләри. Бура фәһлә ихтисасы верән гыса мүддәтли мәктәбләр дахилдир. Бу мәктәбләри ССРИ Назирләр Совети янында әмәк еһтияты гүввәләри идарәси тәшкил вә идарә эдир. Ашағы ихтисас мәктәбләри 3 типдәдир:

а) *Фабрик-завод тәһсили мәктәбләри (ФЗТМ) вә кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирмә мәктәбләри.* Бу мәктәбләрә тәһсили дөрдүнчү синиф сәвийәсиндән аз олмаян 16—17 яшлы кәнчләр гәбул олунурлар. Һәмин мәктәбләрдә тәһсил мүддәти 6 айдан бир илә кимидир. Бу мәктәбләр бәнна, сувагчы вә с. садә пешә саһибләри һазырлайыр. Шакирдләр дөвләт һесабына сахланырлар.

б) *Сәнәт мәктәбләри, дәмир йол мәктәбләри вә кәнд тәсәррүфатыны механикләшдирмә сәнәт мәктәби.* Бу мәктәбләрә 7 иллик тәһсили олан 15 яшлы ушаглар гәбул олунурлар. Бу мәктәбләрдә тәһсил мүддәти ики-үч илдир. Бу мәктәбләр сәнае, нәглиййат вә кәнд тәсәррүфаты үчүн ихтисаслы ишчиләр һазырлайыр. Шакирдләр бурада дөвләтин һесабына сахланырлар.

в) *Техники мәктәбләр.* Техники мәктәбләрә анчаг орта тәһсилли кәнчләр гәбул олунурлар. Тәһсил мүддәти 1—2 илдир. Техники мәктәбләр даһа мүрәккәб сәнае үчүн ихтисаслы фәһлә һазырлайыр. Бурада охуян шакирдләр мүвафиг техникумларын 2—3-чү курс тәләбәләринин алдығы гәдәр тәгаүд алыр. Техники мәктәбләри мүвәффәгиййәтлә битирәнләр мүвафиг институтларын гияби вә ахшам шө'бәләринә мүсабигәдән кәнар, ялныз мүвәффәг имтаһан вермәк әсасында гәбул олунурлар.

2. Орта ихтисас мәктәбләри. Орта ихтисас мәктәбләри халг тәсәррүфаты вә мәдәни гуручулуғумузун мүхтәлиф саһәләри үчүн орта ихтисаслы кадрлар һазырлайыр. Бу мәктәбләр еддииллик вә орта тәһсил үзәриндә гурулур. ССРИ Назирләр Советинин 1954-чү ил гәрарына көрә орта ихтисас мәктәбләринә гәбулун 60 фаизи орта мәктәби битирәнләрин һесабына олмалыдыр. Еддииллийи битирәнләр бу мәктәбләрдә дөрд ил тәһсил кечирләр. Чүнки бу мәктәбләр шакирдләрә орта ихтисас вермәклә бәрабәр, орта үмуми тәһсил һәчминдә биликләр дә вермәлидирләр. Ониллийи битирәнләр исә бурада ики ил охуюрлар. Орта ихтисас мәктәбләринә кәнд тәсәррүфат, нефт, тибб вә с.

техникумлар, педагожи мәктәбләр, инчәсәнәт мәктәбләри, мәдәни-маариф мәктәбләри дахилдир.

3. Али мәктәбләр. Али мәктәбләр халг тәсәррүфаты вә мәдәни гуручулуғумузун мүхтәлиф саһәләри үчүн али ихтисаслы кадрлар һазырлайыр. Али мәктәбләрдә тәһсил орта вә орта ихтисас тәһсили үзәриндә гурулур. Тәһсил мүддәти 4—6 илдир. Али мәктәбләрә дарүлфүнун (5 иллик) вә институтлар 4—6 иллик) дахилдир; һәрби академиялар вә кәнд тәсәррүфат академиясы да али ихтисаслы кадрлар һазырлаян мәктәбләр һесаб олунурлар.

ССРИ-дә вәтәндашларын гияби охумагла али тәһсил алмасы үчүн һәр чүр шәраит вардыр. Сов. ИКП XX гурултайынын гәрарларына әсасән гияби али мәктәбләрин сайы даһа да артмагдадыр.

Али мәктәбләрдә вә элми-тәдгигат институтларында али мәктәб мүәллимләри вә элми ишчиләр һазырламаг үчүн аспирантура вардыр. Аспирантура 3 илликдир.

ТӘ'ЛИМ НӘЗӘРИЙЙӘСИ

V ФӘСИЛ

ТӘ'ЛИМ ПРОСЕСИНИН МАҺИЙЙӘТИ.

Тә'лим просесиндә фәалиййәт көстәрән гүввәләр.

Тә'лим, чох мүрәккәб просесдир. Бу просесдә ики гүввә фәалиййәт көстәрир: онлардан бири мүәллим, о бириси шакирдләрдир. Мүәллим өйрәдир, шакирдләр өйрәнирләр. Мүәллим вә шакирдләрин фәалиййәтләри паралел вә я нөвбә илә дейил бир-кә, бир-бирилә гаршылыглы әлагәдә апарылыр. Она көрә дә, тә'лим, бир тәрәфдән мүәллимин өйрәтмә фәалиййәти просеси, о бири тәрәфдән, мүәллимин рәһбәрлийи алтында шакирдләрин өйрәнмә фәалиййәти просеси кими сәчиййәләнир.

Тә'лим просеси өзбашына ахынла дейил, мүәллимин билаваситә рәһбәрлийи алтында кедән бир просесдир. Мүәллимин өйрәтмә фәалиййәти тә'лим просесиндә һәлледичи, апарычыдыр. Өйрәтмә фәалиййәтинин тә'лим просесиндә һәлледичи олмасы онунла изаһ эдилир ки, мүәллим дәрс дедийи фәннә аид олан тә'лим материалыны, мәсәлән, биликләри шәрһ этмәклә бәрабәр шакирдләрдә ени тәсәввүр вә анлайышлар әмәлә кәтирмәйә чалышыр, онлары физики вә зеһни фәалиййәт көстәрмәйә сөвг эдир, онлара өйрәнмәк бачарығы ашылайыр.

Билик, бачарыг вә вәрдишләр.

Тә'лимин яхын вәзифәси, шакирдләри билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырмагдан ибарәтдир. *Шакирдләрә билик өйрәтмәк—онлара мүхтәлиф элмләр үзрә тәбиәт, чәмиййәт вә тәфәккүрә аид олан ганунауйғунлуглар, һадисә вә фактлар, мә'лумат вә һагигәтләр, аксиом вә теоремләр, элми гайда вә ганунлар системини баша салмаг вә мәнимсәтмәк демәкдир.* Харичи аләмин дәрк олунмасы вә инсан тәчрүбәсинин үмумиләшдирилмәси нәтичәси олан биликләр мүхтәлиф элмләр үзрә топланмыш, системә салынмышдыр. Мәктәбдә шакирдләрә элмин һамысы дейил, онун әсасларыны тәшкил эдән биликләр өйрәдилир.

Тә'лим просесиндә шакирдләр биликләрлә бәрабәр, бачарыг вә вәрдишләрлә, о чүмләдән һәм дә әмәли әмәк бачарыг вә вәрдишләри илә силаһландырылыр. *Бачарыглар биликләр әсасында ичра эдилән әмәлиййатдыр* ки, бунлар да чох мүхтәлиф олурлар. Мәсәлән, грамматика гайдалары әсасында шакирдләрин дүзкүн яза билмәләри, һесаб гайдаларыны вә һәндәсә теоремләрини мисал вә мәсәлә һәллиндә тәтбиг эдә билмәләри, физика вә кимя ганунлары әсасында, лабораторияда тәчрүбә апара билмәләри, әмәк аләтләриндән истифадә эдә билмәләри вә с. бачарыглардыр.

Шакирдләрин газанмыш олдуглары бачарыглар тә'лим просесиндә һәчмчә кенишләнир, кейфиййәтчә камилләшир. Бачарыгларын бир гисми камилләшмәклә бәрабәр һәм дә, чохлу тәкрарлар нәтичәсиндә бир нөв автоматлашыр, йә'ни шүурун мәһдуд һәчмдә иштиракилә ичра эдилә билир. *Белә автоматлашмыш бачарыглара вәрдиш дейилир.* Шакирдләрин сүр'әтлә шифаһи һесабламалары, һәрф вә сөзләри сүр'әтлә языб вә я тәләффүз эдә билмәләри, өлчү аләтләрини сүр'әтлә ишләдә билмәләри вә с. вәрдишләрә мисал ола биләр.

Бачарыгларын бүтүн фәнләр үзрә камилләшмәси тәләб олунур, лакин бүтүн һалларда онларын вәрдиш дәрәчәсинә чатдырылмасы, йә'ни автоматлашмасы шәрт дейилдир. Бу о демәкдир ки, һәр бир вәрдиш бачарыгдан әмәлә кәлдийи һалда, һәр бир бачарығын вәрдишә чеврилмәси мүмкүн олмадығы кими, лазым да дейилдир.

Билик, бачарыг вә вәрдишләр бири-бирилә сых әлагәдәдирләр. Биликләр бачарыг вә вәрдишләрин әсасыны тәшкил эдир, бачарыг вә вәрдишләр исә биликләрин дәринләшмәси вә мөһкәмләнмәсинә хидмәт эдир. Шакирдләр сүр'әтлә китаб охумаг вә ондан истифадә этмәйи бачармайынча биликләрини кенишләндирә вә дәринләшдирә билмәзләр; лаборатор ишләри үзрә мөһкәм бачарыг газанмайынча физика вә кимя фәнләри үзрә дәрин билик әлдә эдә билмәзләр. Мәһз она көрә дә мүәллим өйрәтмә фәалиййәтиндә тә'лими элә тәшкил этмәлидир ки, биликләрин мәнимсәнилмәси шакирдләри бачарыг вә вәрдишләр газанмаға һазырласын, бачарыг вә вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси исә шакирдләрин биликләринин камилләшмәсинә вә кенишләнмәсинә хидмәт этсин.

Тә'лимин тәрбийәләндиричи характери.

Тә'лим тәкчә «өйрәтмә» вәзифәси илә мәһдудлашдырылыб галмыр, һәм дә тәрбийәви сәчиййә дашыйыр.

В. И. Ленин «Фәлсәфә дәфтәрләриндә» идракы даими вә сонсуз шәкилдә об'ектә яхынлашан просес кими сәчиййәләндирәрәк гейд эдир ки, тәбиәтин инсан шүурунда экс этмәсини «чансыз», «мүчәррәд», һәрәкәтсиз, зиддиййәтсиз просес кими дейил, даими һәрәкәт просесиндә, зиддиййәтләрин әмәлә кәлиб, һәлл эдилмәси кими баша дүшмәк лазымдыр.

Бурадан белә бир педагожи нәтичә чыхыр ки, шакирдләрә өйрәдилән биликләр, онларын шүурунда мүәййән изләр бурахыр, шүура тә'сир эдир, тәдричән инама чеврилир.

Шакирдләри тәбиәт вә чәмиййәт һаггында олан элми биликләр системилә силаһландырмаг йолу илә онларда коммунист дүнякөрүшүнүн әсасы гоюлур; нәтичәдә онлар тәбии вә ичтимаи һадисәләри дүзкүн гиймәтләндирә билир, бу һадисәләри диалектик материализм нөгтейи-нәзәриндән изаһ этмәйи бачарыр, онлары чәмиййәтин мәнафеинә дәйишдирә билир. Мәсәлән, ботаника дәрсләриндә шакирдләр Мичурин биолокиясына аид биликләрә йийәләнмәклә бәрабәр, бу биликләр васитәсилә тәбиәти дәйишдирмәк, ону халга хидмәт этмәйә мәчбур этмәк, ени вә гиймәтли битки чешидләри етишдирмәк мүмкүн олдуғуна инам бағлайыр. Орта мәктәбин орта, хүсусән юхары синифләриндә шакирдләр элмләрин әсасларыны өйрәндикчә бу вә я башга саһәдә олан һадисәләр арасындакы үзви әлагәләр, һәмчинин реал варлығын һадисәләри арасында олан үмуми әлагәнин үнсүрләри онлар үчүн кетдикчә даһа чох айдынлашыр; шакирдләр тәбиәт, чәмиййәт вә инсан тәфәккүрү һадисәләринин гаршылыглы әлагәләрини дәрк эдирләр. Онлар һәгиги биликләрә йийәләндикчә, мадди аләмин диалектик бир сурәтдә һәрәкәтдә олмасыны вә дәйишдийини дәрк эдирләр, инсан чәмиййәтинин дурмадан инкишаф эдиб коммунизмә доғру кетдийини баша дүшүрләр вә беләликлә дә онларда коммунист дүнякөрүшүнүн әсасы гоюлур.

Тәбиәтин ганунларыны өйрәндикчә шакирдләр вахты илә онлар үчүн сирр тәшкил эдән, мәсәлән, яғыш, долу, булут вә с. мәншәини, ай вә күнүн тутулмасы, зәлзәлә вә с. тәбии һадисәләрин нәдән әмәлә кәлдийини билдикчә материалист дүнякөрүшүнә йийәләнир, һәр чүр мөвһуми фикирләрә гаршы мүбаризә әзми кәсб эдирләр.

Шакирдләри элми биликләрлә силаһландырмаг йолу илә онларын әхлаги көрүш вә сифәтләринә дә тә'сир эдилир. Бөйүк Вәтәнимизин шанлы тарихи, өлкәмиздә ярадылмыш олан сосялизм гурулушунун капитализм гурулушундан сияси, игтисади вә мәдәни үстүнлүйү, Вәтәнимизин боллу тәбии сәрвәтләри, чошғун игтисади йүксәлиши, зәнкин мәдәниййәт вә инчәсәнәти, гәһрәман халгы, зәһмәткешләрин күмраһ мадди вә мәдәни яшайыш шәраитләри илә танышлыг шакирдләри аловлу совет вәтәнпәрвәрлийи руһунда тәрбийә эдир.

Шакирдләри элми билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырмаг һәм дә онларын зеһни габилиййәтләрини, психи просесләрини—һафизәләрини, диггәтләрини, тәфәккүрләрини тәрбийә эдиб инкишаф этдирмәк үчүн, онларда иради кейфиййәтләри камилләшдирмәк, мөһкәм ирадә вә характер тәрбийә этмәк үчүн ән әлверишли васитәдир.

Өйрәтмә просесинин вердийи нәтичәләрдән бири дә шакирдләрдә интизам, сә'й, мәс'улиййәт һисси тәрбийә этмәк, онларда өз гүввәсинә инам әмәлә кәтирмәкдән ибарәтдир. Беләликлә, тә'лим, тәрбийә вәзифәләринин һамысыны һәлл этмәсә дә, бу вәзифәләрин һәллиндә мүһүм рол ойнайыр.

Бүтүн бунлар тә'лим просесинин шакирдләри һәм дә тәрбийәләндирдийини көстәрир. Мәһз она көрә дә тә'лимин мәзмунунун элми вә идеяча саф олмасына, дүзкүн тәшкил эдилмәсинә, өйрәтмә йолларынын әлверишли олмасына хүсуси фикир вермәк лазымдыр.

Өйрәнмә просесинин әсаслары.

Өйрәнмә илә идрак арасында нә кими мүнасибәт вар? Өйрәнмәнин идрака нисбәтән нә кими хүсусиййәтләри вар? Өйрәнмәнин физиоложи әсаслары нәдир? Тә'лим просесинин нә кими үнсүрләри вар? Бу суаллары әтрафлы шәрһ этмәйинчә тә'лим просесинин маһиййәтини айдынлашдырмаг олмаз, бунсуз да шакирдләрин өйрәнмә фәалиййәтинә дүзкүн истигамәт вермәк, ону сәмәрәли тәшкил этмәк мүмкүн дейилдир.

Өйрәнмә просесинин маһиййәти В. И. Ленинин идрак нәзәриййәси әсасында шәрһ эдилир. Идракын йолундан бәһс эдәрәк В. И. Ленин языр ки, «Чанлы мүшаһидәдән мүчәррәд тәфәккүрә, орадан да практикая һәгигәти дәрк этмәнин, об'ектив керчәклийи дәрк этмәнин диалектик йолу беләдир»[1]. Тәбии вә ичтимаи һадисәләрин сиррләрини вә ганунауйғунлугларыны, шейләрин әламәт вә кейфиййәтләрини дәрк этмәк чанлы мүшаһидәдән башлайыр. Чанлы мүшаһидәнин маһиййәти, харичи аләми, об'ектив керчәклийи садәчә, пассив бир шәкилдә сейр этмәк дейил, фәал бир тәрздә дуймаг вә гаврамагдан ибарәтдир. В. И. Ленинә көрә, дуйғу шүурун харичи аләмлә әлагәсиндән ибарәтдир. Мә'лум олдуғу үзрә, дуйғу—реал варлыгдакы әшя вә һадисәләрин айры-айры кейфиййәтләринин шүурда әкс эдилмәси, гаврайыш исә, әшя вә һадисәләрин шүурда там әкси демәкдир. Харичи аләм һаггындакы мә'лумат әввәлчә дуйғу вә гаврайышларла шүура дахил олдуғу үчүн чанлы мүшаһидәнин идрак просесиндә ролу бөйүкдүр.

Лакин чанлы мүшаһидә һәр нә гәдәр вачиб олса да һәгигәти дәрк этмәк үчүн кифайәт дейилдир. Чүнки, әввәлән, чох заман мүшаһидә этмәклә һадисәнин маһиййәтини баша дүшмәк мүмкүн дейилдир. Гаврайыш, тәфәккүрүн иштиракы олмадан, шейләр вә һадисәләр арасындакы сәбәб-нәтичә әлагәләрини дәрк эдә билмәз. Мәсәлән инсанлар гәдим вахтларда эйни заманда вә я бири биринин ардынча баш верән көй курултусу илә илдырым, булутла яғышы мүшаһидә этдикләри һалда бунлар арасындакы әлагә вә асылылығы дәрк эдә билмәмишләр.

Икинчиси, инсанлар өз мүхтәлиф кечмиш тәчрүбәләриндән асылы олараг, бир чох һалда эйни һадисә вә я шейи мүхтәлиф шәкилдә гаврайырлар. Нәһайәт, бә'зән, харичи варлыг вә онун һадисә вә шейләри һаггында олан гаврайышлар ичәрисиндә янлышлары, һадисә вә шейләрин маһиййәтинә әкс оланлары да олур. Мәсәлән, мүшаһидә нәтичәсиндә бизә күнәшин шәргдә доғуб гәрбдә батмасы һадисәси көрүнсә дә, әслиндә белә олмадығы, бу һадисәнин ер күррәсинин өз оху әтрафында фырланмасы нәтичәси олдуғу мә'лумдур.

[1] В. И. Ленин, «Фәлсәфә дәфтәрләри» сәһ. 146—147.

207—5

Бә'зән дә элә һадисәләри дәрк этмәк зәрурийјәти гаршысында галырыг ки, бунлары билаваситә нә дуймаг вә нә дә гаврамаг мүмкүн олур. Белә һадисәләри анчаг тәфәккүрлә әһатә этмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, ишығын санийәдә 300.000 километр сүр'әтини нәинки гаврамаг һәтта тәсәввүрә дә сығышдырмаг мүмкүн дейилдир. Белә бир сүр'әти анчаг дүшүнчәйә ерләшдирмәк олар.

Бүтүн бунлар идрак просесиндә чанлы мүшаһидәдән мүчәррәд тәфәккүрә кечмәнин зәрурийјәтини ирәли сүрүр.

Идракын икинчи мәрһәләсиндә (мүчәррәд тәфәккүр) тәбиәт вә чәмийјәтин һадисә вә шейләринә даир алынан дуйғу вә гаврайышлар бир-бирилә әлагәләндирилир, шүурда йохланылыр, әвәлләрдә алынан анлайыш вә тәсәввүрләрлә мүгайисә эдилир, үзәрләриндә мүһакимә йүрүдүлүр; нәһайәт, һадисә вә шейләрин маһийјәтини ифадә эдән ени анлайышлар, элми һөкмләр вә я ганунлар тапылыр, һадисә вә шейләрин инкишафыны сәчийјәләндирән ганунауйғунлуглар ачылыр, һәгигәтләр мүәйјән эдилир.

Лакин тәк мүчәррәдләшдирмә әсасында нәтичә чыхармаг, ени фәрзийјәләр, нәзәрийјәләр ирәли сүрмәк кифайәт дейилдир. Бу тапылан нәтичәләр, фәрзийјә вә нәзәрийјәләр практикада йохланмайынча онларын кәрчәклийинә инанмаг олмаз.

Буна көрә дә идрак просесиндә мүчәррәд тәфәккүрдән практикая кечмәк зәрурәти мейдана чыхыр.

Практика нәзәрийјә үчүн мейар һесаб олунур. В. И. Ленин языр ки, һәгигәтләрин кәрчәклийини практика вә тәчрүбә (эксперимент) васитәсилә сүбут этмәк олар. Марксизм-ленинизм нәзәрийјә илә практика арасында диалектик вәһдәт олдуғуну көстәрир. Нәзәрийјә практикадан доғмагла бәрабәр ингилаби сурәтдә практиканы дәйишдирмәйә хидмәт эдир, ирәлиләмәси үчүн она йоллар көстәрир. К. Маркс языр ки, философлар дүняны мүхтәлиф тәрздә изаһ этмишләр, лакин вәзифә ону дәйишмәкдән ибарәтдир. Дәйишдирмә исә практика васитәсилә мүмкүндүр. Практика просесиндә инсанлар өз мүшаһидәләрини вә мүчәррәдләшдирмә нәтичәләрини йохлайыр, беләликлә дә билийи даһа дәриндән дәрк эдирләр.

Беләликлә, реал варлығы дәрк этмәк просеси дуйғулардан башланыр, сонра реал варлыг һаггында алынан дуйғу вә гаврайышлар үзәриндә дүшүнүлүр, бу мә'луматлар тәһлил эдилир, бир-бири илә мүгайисә олунур, бир сөзлә тәфәккүрүн фәалийјәти нәтичәсиндә тәбиәт вә чәмийјәт һадисәләри вә шейләр арасында мөвчуд олан мүнасибәтләр, ганунауйғунлуглар ачылыр, нәтичәдә элми анлайыш вә ганунлар ирәли сүрүлүр. Кәшф эдилән элми анлайыш вә ганунлар енидән практикая, реал һәята тәтбиг эдилир ки, бунун да мәгсәди, бир тәрәфдән, тапылмыш элми ганунларын вә анлайышларын доғрулуғуну сүбут этмәк, о бири тәрәфдән, тапылмыш ганунлара әсасән мөвчуд варлығы енидән гурмаг, практиканы инкишаф этдирмәкдир.

Марксизм-ленинизм нәзәрийјәсинин яранмасы, синифли чәмийјәти дәйишдирмәк үчүн тәтбиг эдилмәси вә сынагдан чыхмасы, чәмийјәтин ени инкишафы нәтичәсиндә бу нәзәрийјәнин дә инкишаф эдиб практик йоллар көстәрмәси дедикләримиз үчүн парлаг мисалдыр.

Марксизм-ленинизмин идрак нәзәрийјәси, шакирдләрин дә өйрәнмә фәалийјәтләринин методоложи әсасыны тәшкил эдир.

Идрак просесиндә харичи аләм дәрк эдилдийи кими, өйрәнмә просесиндә дә шакирдләр мәктәбдә охудуглары мүддәтдә харичи аләмин һадисә вә фактларыны билаваситә мүшаһидә илә вә я мүәллимин сөзүндән, китабдан гаврайыр, чохлу элми ганунлар, ганунауйғунлуглар өйрәнир, тәһлил, тәркиб, мүһакимә просесләрини ишә салыб мүчәррәдләшдирмә илә мәшғул олур вә өйрәндикләри бир чох биликләри практикая тәтбиг эдирләр. Демәк, шакирдләрин өйрәнмәләри дә, әсасән, идракын йолилә кедир. Лакин бурадан, идрак просеси илә өйрәнмә просесинин эйни олмасы нәтичәсинә кәлмәк доғру дейилдир. Өйрәнмә просесинин өзүнә көрә хүсусийјәтләри вардыр.

Шакирдин өйрәнмә фәалийјәтинин әсас хүсусийјәти бунун мүәллимин рәһбәрлийи алтында кетмәсидир.

Бу әсас хүсусийјәти илә әлагәдар олараг, өйрәнмә фәалийјәти идрак просесиндән бир нечә чәһәтдән фәргләнир. Идрак просесиндә бәшәрийјәтә бәлли олмаян һәгигәтләрин кәшф эдилмәси мәгсәд гоюлдуғу һалда, өйрәнмә просесиндә шакирдләр реал варлыг һаггында артыг, дәрк эдилмиш, умумиләшдирилиб системләшдирилмиш биликләри, йә'ни башгаларына бәлли олан, анчаг онлара мә'лум олмаян һәгигәтләри мәнимсәйирләр.

Өйрәнмәнин әсас хүсусийјәтләриндән бири дә онун шәрһ илә әлагәдар олмасындадыр. Идрак просесиндә һәгигәтләр кәшф олунур, өйрәнмә просесиндә исә шәрһ вә я изаһ олунур. Кәшф гайдасы илә изаһ гайдасы эйни ола билмәз. К. Маркс языр ки, һәгигәтләрин шәрһи гайдасы онларын тәдгиг эдилмәси гайдасындан формал чәһәтдән фәргли олмая билмәз[1].

Һәгигәтләри кәшф этмә йолу чох киринтили-чыхынтылыдыр, күллү мигдар чәтинликләр, мүвәффәгийјәтсизликләрлә әлагәдардыр, өйрәнмә просесиндә бу йолу шакирдләрлә бәрабәр кетмәйин мә'насы йохдур. Тәдгигат киринтили-чыхынтылы йолла, шәрһ исә аз-чох мүстәгим йолла кедир.

Өйрәнмә просеси шакирдләрин яш хүсусийјәтләринә әсасән гурулмалыдыр. Идрак узун мүддәт, өйрәнмә исә нисбәтән гыса мүддәт ичәрисиндә олур.

Идрак просеси өзүнә тәкчә «дәрк этмәйи» мәгсәд гойдуғу һалда, өйрәнмә просесиндә тәкчә «өйрәнмә» дейил, һәм дә тәрбийә вәзифәси һәлл олунур, шакирдләрдә бачарыг вә вәрдишләр етишдирилир.

---

[1] К. Маркс, Ф. Энкелс, Әсәрләри, ч. XVII, сәһ. 19.

Бүтүн бу хүсусиййәтләрилә бәрабәр, юхарыда гейд олундуғу кими, өйрәнмә фәалиййәти просесинин маһиййәти идрак нәзәриййәсилә изаһ олунур.

Өйрәнмә дә, идрак кими, мүхтәлиф, лакин өзүнә мәхсус мәрһәләләрдән кечир. Өйрәнмә дә харичи аләм һаггындакы дуйғулар вә гаврайышлардан, әмәлә кәлән тәсәввүрләрдән башлайыр, тәфәккүрүн фәалиййәти нәтичәсиндә шакирдләрдә шейләр вә һадисәләр һаггында анлайышлар әмәлә кәлир, биликләр алыныр, биликләр әсасында шакирдләрдә бачарыглар вә вәрдишләр етишдирилир, бүтүн бунлар ядда сахламаг вә сонрадан истифадә этмәк үчүн мөһкәмләндирилир вә шакирдин мәнәви гүввәсинә чеврилир.

Һәм идрак фәалиййәтинин, һәм дә өйрәнмәнин мүәййән физиоложи әсаслары вардыр.

Академик И. П. Павловун биринчи вә икинчи сигнал системләри һаггындакы мә'лум нәзәриййәси идрак вә өйрәнмә фәалиййәтләринин физиоложи әсасларыны шәрһ эдир.

Харичи аләм һаггында алынан дуйғулар, тә'сир вә тәсәввүрләр биринчи сигнал системи васитәсилә, дуйғу органлары васитәсилә бейинә чатыр. Демәк, дуйғу органлары (истәр һейванларда истәрсә дә инсанда) бейинин мүһитә тәрәф ачылан пәнчәрәләридир, онлар мүһити өйрәнмәйә хидмәт эдирләр; дуйғу органларынын фәалиййәти олмадан һеч бир өйрәнмәдән данышмаг мүмкүн дейилдир. Харичи аләм һаггында олан дуйғулар вә гаврайышлар тәсәввүрләри әмәлә кәтирир: тәсәввүрләр тәфәккүр үчүн әсас ярадыр; тәфәккүрүн фәалиййәти нәтичәсиндә исә анлайышлар әмәлә кәлир. Бу анлайышлар сөзләр васитәсилә яраныр. Беләликлә өйрәнмәдә икинчи сигнал системинин әһәмиййәти айдынлашыр. Тәкчә инсана хас олан икинчи сигнал системи биринчи сигнал системинин вермиш олдуғу материал әсасында яранмагла, мүһит һаггындакы мә'луматын бейиндә сөзләр шәклиндә экс олунмасындан ибарәтдир. Сөзләр дил вә тәрәккүрлә вәһдәт тәшкил эдир.

Сигнал системләри, хүсусән икинчи сигнал системи тәфәккүрүн инкишафына хидмәт эдир. Өйрәнмә фәалиййәти просесиндә бөйүк рол ойнаян тәфәккүр исә, Павлов нәзәриййәсинә көрә, мүвәггәти синир әлагәләринин яранмасындан ибарәтдир. Павлов языр ки, тәфәккүр ассосиясиялардан башлайыр. Ассосиясиялар инкишаф эдиб кенишләндикчә тәфәккүр дә камилләшир. Билик алманын маһиййәтини дә һәмин ассосиясияларла изаһ эдәрәк И. П. Павлов языр: «Әлагәләрин, йә'ни ассосиясияларын яранмасы шүбһәсиз, мәһз иши билмәкдән, харичи аләмин мүәййән мүнасибәтләрини билмәкдән ибарәтдир; башга бир вахтда бунлардан истифадә эдилдикдә буна елә «баша дүшмәк» дейирләр, йә'ни биликләрдән, газанылмыш әлагәләрдән истифадә этмәк—баша дүшмәк демәкдир»[1]

[1] «Павлов чәршәнбә ахшамлары», ч. 11, сәһ. 579—580. (русча).

Беләликлә, биринчи вә икинчи сигнал системләри васитәсилә бейинин харичи аләм һаггында мә'лумат (гычыглар) алмасы фәалиййәти идрак вә өйрәнмә просесләринин физиоложи әсасыны тәшкил эдир.

Тә'лим просесинин мәрһәләләри (үнсүрләри).

Тә'лим просеси бир-бирилә әлагәдар олан бир нечә үнсүрдән тәшәккүл эдир.

Юхарыда дейилдийи кими, шакирдләрин өйрәнмә фәалиййәтинин әсасында һадисә вә шейләр һаггында алынан дуйғу вә гаврайышлар дурур. Лакин өйрәнилән һадисә вә шейләр һаггындакы гаврайышлар шакирдләрдә, айнада олан иникас кими, механики бир сурәтдә әмәлә кәлмир. Бу гаврайышлар үчүн, даһа доғрусу һадисә вә фактлар һаггында билик алмаг үчүн шакирд өзү һазыр олмалы, буна мейл вә һәвәс көстәрмәлидир. Мәһз, она көрә дә тә'лим просесинин әввәлиндә мүәллим шакирдләрдә ени билик алмаг үчүн һәвәс оятмаға чалышыр. Шакирдләр мүхтәлиф мотивләрин тә'сири алтында охуюрлар, әмәйә гатлашараг өйрәнир, буна һәвәс көстәрирләр. Шакирдләрин яшларындан вә анлаг дәрәчәсиндән асылы олараг бу мотивләр дәйишир. Бу мотивләр, әсасән, ики чүрдүр. Онлардан бир гисми шакирдләри охумаға билаваситә һәвәсләндирән мотивләрдир ки, бурая мараглы шәкилләрә бахмаг, шәкилли китабларла мәшғул олмаг, ата-ана вә мүәллимләрин рәғбәтини газанмаг, мүәллимин марагла дәрс демәси вә с. дахилдир. Бу чүр мотивләр даһа чох ашағы синифләрин шакирдләри үчүн тәтбиг эдилир.

Мотивләрин икинчи гисми шакирдин арзулары, перспективләри илә әлагәдар планлардыр ки, бунлар да охуюб яхшы мүтәхәссис олмаг, марагландығы элм вә техника саһәсини дәриндән билмәк, үмумиййәтлә әмәк фәалиййәтиндә биликли вә бачарыглы олмаг кими мотивләрдән ибарәтдир. Бу чүр мотивләр ән чох орта вә хүсусән юхары синиф шакирдләринә аиддир.

Билик алмаға эһтияч һисси оятмаг мүәллимин вәзифәсидир ки, белә бир эһтияч һисси шакирдләрдә өйрәнмәйә һәвәс оятмаг үчүн әсасдыр. Бу мәгсәд үчүн өйрәнилән биликләрин әһәмиййәтини шәрһ этмәк чох вачибдир. Тә'лим просесинин әввәлиндә шакирдләрдә өйрәнмәк фәалиййәтинә башламаг үчүн һәвәс оятмагла бәрабәр, өйрәниләси ени биликләрлә әлагәдар олан кечмиш биликләри хатырлатмаг, алыначаг ени тәсәввүрләрлә әлагәдар олан көһнә тәсәввүрләри чанландырмаг да шакирдләри өйрәнмәйә һазырлашдырыр. *Беләликлә, тә'лим просесинин илк мәрһәләси—шакирдләри өйрәнмә фәалиййәтинә һазырламагдыр.*

И к и н ч и м ә р һ ә л ә д ә билаваситә өйрәтмә вә өйрәнмә фәалиййәти башлайыр ки, бурада шакирдләр мүәллимин рәһбәрлийи алтында өйрәнәчәкләри һадисә вә шейләри әввәлчә му-

шаһидә эдирләр. Бу мәгсәд үчүн онлар һадисә вә шейләрин өзләрини—я тәбии шәраитдә, я да лаборатория вә я синиф шәраитиндә көстәрилән тәчрүбәләри мүшаһидә эдир, шейләр вә һадисәләрин әламәтләри һаггында мүәллимин шәрһини динләйирләр.

Бу гаврайыш нәтичәсиндә һадисә вә шейләр һаггында шакирдләрдә илк тәсәввүрләр әмәлә кәлир. Лакин тә'лим материалы о гәдәр мүхтәлифдир ки, мәкан вә заман э'тибарилә шакирдләрдән бә'зән о гәдәр узаг олур ки, онларын һамысыны чанлы мүшаһидә васитәсилә гаврамаг мүмкүн олмур: мәсәлән, мәкан э'тибарилә шакирддән чох узаг олан битки нөвләри, һейван чинсләри, чоғрафи об'ектләр—дағлар, чайлар, шәһәрләр, файдалы гызынтылар, мәдәнләр, яхын вә я узаг кечмишә аид олан тарихи һадисәләр вә с. һаггында мә'лумат әлдә этмәк үчүн билаваситә мүшаһидә мүмкүн дейилдир. Бу кими һадисә вә шейләри өйрәтмәкдән өтрү мүәллим табло вә шәкилләрдән, кино шәкилләрдән, һадисә вә шейләрин гурулушуну көстәрән схемләрдән, шакирдләрин һәят тәчрүбәләриндән, көһнә тәсәввүрләриндән истифадә эдир, чанлы сөзлә, хүсусән мүгайисәләрлә шакирдләрдә тәсәввүрләр оядыр. Мәсәлән, V синиф шакирдләриндә гар учғуну һаггында тәсәввүр әмәлә кәтирмәк үчүн ону эв үзәриндәки гар йығынын әридийи заман сүрүшмәси илә (бу һагда шакирдләрдә тәсәввүрләр мөвчуддур) мүгайисә этмәк олар вә с.

Әлавә этмәлийик ки, тәсәввүрләр я билаваситә олан гаврамаларын нәтичәсиндә вә я әввәлчәдән шакирддә мөвчуд олан тәсәввүрләрин комбинасиясы нәтичәсиндә әмәлә кәлир.

Бу, икинчи һалда, чанлы мүшаһидә билаваситә иштирак этмир, о билваситә, йә'ни әввәлләрдә апарылмыш мүшаһидәләрин нәтичәләриндән истифадә йолу илә һәята кечирилир. Гаврайыш айдын вә дәгиг олдугча тәсәввүр дә айдын олур.

Беләликлә, өйрәнмәнин бу ени мәрһәләсиндә мүәллим, шакирдләри конкрет һадисә вә шейләрлә таныш этмәк, онларын һәят тәчрүбәсиндән, көһнә тәсәввүрләриндән истифадә эдиб, элми факт вә һадисәләри әтрафлы шәрһ этмәк йоллары илә һадисә вә шейләр һаггында шакирдләрдә дүзкүн тәсәввүрләр оядыр ки, бунунла да һадисә вә шейләр һаггында анлайыш яратмаг үчүн әсаслы зәмин һазырламыш олур.

Үчүнчү мәрһәләдә биликләрин баша дүшүлмәси тә'мин эдилир ки, бу да тәфәккүрүн фәалиййәти нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Шакирдләрин мүшаһидә заманы вә билаваситә гаврайышлары нәтичәсиндә һадисә вә шейләр һаггында газанмыш олдуглары тәсәввүрләрдән тәфәккүр фәалиййәти нәтичәсиндә анлайышлар әмәлә кәлир. Бу тәфәккүр фәалиййәтиндә шакирдләр мүәллимин рәһбәрлийи алтында ени тәсәввүрләрини көһнә тәсәввүр вә анлайышларла мүгайисә эдир, онларын доғру вә дүрүст олмасыны йохлайыр, бу барәдә мүһакимәләр, мүгайисәләр апарыр, истидлал, тәһлил вә тәркиб просесләрини ишә салырлар.

Лакин, гейд этмәк лазымдыр ки, элми анлайышларын һамысы билаваситә гаврайышлар вә тәсәввүрләрә истинад этмир. Тә'лим просесиндә чох заман мүәллимин рәһбәрлийи алтында шакирдләр кечмишдә газанмыш олдуглары садә анлайышлара истинад эдәрәк ени вә мүрәккәб анлайышлар әлдә эдирләр.

Бу йолла мүрәккәб анлайышларын әмәлә кәлмәси демәк олар ки, бүтүн фәнләрдә ер тутур. Мәсәлән, тарих дәрсләриндә шакирдләр мүәййән дөврә мәхсус ичтимаи һадисәләри өйрәндикдән сонра, онлара истинад эдәрәк мүәййән ичтимаи ганунауйғунлуглар һаггында анлайыш әмәлә кәтирмәк, һәндәсә дәрсләриндә әввәлләрдә өйрәндикләри теоремләрә әсасән ени теорем исбат этмәк—мәһз бу йолла олур.

Анлайышларын әмәлә кәлмәси чох мүрәккәб бир просесдир. Бүтүн һалларда үмумиләшдирмәдән ибарәт олан анлайышларын әмәлә кәтирилмәси үчүн гаврайыш вә тәсәввүрләрин тәкчә чохлуғу вә мүхтәлифлийи кифайәт дейилдир. Мәсәлән, мүхтәлиф һейванлар һаггында шакирдләрдә чохлу мигдарда тәсәввүр оятмаг олар, лакин һейванларын нөв вә чинсләрә бөлүнмәси анлайышыны әмәлә кәтирмәк үчүн бу кифайәт дейилдир. Бунун үчүн гаршыя мүәййән өйрәнмә вәзифәси гоюлмасы, өйрәнилән һадисә вә шейләрә даир алынан гаврайыш вә тәсәввүрләрин дүзкүн сечилмәси вә мүәййән йолла тәнзим вә тәһлил эдилмәси шәртдир.

Анлайыш, шакирдләрин, мүәллим тәрәфиндән истигамәтләндирилән дүзкүн мәнтиги тәфәккүрләринин фәалиййәти просесиндә әмәлә кәлир. Шакирдләрин тәфәккүр фәалиййәти кедишиндә, һәмчинин анлайышларын әмәлә кәтирилмәсини асанлашдырмаг мәгсәдилә мүгайисәләрдән чох истифадә этмәк лазымдыр. Мәсәлән, саит сәсләр һаггында дүзкүн анлайыш әмәлә кәтирмәк үчүн онлары самитләрлә мүгайисә этмәк лазымдыр, бәрабәр сүр'этли һәрәкәт һаггындакы анлайыш, гейри-бәрабәр сүр'этли һәрәкәт һаггындакы анлайышла мүгайисә эдилмәлидир, Совет сечки ганунларыны буржуа сечки ганунлары илә мүгайисә этмәк вачибдир вә с. Өйрәнилән һадисә вә шейләрин мүгайисә эдилмәси вә тутушдурулмасынын әсл мәгсәди онларын әсас хассә вә әламәтләрини анламаг вә гейри-әсаслардан сечмәкдир.

Һадисә вә шейләрин әсас хассә вә әламәтләрини баша дүшмәк үчүн бунлары груплара, һиссәләрә, үнсүрләрә, айырмаг онларын һәр бирини айры-айры өйрәнмәк вә сонра бирләшдирмәк йә'ни өйрәнилән һадисә вә шейләри тәһлил вә тәркиб этмәк лазымдыр. Анлайышларын әмәлә кәлмәсиндә бунларын әһәмиййәти бөйүкдүр. Анлайышларын ярадылмасында бир-бири илә әлагәдар олан индуктив вә дедуктив мүһакимә йолларынын да ролу бөйүкдүр. Мәсәлән, айры-айры конкрет чисмләрин башга чисмләрә нисбәтән мүхтәлиф һәрәкәтини көстәрмәклә мүәллим

шакирдләрдә механики һәрәкәт һаггында үмуми анлайыш әмәлә кәтирә биләр ки, бу, мүһакимәнин хүсусидән үмумийә доғру кедән индуктив йолудур. Һәмин үмуми анлайышдан (йә'ни механики һәрәкәт анлайышындан) истифадә эдәрәк һәрәкәтләрин мүхтәлиф олмасы (бәрабәр сүр'әтли, гейри-бәрабәр сүр'әтли вә с.) анлайышыны әмәлә кәтирмәк мүһакимәнин үмумидән хүсусийә кедән дедуктив йолудур. Мүхтәлиф конкрет чүмләләр мисалында чүмлә һаггында үмуми анлайыш әмәлә кәтирмәк индуктив, үмуми чүмлә анлайышындан чүмләләрин мүхтәлифлийи анлайышыны чыхармаг мүһакимәнин дедуктив йолудур вә с.

Шакирдләрдә әмәлә кәлән анлайышлар һәмишә сөзләрлә ифадә олунур—тә'рифләр, гайдалар, ганунлар, теоремләр, аксиомлар вә с. шәклиндә олур.

Тә'лим просесиндә анлайышлар кетдикчә дәгигләшдирилир вә кенишләндирилир. Мәсәлән, үчүнчү синифдә шакирдләрдә чүмлә һаггында әмәлә кәлән анлайыш юхары синифләрдә дәгигләшдирилир вә мәзмун э'тибарилә тәкмилләшдирилир.

Анлайышларын әмәлә кәлмәси, о хүсусда тә'рифләр сөйләйә билмәк, һөкмләр вә ганунауйғунлуглары мәнимсәмәк өйрәнмә фәалиййәти просесиндә мәркәзи мәрһәләдир. Бу анлайышларын шакирдләр тәрәфиндән баша дүшүлмәси тә'лимдә гәт эдичи әһәмиййәтә маликдир. Мүәллим мәһз бу анлайышларын баша дүшүлмәсинә хүсуси фикир вермәлидир.

Шакирд ени анлайышы баша дүшмәдикдә ону механики сурәтдә сөзләрлә ифадә этмәйә чалышыр ки, бу да тә'лимдә формализм доғурур.

Мәһз она көрә дә, тә'лимдә формализмлә мүбаризәнин ән э'тибарлы йолу анлайышларын дүрүстлүйүнү тә'мин этмәкдир.

Д ө р д ү н ч ү м ә р һ ә л ә д ә анлайышлар, биликләр шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләндирилир. Биликләрин өйрәнилмәси онларын маһиййәтини баша дүшмәклә тамамланмыр. Баша дүшүлмүш биликләрин шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләндирилмәси вә, беләликлә, ядда сахланылмасы әсас шәртләрдән биридир.

Чүнки, әввәлән баша дүшүлмүш билик ядда галмайынча өйрәнилмиш һесаб эдилә билмәз, икинчиси баша дүшүлмүш биликләр унудуларса өйрәнмә просесини давам этдирмәк чәтин олар.

Анлайышлар нә гәдәр дүрүст оларса, башга сөзлә, биликләр нә гәдәр айдын баша дүшүлмүш, шүурлу мәнимсәнилмиш оларса, онлары ядда сахламаг үчүн бир о гәдәр дә әлверишли шәраит ярадылмыш олар.

Бунунла бәрабәр, тә'лим просесиндә биликләри мөһкәмләндирмәк үчүн тәкрар кими хүсуси тәдбирләр дә тәтбиг эдилир. Биликләрин мөһкәмләндирилмәси мүәллимин хүсуси гайғысыны тәшкил этмәлидир.

Б е ш и н ч и м ә р һ ә л ә д ә биликләрин тәтбиг эдилмәси өйрәдилир, бачарыг вә вәрдишләр әмәлә кәтирилир. Өйрәнилмиш биликләрә әсасән шакирдләрдә бачарыг вә вәрдишләр әмәлә кәтирмәк дә өйрәнмә просесиндә вачиб мәсәләләрдәндир.

Өйрәнмә просесиндә биликләрин тәтбиги—өйрәнилмиш гайдалардан мисал вә мәсәләләрин һәллиндә истифадә этмәк, нәзәри биликләрдән лаборатория, иш отағы вә э'малатханаларда, мәктәбяны саһәдә апарылан мәшғәләләрдә вә элә чә дә сосялизм гуручулуғу практикасында истифадә этмәк йолларыны бачармагда ифадә олунур. Мәсәлән, риязийят үзрә өйрәнилмиш ени гайдалар вә я теоремә әсасән мисаллар вә мәсәләләр һәлл эдилир; физика вә кимя үзрә өйрәнилмиш ени гайда вә ганунлар әсасында мәсәләләр һәлл эдилир вә я лаборатор мәшғәләләри апарылыр; биолокия үзрә өйрәнилмиш биликләрә әсасән мәктәбяны саһәдә әмәли ишләр көрүлүр; электротехника вә машыншүнаслыг үзрә әлдә эдилмиш биликләрдән истифадә эдәрәк садә гурғу ишләри апарылыр вә с. Бунларын нәтичәсиндә өйрәнилмиш биликләри шакирдләр даһа дәрин баша дүшүрләр, о биликләрин тәтбиги йолларыны өйрәнирләр, һәмчинин һәмин биликләри даһа мөһкәм ядда сахлайыр, ени-ени бачарыг вә вәрдишләр әлдә эдирләр. Баша дүшүлмүш биликләрин тәтбигини бачармаг политехник тә'лимдә хүсуси ер тутур. Бунунла әлагәдар олараг, хүсусән, физика, кимя, биолокия, истеһсалат әсаслары, риязийят фәнләринин тәдрисиндә шакирдләрин өйрәндикләри нәзәри биликләри һәята тәтбиг этмәйи бачармасына наил олмаг лазымдыр. Баша дүшүлмүш биликләрин мүхтәлиф йолларла һәята тәтбиги. о биликләрин даһа дәрин баша дүшүлмәсини вә мөһкәмләндирилмәсини тә'мин этмәклә өйрәнмә фәалиййәти просесини тамамлайыр вә шакирдләри ичтимаи фәалиййәтә һазырлайыр.

Беләликлә, тә'лим просеси әсасән бу көстәрилмиш үнсүрләрдән тәшәккүл эдир. Лакин гейд этмәк лазымдыр ки, тә'лим просесинин юхарыда көстәрилән үнсүрләрини вә я мәрһәләләрини бүтүн һалларда эйни сырада тәтбиг эдилән ардычыл мәрһәләләр кими анламаг лазым дейилдир. Бир чох һалларда шакирдләрә ени биликләр өйрәтмәк мүшаһидә вә фактлардан йох, гайда вә ганунлардан башланыр; бундан сонра исә бу гайда вә гануну тәсдиг эдән фактлар кәтирилир. Даһа сонра, өйрәдилән һәр ени билийин тәтбиги һәр заман мүмкүн олмур (мәсәлән, әдәбийят, тарих дәрсләриндә). Бүтүн бунлара бахмаяраг шакирдләри өйрәнмәйә һазырлашдырмаг, онларда һадисә вә шейләрә даир ени гаврайышлар вә тәсәввүрләр оятмаг, ени анлайышлар әмәлә кәтирмәк, бу анлайышлары, биликләри мөһкәмләндирмәк вә бунларын тәтбигини өйрәтмәк—тә'лим просесини сәчиййәләндирән әсас үнсүрләрдир вә тә'лим просесиндә, фәндән вә мөвзудан асылы олараг бу үнсүрләрин өзүнә көрә ер тутмасына чалышмалыдыр.

VI ФӘСИЛ

ТӘ'ЛИМИН ПРИНСИПЛӘРИ

тә'лимин принсипләри һаггында анлайыш.

Тә'лимин принсипләри тә'лимин мүвәффәгиййәтлә нәтичәләнмәсини тә'мин этмәк үчүн ирәли сүрүлән әсас тәләбләр демәкдир. Бу әсас тәләбләрә истинад этмәклә совет мүәллимләри шакирдләри билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырыр, онларын өјрәнмә фәалиййәтини тәшкил эдир.

Тә'лимин принсипләри тә'лим просесинин маһиййәтиндән, мәгсәд вә мәзмунундан, онун үнсүрләри арасында олан әлагә вә мүнасибәтдән доғмагла тә'лимин коммунист тәрбийәси мәгсәдинә уйғун тәшкил олунмасына хидмәт эдир.

Бу принсипләрә әмәл эдәркән тә'лим мүвәффәгиййәтлә нәтичәләнир. Әксинә, бу принсипләрә э'тина этмәмәк, бунлары тәтбиг этмәмәк һәмишә тә'лимдә мүвәффәгиййәтсизлийин баш вермәсинә сәбәб олур. Она көрә дә бу принсипләри яхшы билмәк, бунлары бүтүн фәнләрин тәдрисиндә тәтбиг этмәйә чалышмаг һәр бир мүәллимин мүһүм вәзифәси олмалыдыр.

Совет дидактикасында тә'лимин ашағыдакы беш принсипи ирәли сүрүлүр: *әянилик, шүурлулуг вә фәаллыг, систематиклик, биликләрин мөһкәм кечилмәси вә мүнасиблик.*

Бу принсипләрә даир һәлә классик педагогларын габагчыл нүмайәндәләри бир сыра гиймәтли фикирләр ирәли сүрмүшләр. Лакин буржуа мәктәбләриндә шакирдләрә верилән биликләр сахталашдырылдығындан вә орада мүәллимләр шакирдләрә биликләрин әсл маһиййәтини баша салмаг дейил, онун бә'зи нәтичәләрини өйрәтмәйә чалышдыгларындан орада тә'лимин принсипләринә даир габагчыл мүддәалара формал мүнасибәт бәсләйирләр, онлары әсл мә'нада тәтбиг этмәкдән чәкинирләр.

Классик педагокиканын башга габагчыл мүддәалары кими тә'лимин принсипләринә даир педагокика классикләринин ирәли сүрдүкләри фикирләр дә совет мәктәбләриндә тәтбиг олунмушдур. Совет педагокикасы тә'лимин принсипләринә даир

вахты илә ирәли сүрүлмүш бу фикирләри марксизм-ленинизм нәзәриййәсинә әсасән, хүсусән В. И. Ленинин идрак нәзәрийәсинә әсасән, диггәтлә өйрәнмиш, онлары чидди сурәтдә сүзкәчдән кечирмиш вә онлара ени мәзмун вермишдир. Беләликлә, бу принсипләр һазырда Совет мәктәбләриндә тә'лим үчүн зәрури олан принсипләр кими мүәййәнләшдирилмишдир. Тә'лим принсипләринин шәрһинә кечәк.

Әянилик принсипи.

Әянилик принсипи тә'лими мүчәррәд сөзләр үзәриндә дейил, ушаг тәрәфиндән билаваситә гавраныла конкрет шейләр вә һадисәләр үзәриндә гурмаға дейилир.

Тә'лимдә әянилик принсипи һәлә чохдан бәри педагожи аләмә мә'лумдур. Тә'лимдә әянилик, башлыча олараг, материалист философлар вә материалист фикирли педагоглар тәрәфиндән әсасландырылмышдыр.

Һәлә XVII әсрин бөйүк педагогу Я.А. Коменски материалист фәлсәфәйә әсасланараг тә'лимдә әянилик принсипини ирәли сүрмүш вә тәтбиг этмишдир. Коменски билик әлдә этмәкдә һисс үзвләринин мөвгеини хүсуси гейд эдәрәк, өз мәшһур «Бөйүк дидактика» әсәриндә языр: «Әввәлчә дуйғуларда олмаян шей шүурда йохдур». Тә'лимдә дә билийин һәмишә һисси гаврайышдан башланмасыны тәләб эдәрәк, Коменски языр: «...инсанлары өз мүдриклийини мүмкүн олдуғу гәдәр китаблардан дейил, әксинә оларыг көйдән вә ердән, палыддан вә ағчагайындан алмаға алышдырмаг, йә'ни онлара ялныз башгаларынын мүшаһидәләрини вә шейләр һаггындакы шәһадәтләрини дейил, шейләрин өзләрини дәрк этмәйи вә арашдырмағы өйрәтмәк лазымдыр».[1] Өзүнә мәхсус тәшбиһләрдән истифадә эдәрәк о, «Сөз габыг, әшя исә онун нүвәсидир»—дейир. Башы нүвәсиз габыгла долдурмаг лазым дейилдир—дейән Коменски, тәләб эдирди ки, сөзләр, анчаг әшяларла әлагәли бир шәкилдә изаһ эдилсин. Коменски әянилик принсипини «Гызыл гайда» адландырараг, о гайданы белә бир үмуми тәләбдә ифадә этмишдир: «...мүмкүн олдуғу гәдәр һәр шейи һиссләрә тәгдим этмәк, йә'ни: көрүлмәси мүмкүн оланы—көзә, эшидилмәси мүмкүн оланы—гулаға, ийләри—буруна, дады олан шейи—дад һиссинә, тохунуласы шейи—тохунма һиссинә тәгдим этмәк мүәллимләр үчүн гызыл гайда олмалыдыр; бир вахтда бир нечә һисслә гавраныла билән шейи исә, онлара бирликдә вермәк лазымдыр».[2] Башга сөзлә, әкәр бир шейи эйни заманда көрмәк, ийләмәк, эшитмәк вә тохунмаг васитәсилә дәрк этмәк мүмкүндүрсә, бунларын һамысыны эйни заманда ишә салмаг лазымдыр.

Әянилийин әһәмиййәти һаггында бөйүк рус педагогу К. Д. Ушинскинин фикирләри чох гиймәтлидир. Ушински әянилийи ушағын психолокиясы илә әсасландырыр: «... ушаг, формалар-

[1] Я. А. Коменски, Дидактик принсипләр, Азәрнәшр, 1941 ил, сәһ. 63.
[2] Енә орада, сәһ. 65.

ла, бояларла, сәсләрлә вә үмумиййәтлә дуйғуларла фикирләшир вә ушағы башга чүр дүшүнмәйә вадар этмәк истәйән шәхс онун тәбиәтини әбәс ерә вә зәрәринә олараг зорламыш олар»[1].

Ушағын конкрет дүшүндүйүнү нәзәрә алараг мүәллим тә'лимдә һәмишә әянилик принсипини көзләмәлидир. Ушински дейир: «Ушағын тәбиәти айдын, бир сурәтдә әянилик тәләб эдир. Ушаға, она мә'лум олмаян 5 кәлмә сөз өйрәтмәйә чалышын, о, бунларын үзәриндә узун мүддәт вә әбәс ерә әзаб чәкәчәкдир... Лакин бу чүр 20 кәлмәни шәкилләрлә әлагәләндирин вә ушаг бунлары чох асанлыгла мәнимсәйәчәкдир. Сиз ушаға садә бир фикри изаһ эдирсиниз, о, сизи анламыр; һәмин ушаға мүрәккәб бир шәкли изаһ эдин, о сизи чох тез анлайыр»[2]. Демәк, әянилик билийи асан йолла ушаға анлатмағы тә'мин эдир.

Өзүнү вә я шәклини көстәрмәдән ени бир чиһаз һаггында ушаға сөзлә (гейри әяни) мә'лумат вердикдән сонра, онлара һәмин чиһазын шәкли чәкдирилсә, бу заман һәр шакирдин өзүнә мәхсус шәкил чәкдийи вә бу тәсвирләрин һәгигәтдән хейли фәргли олачағы ашкара чыхачагдыр. Лакин ушаг һәмин чиһазы көрмүш олса, онун чиһаз һагдакы тәсәввүрү дәрһал айдынлашачагдыр. Демәли, әянилик тәсәввүрләрин дүрүст олмасына көмәк эдир.

В. И. Ленинин идракда чанлы мүшаһидәдән башламағы тәләб эдән идрак нәзәриййәси дә маһиййәт э'тибарилә әянилик принсипи үчүн элми әсас тәшкил эдир. Идрак нәзәриййәсиндә, мә'лум олдуғу кими, чанлы мүшаһидә мүчәррәд тәфәккүрә материал верир. В. И. Ленин дейирди ки, биликләримизин еканә мәнбәи дуйғулардыр. Беләликлә, дуйғуларын дүрүстлүйү о әсасда әмәлә кәлән биликләрин керчәклийи үчүн мүһүм шәртдир. Әяни тә'лим билаваситә гавраманы әтраф мүһити өйрәнмәйин башлыча йолу һесаб этмәклә, шүурда әкс олунан материалын дүрүстлүйүнү тә'мин эдир.

Әянилик принсипи академик И. П. Павловун икинчи сигнал системи һаггындакы нәзәриййәсиндә өз физиоложи изаһыны тапмышдыр. Сөзүн, билаваситә, харичи аләмдән кәлән сигналлары әвәз этмәси илк заманлар бу сигналларын онлары ифадә эдән сөзләрлә бирләшмәси әсасында әмәлә кәлмишдир: инсан «яшыл» сөзүнү көрүнән яшыл рәнклә эйни заманда гаврамыш, сонралар исә яшыл рәнк олмаянда да «яшыл» сөзү ону әвәз этмишдир Беләликлә, икинчи сигнал системи биринчи сигнал системи илә әлагәдар яранмышдыр. Академик И. П. Павлов дейир: «Нормал инсан икинчи сигнал системиндән анчаг о вахт сәмәрәли истифадә эдир ки, нә гәдәр ки, бу икинчи сигнал системи биринчи сигнал системи илә, йә'ни керчәклийин ән яхын кечиричиси илә дүзкүн мүнасибәтдәдир»[1].

[1] К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 168.

[2] Енә орада, сәһ. 169.

Демәк, сөзүн өз вәзифәсини яхшы дашымасыны тә'мин этмәк үчүн әввәлләр инсан онун ифадә этдийи шейләр вә һадисәләри билаваситә гаврамалы, йә'ни ону әяни олараг дәрк этмәлидир. Белә олмазса, сөзлә ону ифадә эдән мәзмун арасында вәһдәт позулар вә шакирд сөзләр вә терминләри әзбәрдән ифадә этдийи һалда онларын мәзмун вә маһиййәтинин нәдән ибарәт олдуғуну билмәз.

Академик Павлов белә мәнфи һаллардан чәкиндирәрәк, языр: «Ядда сахламалыдыр ки, икинчи сигнал системи биринчи сигнал системи васитәсилә вә онунла әлагәдар олараг әһәмиййәтлидир; әкәр о, биринчи сигнал системиндән айры дүшсә, сиз бош сөзләр данышан, бошбоғаз адам олачаг вә һәятда өзүнүзә ер тапмаячагсыныз».

Бүтүн бу дейиләнләрә әсасән көрүрүк ки, әянилик бир чох чәһәтдән әһәмиййәтлидир: 1) әянилик билийин асан мәнимсәнилмәсинә сәбәб олур;

2) әянилик әшя вә һадисәләр һаггында тәсәввүрләрин дүрүстләшмәсинә сәбәб олур, тә'лимдә формализми арадан көтүрмәйә көмәк эдир;

3) әянилик билийин мөһкәм мәнимсәнилмәсинә көмәк эдир. Көрдүйүмүз, әлимизлә һисс этдийимиз шейи биз узун мүддәт яддан чыхармырыг. Лакин сөзләр әсасында гаврадыгларымызы тез яддан чыхарырыг;

4) әянилик тәфәккүрү дә инкишаф этдирмәйә көмәк эдир. Юхарыда нитг вә тәфәккүрүн әсасында дуран икинчи сигнал системинин биринчи сигнал системи әсасында әмәлә кәлдийини гейд этдик. Демәк, ушағын тәфәккүрүнү инкишаф этдирмәк үчүн габагчадан она «материал» вермәк лазымдыр. Шүура «материал» вермәкдә исә әянилик бөйүк рол ойнайыр;

5) әянилийин нитги инкишаф этдирмәк үчүн дә әһәмиййәти вардыр. Бу да икинчи сигнал системинин биринчи сигнал системи илә әлагәси үзәриндә әсасланыр. Бә'зән сыхылыб данышмаян ушаға шәкил көстәрәркән, о, «дил ачыр», шәкилә бахыб данышыр. Демәк әяни вәсаит тәтбиг этмәклә ушағы данышдырмаг асандыр;

6) нәһайәт, әянилик ушаглары фәаллашдырыр, дәрсин мараглы кечмәсинә сәбәб олур. Дәрс мүәййән шәкил, схем, тәчрүбә үзәриндә гурулдугда ушаг дәрслә даһа чох марагланыр. Анчаг гуру сөз әсасында кечилән дәрсләр ушаглары, хүсусән ашағы яшлылары аз марагландырыр вә тез йорур.

Бүтүн бу дедикләримизи екунлашдырыб дейә биләрик ки, әянилик тә'лимин кейфиййәтини йүксәлтмәк үчүн чох вачиб принсипдир. Һәр бир мүәллим тә'лимдә әяниликдән кениш истифадә этмәлидир.

[1] «Павлов чәршәнбә ахшамлары», ч. III, 1949, сәһ. 318. (русча).

Лакин бунунла белə һəр һалда биз əянилийи универсал принсип кими гəбул едə билмəрик. Мүəллим, фəргинə вармадан, һəр бир дəрсиндə əянилик тəтбиг етмəйə мəчбур дейилдир. Биз əянилийи билийин кейфиййəтини йүксəлдəн, марағы артыран, нитги вə тəфəккүрү инкишаф етдирəн бир принсип кими көтүрүр, лакин онун ерсиз тəтбиг олунмасыны дүзкүн һесаб етмирик.

Бурада белə бир гайданы əсас тутмаг лазымдыр: айры-айры əшя вə һадисəлəр һаггында шакирдлəрин тəсəввүрү натамам олан заман вə я бу һагда һеч тəсəввүр олмаян вахт əянилик мүтлəг тəтбиг олунмалыдыр. Бу чəһəтдəн, ашағы яшларда əянилийин тəтбигинə даһа чох еһтияч вардыр. Ушаглар бөйүдүкчə, онларда шейлəр вə һадисəлəр һаггында тəсəввүрлəр кенишлəнир, дəгиглəшир. Она көрə юхары яшларда, əкəр шей һаггында ушағын дүрүст тəсəввүрү варса, һəмин шейи она көстəрмəйə еһтияч йохдур, һəмин шей вə я һадисəнин адыны чəкмəк кифайəт едəр. Лакин бу яшларда да, шакирдлəрин данышылан шей вə я һадисə һаггында тəсəввүрлəри йохдурса вə я тəсəввүрлəри дүрүст дейилдирсə əянилик тəтбиг едилмəлидир.

Шүурлулуг вə фəаллыг принсипи.

Бу принсип дə бөйүк тарихə маликдир. Бу принсип педагокика тарихиндə доғматик тə'лимин əлейһи кими мейдана чыхмышдыр. Доғматик тə'лим билийи əһкам кими, сүбутсуз вə дəлилсиз гəбул етмəк, мə'насыны билмəдəн əзбəрлəмəк демəкдир. Белə тə'лим орта əсрлəр үчүн сəчиййəвидир. Орта əср мəктəблəриндə адəтəн дин тəдрис едилирди вə мəшғəлəлəр сүбутсуз, мəнтиги дəлил олмадан кечилирди. Ушаглар «мүгəддəс китабын» вə мүəллимин нүфузу əсасында алдыглары «биликлəрин» доғрулуғуна инанмалы идилəр. О заман гейри-дини фəнлəрин дə тəдрисиндə доғматизм өзүнү көстəрирди. Тəбиийят, кимя, физика фəнлəри инди дə капиталист өлкəлəриндəки халг мəктəблəриндə бир чох һалларда тəчрүбəсиз, сүбутэдичи фактлар чəлб етмəдəн, доғматик оларағ кечилмəкдəдир.

Шүурлулуг доғматизмин əксидир.

Шүурлулуг принсипи тə'лим едилəн биликлəри. сүбутлар вə дəлиллəр əсасында кечмəк демəкдир. Бу заман биликлəр елə кечилир ки, шакирдлəр онлара нүфузлу мүəллим дедийи үчүн, китабда языддығы үчүн дейил, сүбут олундуғу үчүн инаныр вə гəбул едирлəр.

Шүурлулуг принсипи һəлə орта əсрлəрин ахырларына доғру доғматик тə'лимлə мүбаризəдə, хүсусəн, Я. А. Коменски тəрəфиндəн əсасландырылмышдыр. Коменски тə'лимин шүурлу кечилмəсини тəлəб едəрəк язырды: «Һеч бир шейи ялныз тəкчə нүфуза əсасəн өйрəтмəмəли, һəр шейи харичи һисслəр вə ағыл васитəсилə сүбут етмəк əсасында өйрəтмəлидир». «Ағыл тəрəфиндəн дүзкүн анлашылмамыш һеч бир шейи ядда сахламаг үчүн əзбəрлəмəк лазым дейил»[1]. Əзбəрчилик əлейһинə чыхараг, Коменски билийи шүурлу мəнимсəтмəк үчүн, хүсусəн, онун сəбəб əлагəлəрини көстəрмəйи зəрури һесаб едирди. Коменски сəбəблəри ағлын бəлəдчиси адландыраpaг, һəгиги билийин—əшяны сəбəблəринə əсасəн дəрк етмəк демəк олдуғуну иддиа едирди. Өз фикрини даһа да айдынлашдыраpaг Коменски языр: «Тəдрис едилəн бүтүн шейлəри ағлын дəлиллəри илə елə мөһкəмлəтмəк лазымдыр ки, нə шүбһə үчүн ер, нə дə ону яддан чыхармаг үчүн имкан галмасын. ...Һəр шейи ағлын дəлиллəри илə мөһкəмлəтмəк... сəбəблəри изаһ едə-едə өйрəнмəк демəкдир, йə'ни ялныз һəр бир шейин нечə олдуғуну көстəрмəк дейил, эйни заманда бу шейин нə үчүн башга чүр ола билмəйəчəйини дə көстəрмəкдəн ибарəтдир»[2].

Үч əср бундан габаг дейилмиш бу сөзлəр өз əһəмиййəтини һəлə дə итирмəмишдир.

Бөйүк рус педагогу К. Д. Ушински тə'лимдə шүурлулуг вə фəаллыға бөйүк əһəмиййəт верəрəк, «Вəтəн дили» вə «Доғма алəм» адлы мəшһур дəрс китабларыны мəһз бу принсип əсасында тəртиб етмишдир. Бу дəрс китабларында ушағы мүстəгил дүшүнмəйə сөвг едəн йүзлəрлə файдалы тəмринлəр вардыр. Ушински тə'лим заманы шакирдлəрин мəнтиги тəфəккүрүнə тез-тез тəлəблəр вермəйи тəлəб едирди.

Лакин буржуа халг мəктəблəри зəһмəткеш ушагларыны мүстəгил дүшүнмəкдəн чəкиндирдийи үчүн, бу принсип орада кениш тəтбиг едилмир.

Шүурлулуг принсипи əсл маһиййəтини анчаг совет мəктəбиндə тапмышдыр. В. И. Ленин тə'лимин шүурлу олмасына бөйүк əһəмиййəт верирди. Комсомолун III гурултайындакы мəшһур нитгиндə билийи шүурлу мəнимсəмəйин əһəмиййəтиндəн бəһс едəрəк, В. И. Ленин дейир: «Бизə əзбəрлəмə лазым дейилдир, лакин биз һəр бир тəһсил аланын зеһнини əсас фактлар билийи илə инкишаф етдирмəли вə тəкмиллəшдирмəлийик; чүнки коммунист алдығы бүтүн биликлəри өз шүурунда тəһлил едиб мəнимсəмəзсə, коммунизм бир һеч олар, бош бир лөвһəйə чеврилəр, коммунист исə ялныз садəчə бир ловға олар»[3].

В. И. Ленинин бу көстəришлəрини əсас тутараг, совет мəктəби тə'лимдə шүурлулуғу əсас принсиплəрдəн бири кими тəтбиг едир.

Гейд етмəлийик ки, тə'лим шүурлулуг принсипинə əсасəн апарылмадыгда шакирдлəр биликлəри формал бир сурəтдə өйрəнирлəр, тə'лимдə формализм əмəлə кəлир, йə'ни шакирдлəр фəнлəр үзрə гайда вə ганунлары, теорем вə тə'рифлəри, һадисəлəрин тəсвирини вə нəтичəлəрини сөйлəмəйи бачарыр, башга сөзлə, биликлəрин харичи əламəт вə ифадəлəрини өйрəнир, лакин онла-

[1] Я. А. Коменски, Дидактик принсиплəр, 1941, сəһ. 53.
[2] Енə орада, сəп. 64.
[3] В. И. Ленин, Əсəрлəри, 31-чи чилд, сəһ. 287.

рын маһиййәтини, нә үчүн вә нә сәбәбә әмәлә кәлдикләрини баша дүшмүрләр. Фәнләрин тә'лиминдә формализм мүхтәлиф шәкилләрдә өзүнү көстәрир. Мәсәлән һесабдан шакирд кәсри-кәсрә вурмағын гайдасыны билир, лакин нә үчүн вурулан кәсрләрин сурәтләрини бир-биринә вуруб сурәтдә, мәхрәчләрини дә бир-биринә вуруб мәхрәчдә язылмасынын сәбәбини баша дүшмүр. Тарих дәрсләриндә формализм өзүнү онда көстәрир ки, шакирдләр дәрс китабында олан мәтни әзбәрләйирләр, лакин тарихи һадисәнин төрәмәси сәбәбләрини, тарихи просесин инкишафындакы ганунауйғунлуғу вә с. баша дүшмүрләр.

Тә'лимдә формализмә ер вермәмәк үчүн ән әсаслы йол—ону шүурлулуг принсипинә әсасән кечмәк, өйрәдилән һәр билийин маһиййәтини, әмәлә кәлмәси сәбәбләрини, вердийи нәтичәләри әтрафлы баша салмаг, онун нечә тәтбиг олунмасыны өйрәтмәкдир.

Билийин шүурлу өйрәнилмәсинин бир нечә әламәти вардыр. Мүәллим бу әламәтләри билмәли вә тә'лим ишиндә шакирдләрин билийиндә бу әламәтләрин олмасына наил олмалыдыр.

Шүурлу билийин әсас әламәти ону тәтбиг эдә билмәкдир. Әкәр шакирд өйрәндийи гайда вә ганунлары тәтбиг этмәйи бачарырса, демәк о, онлары шүурлу мәнимсәмишдир. Бунун чох бөйүк тәһсил әһәмиййәти олдуғу кими, фөвгәладә һаяти әһәмиййәти дә вардыр. Мәктәбләримиздә тәтбиг эдилән политехник тә'лим тәбиийят, кимя, физика, риязийят вә саир фәнләрин тәдрисиндә кечилән нәзәри биликләрин тәтбигини шакирдләрә өйрәтмәйи тәләб эдир. Беләликлә, биз политехник тә'лими һәята кечирмәклә, эйни заманда тә'лимин шүурлу олмасыны да тә'мин этмиш олуруг. Нәзәри биликләрин тәтбигини шакирдләрә өйрәтмәк, мүәллимдән тә'лимдә нәзәриййәни тәчрүбә илә әлагәләндирмәйи тәләб эдир.

Биликләри тәтбиг эдә билмәк, һәм кечилән ганун вә гайдаларын һәятда нечә тәтбиг олундуғуну шәрһ эдә билмәк, һәм дә ону язылы ишләрдә (языда, мәсәлә вә мисал һәллиндә) вә әмәли ишләрдә тәтбиг эдә билмәкдә ифадә олуна биләр. Тә'лимдә билийи тәтбиг этмәйин бу мүхтәлиф йолларындан кениш истифадә этмәк лазымдыр.

Билийин шүурлу олмасынын бир әламәти дә шакирдин китаб дили илә дейил, өз дили илә данышмасыдыр. Шакирдин билийи өз сөзү илә ифадә этмәси онун билийи әзбәрләмәдийини көстәрир. Әкәр мүәллим буна наил оларса, эв тапшырыгларыны йохлаян заман шакирддән өз сөзү илә данышмағы тәләб эдәрсә, демәли, һәмин мүәллим шүурлулуг принсипинә яхшы рәайәт эдир.

Габагчыл мүәллимләр шакирдләрин чавабында китабдан кәтирилән мисалларла гәнаәтләнмир, шакирдин өзүнүн дүшүнүб мувафиг мисаллар кәтирмәсини тәләб эдирләр. Бүтүн бунлар әзбәрчиликлә, билийин формалчасына өйрәнилмәсилә мүбаризәдә яхшы тәдбирләрдир.

Билийин шүурлу мәнимсәнилмәсинин бир әламәти дә шакирдин өз билийини йохлая билмәсидир. Әкәр шакирд мәсәлә һәллиндә алдығы чаваблары, өз язысыны өзү йохлайыб сәһвини тапа билирсә, демәк, о, билийи шүурлу сурәтдә өйрәнмишдир. Буну нәзәрә алараг шакирдин өз-өзүнү йохламасыны кениш тәтбиг этмәк, бу йохламанын йолларыны онлара өйрәтмәк лазымдыр.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, билийин шүурлу мәнимсәнмәси шакирдин билик кәсб этмәк үчүн мүстәгил чалышмасыны тәләб эдир. Шакирдин мүстәгил чалышмасынын әһәмиййәтиндән бәһс эдәрәк В. И. Ленин «Дөвләт һаггында» мүһазирәсиндә мүстәгил чалышмағын әгидә тәшәккүлүндә бөйүк рол ойнадығыны көстәрмишдир.

Әкәр билик, дәлилләр вә сүбутлар әсасында өйрәнилмишдирсә, шакирдин бу билик һаггында инамы мөһкәм олур, о өз билийинин дүзкүнлүйүнү сүбут эдә билир. Белә билик инсанын һәгиги малы олур, онда бу һагда инам вә әгидәнин тәшәккүл этмәси илә нәтичәләнир. В. И. Ленин дейир: «Ялныз... мәсәләдән мүстәгил сурәтдә баш чыхармағы өйрәндийимиз заман—ялныз онда өзүнүзү өз әгидәнииздә кифайәт гәдәр мөһкәм һесаб эдә биләрсиниз вә бу әгидәнизи һәр кәсин гаршысында вә һәр заман кифайәт гәдәр мүвәффәгиййәтлә мүдафиә эдә биләрсиниз»[1].

Шакирди тә'лим вахты мүстәгил чалышмаға тәһрик этмәк—онларда билийин инамлы олмасы үчүн чалышмаг демәкдир.

Билийин шүурлу мәнимсәнмәси шакирддән фәаллыг көстәрмәйи тәләб эдир. Буна көрә дә бу принсип тәк шүурлулуг дейил, «шүурлулуг вә фәаллыг» ады илә гәбул олунмушдур.

Фәаллыг дедикдә, биз буна биртәрәфли—йә'ни анчаг зеһни фәаллыг вә я ялныз әмәли фәаллыг кими янашмамалы, фәаллығы нәзәри вә әмәли ишләрин вәһдәтиндә көтүрмәлийик. Билийин шүурлу мәнимсәнилмәсиндә шакирдин һәм зеһни фәаллыг көстәрмәси (фикирләшмәси, дәлилләр, сүбутлар ахтармасы, мүгайисәләр, тәһлилләр апармасы вә с.), һәм дә әмәли фәаллыг көстәрмәси, хүсусән нәзәри биликләрини әмәли олараг тәтбиг этмәси зәруридир. Гейд этмәлидир ки, әмәли фәаллыг да зеһни фәаллығын иштиракы вә контролу илә кечир.

Шакирдләрин тә'лим просесиндә фәаллыг көстәрмәсини, билийи китабдан, тәбиәтдән вә с. мәнбәләрдән мүстәгил өйрәнмәсини тә'мин этмәк үчүн мүстәгил чалышмаг йолларыны онлара өйрәтмәк лазымдыр. Шакирди бу мәсәләдә башлы-башына гоймамалы, чүнки белә олдугда, о, бу йоллары тәкбашына чох кеч өйрәнә биләр. Мүәллим шакирдләрә мүстәгил чалышмағын сәмәрәли йолларыны өйрәтмәлидир.

Систематиклик принсипи. Бу принсип шакирдләрә элми системлә өйрәтмәк, вәрдиш вә бачарыгларын ашыланмасында мүәййән ардычыллыг көзләмәк демәкдир. Бу принсип биздә програмларын вә дәрсликләрин тәртибиндә өзүнү көстәрдийи кими, мүәллимин тәдрис ишиндә дә өз әксини тапыр.

---

[1] В. И. Ленин, Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 479.

207—6

Бу принсипә риайәт этмәдән элмләри өйрәтмәк, элмләрин әсасыны шакирдләрә мәнимсәтмәк мүмкүн дейилдир. Чүнки элм өзү системлә гурулмуш биликләрдән ибарәтдир. Һәр элмин өзүнүн системи вар, тәдрис фәнни дә һәмин систем әсасында гурулур. Мәсәлән, орта мәктәбдә тәбиийят фәнләри мүәййән системлә кечилир: әввәлчә ботаника, сонра зоолокия, даһа сонра инсанын анатомия вә физиолокиясы вә нәһайәт, дарвинизм әсаслары кечилир. Бу фәнләрин һәр биринин дә ичәрисиндә биликләр мүәййән систем вә ардычыллыгла гурулур: ботаника курсунда әввәл тохум, сонра көк, сонра ярпаг, даһа сонра көвдә вә с. бәһсләр өйрәнилир. Ҹәбри өйрәдәркән ифадәләр, нисби әдәдләр, бир һәдли вә чох һәдлиләр, гүввәт вә көк, тәнликләр вә с. бир-биринин ардынча кечилир. Физика фәннинин тәдрисиндә механика, рәгсләр вә далғалар, молекуляр физика вә истилик, оптика вә атом бәһсләри бир-биринин ардынча кечилир. Әдәбиййатын тәдрисиндә әввәлчә гәдим әдәбиййат, сонра орта әср әдәбиййаты, даһа сонра XIX әср әдәбиййаты, XX әср әдәбиййаты вә нәһайәт Совет әдәбиййаты кечилир.

Көрүндүйү кими һәр бир фәнн элмин өзүнүн сиситеми әсасында тәдрис эдилир. Шакирдләрә элмләрин әсасыны өйрәтмәк үчүн ону өз системиндә тәдрис этмәк лазымдыр. Биликләр бир-бирләрилә зәнчир һәлгәләри кими әлагәдардыр. Һәлгәнин биринин гопмасы бүтүн системин позулмасына сәбәб олур. Элмин системиндәки һәлгәләрдән бири өйрәдилмәзсә, онун сонракы һәлгәләринә кечмәк, тәдриси давам этдирмәк мүмкүн дейилдир. Әкәр шакирд фәннин мүәййән бир бәһсини билмәзсә, онун ирәли кетмәси хейли чәтинләшәр вә бәлкә дә мүмкүн олмаз. Бу, риязиййатда даһа тез көзә чарпыр: һәндәсә теоремләринин исбаты адәтән кечмиш теоремләрә әсасланыр; кечмиш теоремләри билмәдән енңиләрини исбат этмәк мүмкүн олмур. Эләчә дә һесабдан—онлуг кәсирләри өйрәтмәдән фаизи баша салмаг гейри-мүмкүндүр. Тарихдән—феврал буржуа-демократик ингилабыны өйрәтмәдән, Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын һазырланмасы, баш вермәси, хүсусиййәтләри вә үстүнлүкләрини яхшы баша салмаг мүмкүн дейилдир. Бүтүн бунлар, биликләрин системлә өйрәдилмәсинин нә дәрәчәдә әһәмиййәтли олдуғуну көстәрир.

Педагокика классикләри биликләрин системлә өйрәдилмәсинә бөйүк әһәмиййәт вермишләр. Хүсусән К. Д. Ушински бу мүнасибәтлә гиймәтли фикирләр ирәли сүрмүшдүр. К. Д. Ушински системсиз, әлагәсиз билик вермәйин әлейһинә чыхараг дейир: «Пәракәндә, әлагәсиз биликләрлә долу олан баш,—һәр шейи гайдасыз шәкилдә төкүлмүш амбара охшайыр ки, бурада амбар саһибинин өзү һеч бир шей тапа билмир»[1]. Бу сөзләр илә Ушински шүурда билийин системлә олмасыны вә билик саһибинин һәмин системә йийәләнмәсинин әһәмиййәтини хүсуси гейд эдирди.

[1] К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 146.

М. И. Калинин билийин системлә өйрәдилмәсинә бөйүк әһәмиййәт верәрәк 8—10-чу синифләрин шакирдләринә этдийи мә'рузәсиндә демишдир: «Кәләчәкдә ихтисаслы олмаг истәйәнләр совет мәктәбиндән кечмәли, китаб үзәриндә вә өз үзәрләриндә мунтәзәм чалышмағы өйрәнмәлидирләр. Мәктәб көрмәйән адам һәятда чәтинлик чәкәр, сонра ишләмәк она чәтин олар. Бу нөгсан, йә'ни систем һалына салынмамыш билийин вә мунтәзәм ишләмәк вәрдишинин олмамасы һәмишә вә һәр ишдә өз тә'сирини көстәрәчәк». Сөзүнә давам эдәрәк о, дейир: «...систем һалына салынмыш билик әлдә этмәйин әсас мәнбәи олмаг э'тибарилә мәктәбдән—биринчи синифдән еддинчи синифәдәк, яхуд онунчу синифәдәк—мүмкүн олдугча мүкәммәл истифадә этмәк лазымдыр»[1].

Буржуа педагоглары, хүсусән мүасир буржуа педагоглары, ичәрисиндә систематиклик принсипини инкар эдән педагоглар аз дейилдир. Бу васитә илә онлар зәһмәткеш балаларыны һәгиги биликләрдән мәһрум этмәк вә онларын башларыны гырыг-гырыг, системсиз мә'луматла долдурмаг истәйирләр.

Совет мәктәбиндә систематиклик принсипи тә'лимин бүтүн саһәләриндә тәтбиг олунур. Тәдрис програмлары систематиклик принсипи үзәриндә гурулмушдур. Дәрсликләр дә систематиклик принсипинә риайәт эдәрәк фәнни системлә шакирдләрә шәрһ эдир. Мүәллим дә өз шәрһиндә һөкмән систематиклийи көзләмәлидир. Мөвзуу пәракәндә, дағыныг шәрһ эдән мүәллимләр өз дәрсләриндә мүвәффәгиййәт газана билмәзләр.

Бу принсип биликләри һесаба алмагда да өзүнү көстәрир. Орта мәктәбдә билийи анчаг имтаһан әсасында һесаба алмаг олмаз; имтаһан ил вә илләр әрзиндә давам эдән систематик һесабламанын екуну олмалыдыр.

Систематиклик принсипинә биликләрин тәкрарланмасында да әмәл этмәк лазымдыр. Тәкрар ил әрзиндә систематик апарылмазса биликләр шакирдләрин ядындан чыхар.

Шакирдләрә вәрдиш вә бачарыглар ашыламагда да мүәййән систем көзләнилмәлидир. Әкәр бу ишдә чидди ардычыллыг көзләнмәзсә, мүвәффәгиййәт әлдә эдилә билмәз.

Беләликлә, бу принсип тә'лимин бүтүн саһәләриндә өзүнү көстәрир.

Бу заман белә бир суал мейдана чыха билэр ки, нә үчүн тәдрис програмлары I синифдән X синфәдәк систематик гурулмур, үч консентр (I—IV; V—VII вә VIII—X синифләр) үзрә тәртиб олунур. Мәсәлән, тәбиийят фәнни үч консентрдә кечилир: 3—4-чү синифләрдә чансыз тәбиәт, 5—8-чи синифдә ботаника, зоолокия, инсанын анатомия физиолокиясы вә 9-чу синифдә дарвинизм әсаслары кечилир. Әдәбиййат тәдрисиндә дә мәсәлән, Сабирин айры-айры шеирләри ибтидаи мәктәбдә, V—VII-чи синифләрдә

[1] М. И. Калинин, Коммунист тәрбийәси һаггында, Ушагкәнчнәшр, 1948. сәһ. 59—60.

вә сонрадан, Сабир бир шаир кими IX синифдә кечилир. Бу, ушагларын яш хүсусиййәтләри илә әлагәдардыр. Биз физиканын систематик курсуну III синифдән башласаг һәмин синфин шакирдинә мәсәлән, механика бәһсини һазырки орта мәктәб физикасы һәчминдә (индики VIII синиф һәчминдә) баша сала билмәрик. Эләчә дә әдәбиййат тарихини IV синифдән башласаг шакирдләр ону мәнимсәйә билмәзләр. Беләликлә консентрләрин тәтбиги биздә ушагларын яш сәвиййәси илә әлагәдардыр. О бири тәрәфдән, програмларын белә консентрләр үзрә гурулмасы систематиклийи инкар этмир. Һәр консентрин дахилиндә програм материалынын систематик гурулмасы көзләнилир. Нәһайәт, програмда консентрләрин олмасы сон консентрдә фәнләри даһа дәрин өйрәнмәк, онлары систематик дәрк этмәйә көмәк эдир.

Биликләрин мөһкәмләндирилмәси принсипи.

Тә'лимин мүвәффәгиййәти һәм дә биликләрин шакирдләрә мөһкәм мәнимсәдилмәси вә онларын һафизәсиндә узун мүддәт сахланмасы илә әлагәдардыр. Әкәр букүн кечилән билик бир нечә вахтдан сонра яддан чыхачагса, о заман тәдрис сәмәрәсиз ишә чеврилләр, ону системлә дәрк этмәк олмаз. Я. А. Коменски билийи мөһкәмләтмәк гайғысына галмаян мүәллимин ишини хәлбирлә су дашымаға бәнзәдирди.

Билийин яддан чыхмасы мүәллимин ирәлийә доғру һәрәкәтини юбандырыр. Чүнки биликләри яддан чыхарма биликләр системиндә һәлгәләрин дүшмәсинә бәрабәрдир. Шакирдләр кечилән биликләри яддан чыхарырса, мүәллим ирәлийә кедә билмәз, чүнки юхарыда гейд эдилдийи кими, ени кечилән билик кечилмиш биликләрлә үзви сурәтдә әлагәлидир. Бүтүн бунлары нәзәрә алсаг, шакирдләрин һафизәсиндә биликләрин сахланмасы гайғысына галмағын нә гәдәр бөйүк әһәмиййәти олдуғу айдынлашар.

Билийин мөһкәм кечилмәси һаггында педагокика классикләри файдалы фикирләр сөйләмишләр. Я. А. Коменски билийин әввәли мәнимсәнмәмиш, ирәли кечмәйи зәрәрли һесаб эдәрәк, бүтүн сонра кәләнләр әввәлкиләрин үзәриндә әсасланмалыдыр—дейә тәләб эдир. Мүәллим билийин әввәлинин яддан чыхдығыны көрүрсә, ону мөһкәмләтмәли вә сонра ирәли доғру кетмәлидир. Коменски өзүнә мәхсус охшарлыглардан истифадә эдәрәк, языр: «Әсаслы тәһсил алан инсан өз көкү үзәриндә битән, өз рүтубәтилә бәсләнән вә бунун үчүн дә даима (вә һәр күн бир аз даһа гүввәтлә) яшаян, яшылланан, чичәкләнән вә мейвә кәтирән ағача бәнзәр»[1]. Коменски биликләрин тез-тез тәкрар олунмасыны тәләб эдир, һәтта, ифрата варараг, ени кечилән дәрсин $^{3}/_{4}$ һиссәсинин тәкрара һәср олунмасыны ирәли сүрүрдү.

Бөйүк рус педагогу К. Д. Ушински биликләрин мөһкәм мәнимсәдилмәсини тә'кидлә ирәли сүрәрәк, билийи мөһкәмләтмәк гайғысына галмадан, дәрси сүр'әтлә кечән мүәллими, йүку арабада пис бағланмыш кефли арабачыя бәнзәдир: бу арабачы дала бахмадан сүр'әтлә атлары ирәли доғру говур, нәтичәдә арабаны эвә бош кәтирәрәк, анчаг узун йолу сүр'әтлә кетмәсилә фәхр эдир. Хүсусән, фәннин әсасыны тәшкил эдән биликләрин һафизәдә мөһкәмләндирилмәсини зәрури һесаб эдәрәк, Ушински языр: «...тә'лим васитәсилә вериләчәк бу илк сурәтләр ушағын һафизәсиндә нә гәдәр мөһкәм ерләшмиш олса, бундан сонра кәләнләр бир о гәдәр асан вә бир о гәдәр мөһкәм ерләшәчәкдир»[1]. Ушински билийин әсасларыны мөһкәмләтмәйин гейдинә галмаян мүәллимин ишини эвин бинөврәсини пис тикмиш устанын ишинә бәнзәдир: о, эвин өзүлүнү яхшы гурмадығы үчүн, тез-тез эвин учугларыны дүзәлтмәклә мәшғул олур. Билийин әсасларыны һафизәдә яхшы мөһкәмләтмәйән вә бунунла да вахтаны гәнаәт этдийини дүшүнән мүәллим дә ирәлийә кедән вахт, пис мөһкәмләдилмиш билик ондан өз «гисасыны» һәмишә алыр: мүәллим тез-тез һәмин билийә гайытмаға мәчбур олараг, дәфәләрлә артыг вахт сәрф эдир. Билийи ушагларын һафизәсиндә мөһкәмләтмәдән, сүр'әтлә дәрс кечмәк өз-өзүнү алдатмагдан башга бир шей дейилдир. Она көрә дә тә'лимдә тәләсмәк зәрәрдән башга бир шей вермәз. Мүәллим әсас биликләрин кечилмәсиндә мүәййән дәрәчәдә юбанса да һәмин биликләрин мөһкәмләдилмәсиндә чох вахт сәрф этмәлидир. Бинөврәси яхшы гурулан билик сонралар мүәллимә даһа сүр'әтлә ирәли кетмәйә имкан верәчәкдир. Бүтүн бу дейиләнләрдән белә бир нәтичә чыхармалыдыр ки, мүәллим кечдийи биликләр, вәрдишләр вә бачарыгларын мөһкәмләдилмәси гейдинә галмалы, хүсусән фәннин әсасыны тәшкил эдән биликләрин мөһкәм ядда сахланмасыны тә'мин этмәлидир.

Билийи мөһкәм кечмәйин бир нечә васитәси вардыр. Бунлардан бири билийи әяни өйрәтмәкдир. Шакирд әяни гаврадығы билийи узун мүддәт ядда сахлайыр. Анчаг эшитмә васитәсилә гәбул эдилән биликләр чох заман тезликлә унудулур. Билийин гаврамада нә гәдәр чох һисс үзвү иштирак этсә, билик бир о гәдәр мөһкәм ядда галар. Ядда сахламанын физиоложи әсасы буну яхшы изаһ эдир. Билийин гавранмасында чох һисс үзвү иштирак этдикдә, бейиндә эйни заманда чохлу гычыглар әмәлә кәлир, бу гычыгларын сайы чох олдугча да онларла әлагәдар олан биликләрин бейиндән «силинмәсинин» габағы алынмыш олур. К. Д. Ушински буну белә ифадә эдир:, «...ушаг һафизәсиндә һәр һансы бир шейин мөһкәм из бурахмасыны истәйән педагог бу ядда сахламаг актында мүмкүн гәдәр даһа чох һисс органларынын—көзүн, гулағын, сәсин, әзәлә һәрәкәти һиссинин вә һәтта мүмкүн исә дад билмә органларынын иштиракы гайғысына галмалыдыр. Һөрүмчәйин ән инчә телләр үзрә һейрәтә кәтирәчәк дәрәчәдә дүзкүн йүйүрмәсинин сәбәби одур ки, о, бир

[1] Я. А. Коменски, Дидактик принсипләр, Азәрнәшр, 1941, сәһ. 63.

[1] К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1953. сәһ. 303

чайнағы илә дейил, чохлу чайнаглары илә телләрдән япышыр, бири гопарса, о бири ону сахлайыр»[1].

Бурадан белә нәтичә чыхыр ки, билийин ядда мөһкәм галмасыны тә'мин этмәк үчүн әяниликдән кениш истифадә этмәк лазымдыр.

Билийин мөһкәм ядда галмасы онун яхшы баша дүшүлмәсилә дә сых әлагәдардыр. Яхшы баша дүшүлән билик ядда мөһкәм галыр, механики әзбәрләнмиш билик исә яддан тез чыхыр. Бу психоложи тәчрүбәләрдә айдын сүбут олунмушдур: ушаг мә'насыз һечалары, мә'насыны билмәдийи кәлмәләри мә'насыны билдийи кәлмәләрдән, чүмләләрдән дәфәләрлә кеч өйрәнир. Мә'наны билмәк өйрәнмәк үчүн шакирддән аз тәкрар тәләб этдийи кими, билийин узун мүддәт дә ядда галмасына сәбәб олур. Буну нәзәрә алараг, мүәллим мә'насы мә'лум олмаян анлайышы, гайданы, гануну һеч бир вахт шакирдләрә әзбәрләтмәмәлидир.

Нәһайәт, билийи ядда сахламағын әсас васитәләриндән бири тәкрарламадыр. Тәкрар билийин анасыдыр,—дейәрләр. Бунун мәнасы тәкрарламанын физиоложи әсасындан айдын көрүнүр. Биз академик И. П. Павловун али әсәб системи һаггындакы нәзәриййәсиндән билирик ки, шакирдин ени билик әлдә этмәси синир системиндә мүвәггәти рабитәләрин әмәлә кәлмәси әсасында олур. Лакин бу мүвәггәти рабитәләр әввәлләрдә чох давамсыз олур, чох тез позула билир. Ялныз шәрти гычыглайычыларын сонрадан тәкрар тә'сир көстәрмәси сайәсиндә гычыглар бейиндә санки «из» салырлар. Бу «изин» дәринләшмәси һәмин образын оянмасыны асанлашдырыр. Она көрә дә чох тәкрар этдикчә, «изләр дәринләшир» вә яддан чыхарма имканы азалыр. Буну нәзәрә алараг, мүәллим билийин тәкрарланмасына кениш ер вермәлидир.

Бизим мәктәбләрдә билийин тәкрарланмасы ил әрзиндә бир чох пилләләрдән кечир. Тәдрис илинин әввәлиндә, габагчыл мүәллимләр, ени илин биликләрини кечән илкиләрлә әлагәләндирмәк мәгсәди илә, кечән ил кечилмиш биликләри 3—4 дәрсдә тәкрар этдирир вә беләликлә яй айлары мүддәтиндә яддан чыхмыш биликләри шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләдирләр. Бу илк тәкрардыр.

Сонра, мүәллим күндәлик (чари) тәкрар апарыр: ени билийи вермәдән әввәл кечән дәфә вердийи билийи соруşараг тәкрар эдир; ени билийи кечән вахт тез-тез мүгайисәләрдән, охшарлыг вә фәргләндирмәләрдән истифадә этмәклә шакирдләрин көһнә биликләринә мүрачиәт эдир, йә'ни онлары шакирдләрин һафизәсиндә чанландырыр; ени дәрси кечәндән сонра ону суал-чаваб, тәчрүбә көстәрмәк вә с. васитәләрлә тәкрар этдирир вә я өзү дедикләрини екунлашдырмагла тәкрар эдир.

Нәһайәт, мүәллим екун тәкрары апарыр: мүәййән програм бәһси битдикдән сонра мүәллим бир-ики дәрсдә ону тәкрар эдир, рүбләрин ахырына доғру енә рүблүк материалын тәкрарыны апарыр, бир дә илин ахырында бүтүн програм материалынын тәкрарыны кечирир.

[1] К. Д. Ушински. Сечилмиш педагожи әсәрләри, 1953, сәһ. 302—303.

Көрүндүйү кими, тәкрарламая бизим мәктәбләрдә кениш ер верилир.

Сон заманлар програм вә дәрсликләрин артыг биликләрдән азад эдилмәси биликләрин әсаслы вә мөһкәм кечилмәси үчүн әлверишли зәмин ярадыр.

Мүнасиблик[1] принсипи. Бу принсип тә'лим просесиндә ушағын биликләри анлая билмәсини, билик, вәрдиш вә бачарыгларын өһдәсиндән кәлә билмәсини нәзәрә алмаг, тә'лими ушағын сәвиййәсинә мүнасиб шәклә салмағы тәләб эдир.

Гейд этмәк лазымдыр ки, бу принсип тә'лими тәк ушағын яшына уйғун йох, һәм дә анлама сәвиййәсинә, тә'лим тәләбләринин өһдәсиндән кәлмәк имканына уйғунлашдырмағы нәзәрдә тутур. Яш сәвиййәси, бә'зән анлама сәвиййәси илә бәрабәр кәлмир. Эйни яшда олан ушаглар мүхтәлиф анлама сәвиййәсинә малик ола биләрләр. Мәсәлән, бир ушаг IV синифә гәдәр охумушдур, башга бир ушаг исә һеч охумамышдыр, буларын икисинин дә яшы 11, анламаг сәвиййәси исә мүхтәлифдир. Анлама сәвиййәси ушағын билик сәвиййәси илә әлагәдардыр. Мүнасиблик принсипи тә'лимдә һәм ушағын яш хүсусиййәтини, һәм дә анлама сәвиййәсини, гүввәсини, билик дәрәчәсини нәзәрә алмағы тәләб эдир.

Тә'лимин ушағын сәвиййәсинә мүнасиблийи билик вә бачарыгларын шакирд тәрәфиндән әлверишли олараг гавранмасына сәбәб олур. Әкәр мүәллим бу принсипә риайәт этмирсә, онун вердийи билик баша дүшүлмәмиш гала биләр, мүәллимин әмәйи һәдәр ерә кедәр.

Совет Иттифагы Коммунист Партиясы Мәркәзи Комитәсинин мәктәб һаггында чыхардығы бир чох гәрарларда истәр програмларын, истәр дәрсликләрин вә истәрсә дә мүәллимин тәдрисинин ушағын яшына вә сәвиййәсинә мүнасиб шәкилдә гурулмасы тәләб олунур.

Мүнасиблик принсипи истәр тә'лимин мәзмунуну вә истәрсә дә о мәзмунун шакирдләрә чатдырылмасы үсуллары вә васитәләрини шакирдләрин сәвиййәсинә уйғунлашдырмағы тәләб эдир. Тә'лимин мәзмуну тәдрис планлары, програмлар вә дәрсликләрдә шакирдләрин сәвиййәсинә уйғунлашдырылмышдыр. Тә'лимин үсуллары вә васитәләринә кәлинчә бу, мүәллимдән асылыдыр.

Мүнасиблик принсипи хүсусән шакирдин диггәтини вә марағыны нәзәрә алмағы тәләб эдир.

Мә'лум олдуғу үзрә ушағын яшы аз олдугча, онун диггәтиндә сабитлик вә ихтиярилик бир о гәдәр зәиф олур. Ушагларын диг-

[1] Бу термин бу вахта гәдәр «мүвафиглик», «мүйәссәрлик» кими ишләдилмишдир. «Мүнасиблик» термини даһа дүзкүн сайылмалыдыр.

гәтини, мәсәлән, 1 синифдә узун мүддәт марагланмадыглары бир шейин үзәриндә сахламаг мүмкүн олмур; әксинә, марагландыглары шейләр вә һадисәләр үзәриндә онлар диггәтләрини узун мүддәт сахлая билирләр. Тә'лим ишиндә мүәллим буну мүтләг нәзәрә алмалы вә хүсусән, ашағы синифләрдә тә'лими ушаглар үчүн мараглы этмәйә чалышмалыдыр.

Лакин бурадан тә'лими ушаг марағына табе этмәк, ушағын марагланмасы хатиринә тә'лими оюна чевирмәк кими сәһв нәтичә чыхарылмамалыдыр. Бә'зи буржуа педагоглары, о чүмләдән мүртәче америка педагоглары мәһз тә'лими ушағын марағына табе этмәйи, онун марағы вә һәвәсиндән асылы этмәйи тәблиғ эдирләр. Онлар тә'лимдә анчаг шакирди марагландыран, онда һәвәс оядан билик1әр вермәйи лазым биләрәк, онун хошуна кәлмәйән, мараг оятмаян һәр бир шейи тә'лимдән чыхармағы тәләб эдирләр.

Белә бир «сәрбәст тә'лим» һәр чүр мәчбури тәдрис планыны, програмлары, сабит дәрс чәдвәлини инкар эдир. Мә'лумдур ки, бу йолла шакирдләрә системли билик1әр вермәк, йә'ни онлара элмләрин әсасыны өйрәтмәк олмаз. Шакирдләрин мараглары мүхтәлиф олдуғу кими, һәм дә чох гейри-сабитдир. Анчаг марағы әсас тутуб тә'лим эдән мүәллим гырыг-гырыг билик1әр өйрәдә биләр.

Бундан әлавә, шакирди һеч бир чәтинлийә салмаян, һәр шейи она мараглы оюн шәклиндә тәгдим эдән тә'лим нәтичә э'тибарилә чәтинликләрлә мүбаризә эдә билмәйән, чох зәиф ирадәли адамлар етишдирәр. Ирадә чәтинликләрлә мүбаризәдә инкишаф эдир. Тә'лимдән һәр чүр хоша кәлмәйән, чәтин шейләр көтүрүләрсә шакирдин ирадәсини тәрбийә этмәк олмаз. К. Д. Ушински шакирди марагландырмаг хатиринә тә'лими оюна чевирмәйин гәт'и әлейһинә чыхмышдыр. О языр: «Элмин ачы һәбләрини ушаглар үчүн гызыл суюна тутмаг арзусунда олан бә'зи педагогларын тә'лимә вә һәтта, үмумиййәтлә, тәрбийәйә вердикләри йүнкүл тәлхәклик боясы кими һәгиги тәрбийә мәгсәдинә даһа нийрәнч олан бир шей тәсәввүр этмәк чәтиндир»[1]. Ушински дейир ки, «Ойная-ойная охутмаг анчаг едди яшына гәдәр олан ән кичик ушаглара тәтбиг олуна биләр, бундан сонра элм артыг өзүнә мәхсус чидди аһәнк алмалыдыр». Мәсәлә бундадыр ки, тә'лимдә һәр шей мараглы дейил вә бир чох шейләри ялныз ирадә күчү илә әлдә этмәк лазымдыр. Шакирди тә'лим просесиндә тәдричән белә ирадә күчү илә марагсыз, лакин зәрури олан тә'лим материалыны өйрәнмәйә һазырламаг лазымдыр.

Мәсәләнин ән дүзкүн йолу будур ки, тә'лим заманы ушағын марағы мүәллим тәрәфиндән нәзәрә алынсын, анчаг тәдрис планы, програм шакирдин марағына табе тутулмасын; тәдричән тә'лимә чәтин, лакин өһдәсиндән кәлинә биләчәк мәсәләләр,

[1] К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, 1953, сәһ. 69.

ишләр дахил этмәклә шакирдләр чәтинликләрлә мүбаризәйә алышдырылсын.

К. Д. Ушински бу орта мөвгеи нәзәрдә тутараг языр: «Тә'лими ушаг үчүн мараглы этмәк лазымдыр, лакин эйни заманда ушаглардан мараглы олмаян вәзифәләрин дә ичрасыны тәләб этмәлидир; нә о тәрәфә, нә дә бу тәрәфә мейл этмәдән, пассив диггәтә гида вермәклә бәрабәр, ушагда һәлә зәиф олан, лакин тәмринләр сайәсиндә инкишаф этмәли вә мөһкәмләнмәли олан, актив диггәти дә мүмарисә этдирмәлидир»[1].

Ушағын бир шейлә марагланмасы фитри дейилдир: мараг тәрбийә олунур. Она көрә мүәллимин вәзифәси тә'лими ушағын марағына табе этдирмәк йох, ону лазыми истигамәтдә тәрбийә этмәкдир. О бири тәрәфдән, шакирди тәдричлә онун хошуна кәлмәйән тә'лим ишини дә тә'лим вәзифәси хатиринә ичра этмәйә алышдырмагла биз ону һәятда тәсадүф этдийи чәтинликләрлә мүбаризә этмәйә алышдырмыш олуруг. Бүтүн бу ишләрин ичрасында мүәллим мүнасиблик принсипинә рәайәт этмәли вә шакирдин гүввәсини нәзәрә алмалыдыр.

Тә'лимдә мүнасиблик принсипи дөрд мүһүм дидактик гайдада ифадә олунур: 1. мә'лумдан мәчһула, 2. асандан чәтинә, 3. садәдән мүрәккәбә вә 4. үмумидән хүсусийә.

М ә ' л у м д а н м ә ч һ у л а гайдасы бу гайдаларын ичәрисиндә ән мүһүммүдүр. Бу, мәчһулу мә'лум васитәсилә өйрәтмәк демәкдир. Ени билик өйрәдәркән, бу гайдая әмәл этмәмәк олмаз. Мүәллим шакирдә мәчһул олан билийи өйрәтмәк үчүн мүтләг она мә'лум олан билийә истинад этмәлидир. Мәсәлән, троллейбусу көрмәйән ушаға ону баша салмаг үчүн шакирдин трамвай вә автобус һаггындакы мә'лум тәсәввүрләриндән истифадә этмәк лазым кәлир: бир тәрәфдән троллейбусун трамвай кими электрик гүввәсилә ишләмәси, о бири тәрәфдән, троллейбусун автобус кими релссиз һәрәкәт этмәси һаггында ушагда мөвчуд олан мә'лум билик1әри комбинә эдәрәк онда троллейбус һаггында тәсәввүр оятмаг олар. Дәрс кечән вахтда мүәллим ени анлайышы өйрәдәркән һәмишә ушағын мә'лум билик1әринә истинад эдир. Электрик бәһсини кечәркән физика мүәллими тез-тез ушағын бу һагдакы мә'лум тәсәввүрләринә әсасән онлара мәчһул олан билик1әр өйрәдир; һәндәсә дәрсләриндә мүәллим һәмишә шакирдләрә мә'лум олан теоремләрә истинад эдәрәк, ени теореми өйрәдир; ана дили мүәллими мүрәккәб исми өйрәдәркән ушаглара мә'лум олан садә исмләр һаггындакы анлайыша истинад эдир вә и. а.

А с а н д а н ч ә т и н ә гайдасы ушаға ени билик верәркән, әввәлчә асан билик1әрдән башламағы вә тәдричән чәтин билик1әрә кечмәйи тәләб эдир. Бу заман ушаг үчүн чәтин билик дә асан гавранмыш олур.

[1] К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, 1953, сәһ. 186.

Садәдән мүрәккәбә гайдасы тә'лимдә садә биликләрдән башлайыб мүрәккәб биликләрә кечмәйи тәләб едир. Лакин бурада садәлик вә мүрәккәблийи элми нөгтейи-нәзәрдән дейил, ушағын нөгтейи-нәзәриндән баша дүшмәк лазымдыр. Һүчейрә элми нөгтейи-нәзәрдән инсандан садәдир, лакин ушаг үчүн мүрәккәбдир. Эйни дәрәчәдә сәс элми нөгтейи-нәзәрдән кәлмәдән садәдир, ушаға көрә исә эксинә, кәлмә сәсдән садәдир.

Истәр «асандан чәтинә» гайдасы вә истәрсә дә «садәдән мүрәккәбә» гайдасыны тәтбиг едәркән элмин системинә хәләл кәтирмәк олмаз. Элмин системи бә'зән, әввәл шакирд үчүн чәтин вә мүрәккәб олан билүкләри габагча өйрәтмәйи тәләб едир: мәсәлән, мүасир совет язычыларынын әсәрләрини өйрәнмәк шакирдләр үчүн Фүзули вә Сабир ярадычылығыны өйрәнмәкдән һәм садә, һәм дә асандыр. Буна бахмаяраг, биз Фүзулини VIII синифдә, Сабири IX синифдә, мүасир совет язычыларыны исә X синифдә кечирик. Башга сөзлә чәтиндән асана вә мүрәккәбдән садәйә кедирик. Эйни вәзиййәт тарих дәрсләриндә дә өзүнү көстәрир. Гәдим тарих мүасир тарихдән шакирд үчүн даһа чәтин олдуғу һалда биз гәдим тарихдән башламалы олуруг. Буну элмин системи тәләб едир. Бу ондан ирәли кәлир ки, биз систематиклик принсипини позмаға һеч вәчһлә йол верә билмәрик. Чүнки элми системсиз өйрәнмәк олмаз. Лакин бунунла бәрабәр чәтин мөвзудан асан мөвзуа кетмәйә мәчбур олдугда, мүәллим о чәтинлийи асан гаврамаг үчүн чарәләр ахтармалы, әяниликдән, охшарлыглардан, шакирди марагландыра билән тәрзләрдән кениш истифадә етмәлидир ки, бу чәтинлик шакирдләрин тә'лимдә мүвәффәгиййәтсизлийи илә нәтичәләнмәсин.

Үмумидән хүсусийә гайдасы ушаға билик верәркән, әввәл бүтөв һагда тәсәввүр оядыб, сонра һиссәләри, деталлары өйрәтмәйә кечмәйи тәләб едир. Мүәллим кечдийи мөвзу һаггында әввәл үмуми мә'лумат вермәли, сонра исә айры-айры тәфсилата кечмәлидир. Мәсәлән, машын һаггында үмуми тәсәввүр вермәдән, онун айры-айры һиссәләринин шәрһинә кечмәк олмаз.

Бу гайдалары еринә етирмәклә мүәллим тә'лимин мүнасиблийи принсипини тәтбиг етмиш олур.

Тә'лимин мүнасиблийи принсипи ялныз тә'лими һәмин синфин үмуми сәвиййәсинә уйғунлашдырмагла битмир, бу принсип һәм дә тә'лимдә ушагларын фәрди хүсусиййәтләрини нәзәрә алмағы тәләб едир. Синиф симасыз күтлә дейилдир. Синифдә олан эйни яшлы һәр шакирдин өзүнә мәхсус фәрди хүсусиййәтләри вардыр: биринин көрмә һафизәси, о биринин һәрәки һафизәси гүввәтлидир; бири сүр'әтлә фикирләшир, о бири, нисбәтән, яваш фикирләшир; биринин ирадәси зәиф инкишаф едиб тә'лимин чәтинликләриндән горхур, о бири исә чәтинликләрә чан атыр; бири диггәтини узун мүддәт бир ишин үзәриндә сахлая билир, о бири билмир вә с. Мүәллим тә'лим ишиндә бу хүсусиййәтләрә е'тинасызлыг көстәрәрсә, тә'лимдә һәр ушағын гүввәтли вә зәиф чәһәтини нәзәрә алмазса ишдә мүвәффәг олмаз. Әлбәттә, бу хүсусиййәтләр ушагда дәйишмәз дейилдир вә мүәллим тә'лим ишиндә бунлары нәзәрә алмагла бәрабәр, һәм дә ушагда олан гүввәтли чәһәтләри инкишаф етдирмәйә вә зәифликләри арадан көтүрмәйә чалышмалыдыр. Тә'лим ишиндә бу фәрди янашма дәрсдә апарылдығы кими, эвә верилән тапшырыгларда да нәзәрдә тутулмалыдыр.

Тә'лим принсипләринин гаршылыглы әлагәси.

Биз тә'лимин принсипләрини изаһ етдик. Бу принсипләрә әмәл етмәклә мүәллим тә'лимдә мүвәффәгиййәтә наил олар. Лакин ядда сахламалыдыр ки, бу принсипләр тә'лим просесиндә диалектик вәһдәтдә тәтбиг олунур, бири бирини шәртләндирир. Мәсәлән, тә'лимдә әянилик билийин шүурлу мәнимсәнмәсинә вә мөһкәм ядда галмасына сәбәб олур, тә'лимин мүнасиб олмасыны тә'мин едир. Тә'лимдә шүурлулуг әянилийин тәтбигини нәзәрдә тутур, ядда галмая көмәк едир. Систематиклик принсипинин тәтбиг едилмәси билийин шүурлу мәнимсәнмәсини вә узун мүддәт ядда сахланмасыны тә'мин едир вә с. Беләликлә, тә'лим просесиндә бир принсип о бири принсипләрин тәтбиги үчүн васитә ролуну ойнайыр, онунла үзви сурәтдә әлагәдә һәята кечирилир.

Мүәллим дә тә'лим просесиндә бу ганунауйғунлуға рәайәт етмәли вә бу принсипләри диалектик вәһдәтдә һәята кечирәрәк, онларын һамысына әмәл етмәлидир. Бу принсипләрин бирисинә лагейд мүнасибәт бәсләйиб, она экс һәрәкәт етмәк—тәтбиг едилән о бири принсипләрин дә тә'сир күчүнү зәифләдәр вә тә'лимдә мүвәффәгиййәтсизлийә сәбәб олар.

Бу принсипләр, енилмәз тәләбләр кими, һәр заман мүәллимин тә'лим ишиндә өзүнү көстәрмәлидир.

VII ФӘСИЛ

СОВЕТ МӘКТӘБИНДӘ ҮМУМИ ВӘ ПОЛИТЕХНИК ТӘҺСИЛИН МӘЗМУНУ.

1. ТӘҺСИЛИН МӘЗМУНУ ҺАГГЫНДА ҮМУМИ АНЛАЙЫШ.

Тәһсилин мәзмуну тә'лим просесиндә шакирдләрә өйрәдилән билик, бачарыг вә вәрдишләр системинин мәчмууndан ибарәтдир. Тәһсилин мәзмуну, онун сәчиййә вә истигамәти, һәмчинин һәчми тәдрис планы, програм вә дәрслик адланан мәктәб сәнәдләриндә мүәййәнләшдирилир.

Тәдрис планы мүәййән мәктәбдә тә'лим фәнләринин тәркибини, онларын өйрәдилмәси ардычыллығыны, һәр фәннә верилән һәфтәлик (һәмчинин иллик) дәрс саатларынын мигдарыны мүәййәнләшдирән дөвләт сәнәдидир.

Тәдрис програмы мүхтәлиф фәнләр үзрә һәр дәрс илиндә шакирдләрә өйрәдилмәси тәләб олунан билик, бачарыг вә вәрдишләр системинин үмуми һәчмини, тә'лим материалынын өйрәдилмә сырасыны вә тә'лимин идея-сияси истигамәтини мүәййәнләшдирән дөвләт сәнәдидир.

Дәрслик тәдрис планы вә програма әсасән һәр фәнн үзрә өйрәдиләчәк билик, бачарыг вә вәрдишләр системини шәрһ едән дәрс китабына дейилир.

Бүтүн бу сәнәдләр маариф назирлийи тәрәфиндән тәсдиг едилир. Бу сәнәдләрин мәктәбләрдә дәйишдирилмәсинә ичазә верилмир.

Үмуми тәһсил мәзмунунун сәчиййә вә истигамәти.

Тәһсилин мәзмунунун сәчиййә вә истигамәти мәктәбин гаршысында гоюлан тәрбийә мәгсәдилә мүәййәнләшдирилир.

Буржуа мәктәби өз мәгсәдинә уйғун олараг, буржуа чәмиййәти үчүн ярарлы олан шәхсләр етишдирмәйә көмәк едән тәһсил мәзмунуна маликдир.

Совет мәктәби Коммунизм чәмиййәтинин һәртәрәфли инкишаф етмиш гуручуларыны етишдирмәк мәгсәдинә хидмәт едән тәһсил мәзмунуна маликдир.

Буржуа педагокикасында ики чүр тәһсил нәзәриййәси ирәли сүрүлмүшдүр. Бунлардан бири формал тәһсил, икинчиси исә мадди тәһсил нәзәриййәси адланыр.

Формал тәһсил нәзәриййәси тәрәфдарлары исбат етмәйә чалышырлар ки, биликләр чох вә мүхтәлиф олдуғундан бунларын һамысыны мәктәбдә шакирдләрә өйрәтмәк мүмкүн дейил, она көрә дә шакирдләрә чох билик өйрәтмәйә чалышмаг дейил, онларын зеһни гүввәләрини инкишаф етдирмәк гейдинә галмаг лазымдыр. Бу мәгсәд үчүн онлар, чохлу зеһни тәмрин тәләб едән дилләрин, хүсусән гәдим дилләрин (латын вә юнан дилинин), гәдим тарих вә гәдим әдәбийятын, һәмчинин риязийятын мәктәбләрдә бөйүк һәчмдә өйрәдилмәсини лазым билир вә бу йолла шакирдләрин зеһни гүввәләрини инкишаф етдирмәйә чалышырдылар. Онларын фикринчә, зеһни гүввәләри инкишаф етмиш шакирдләр истәдикләри биликләри өзбашына да өйрәнә биләрләр.

Формал тәһсил нәзәриййәси тәрәфдарлары шакирдләрин зеһни гүввәләрини мүчәррәд биликләр васитәсилә инкишаф етдирмәк хатиринә тәбии-елми биликләр системинә лагейд бахырдылар. Онлар гәдим дилләрин, гәдим әдәбийят вә тарихин тәдрисинә, даһа доғрусу әсас вахты букүнкү һәятдан чох узаг мәтнләрин туту гушу кими әзбәрләнмәсинә сәрф едәрәк шакирдләри тәбии-елми биликләрдән мәһрум едир, маһиййәт е'тибарилә, онларын биликләрини мәһдудлашдырыр, тә'лими узаг кечмишлә бағламагла, мәктәби тамамилә һәятдан айырмаға чалышырдылар.

Формал тәһсил нәзәриййәси чар Русиясында мөвчуд олан «классик кимназияларда» өз әксини тапмыш вә әсасән дворян синфинин мәнфәәтләринә хидмәт едирди. Шәрг өлкәләриндә, һәмчинин совет гурулушуна гәдәр Азәрбайчанда, мәдрәсәләрдә верилән тә'лим дә мүәййән дәрәчәдә буна бәнзәйирди; чүнки бурада да шакирдләри әрәб дилиндәки дини китабларын, фарс дилиндә исә орта әсрләрә аид әдәби әсәрләрин мәтнини, һәмчинин ислам тарихини әзбәрләмәйә мәчбур едирдиләр.

Мадди тәһсил нәзәриййәси тәрәфдарлары тәбии-елми биликләри «файдалы» һесаб едир вә бу биликләри шакирдләрә өйрәтмәйи мәсләһәт көрүрдүләр; лакин онлар шакирдләрин зеһни гүввәләрини инкишаф етдирмәйин гейдинә галмыр вә күман едирдиләр ки, «файдалы» биликләрә йийәләндикчә, шакирдләрин зеһни гүввәләри бир нөв өз-өзүнә инкишаф едәчәк. Буна көрә дә онлар бу барәдә айрыча сә'й көстәрмәйә еһтияч олдуғуну инкар едирдиләр. Мадди тәһсил нәзәриййәси чар Русиясында «реал мәктәбләрдә» һәята кечирилирди. Бурада физика, кимя, чоғрафия, биолокия кими фәнләрин тәдрисинә хүсуси фикир верилирди ки, бу да истеһсалаты кенишләндирмәк вә инкишаф етдирмәк арзусу илә тәбии-елми биликләрә йийәләнмиш мүтәхәссисләр һазырламаға чалышан буржуа синфинин мәнфәәтләринә хидмәт едирди.

Муасир буржуа мәктәбләриндә мадди тәһсилә даһа чох мейл көстәрилир. Керчәклийи шәхси мәнфәәтдә ахтаран мүртәче прагматизм фәлсәфә чәрәянынын тә'сири алтында муасир буржуа мәктәбләри һаким синфин мәнфәәтләри нөгтейи-нәзәриндән «мәнфәәтли» һесаб олунан билкиләри тәһсилин мәзмунуна дахил едирләр. Лакин һаким буржуа синфи, өз мәнфәәтләрини кәнч нәслә һәгиги тәбии-элми билкиләр өйрәтмәкдә дейил, бу биликләрин истеһсалат үчүн вердийи әмәли нәтичәләри өйрәтмәкдә көрүрләр.

Халг мәктәбләриндә зәһмәткешләрин ушагларына мәһдуд һәчмдә билик верилмәсини дә буржуа синфинин идеологлары синфи мәнфәәт нөгтейи-нәзәриндән әсасландырмаға чалышырлар.

Совет педагокикасы буржуа педагокикасынын һәр ики тәһсил нәзәриййәсини инкар едир. Буржуа тәһсил нәзәриййәләринин элмә зидд олдуғу онунла изаһ эдилир ки, онларын һәр бири тәһсилин мәзмунуна анчаг биртәрәфли гиймәт верир, маһиййәт э'тибарилә кәнчләрин инкишафыны тә'мин эдән тәһсил проблеминин һәллинә дейил, синфи мәнфәәтин тә'мин олунмасына чан атыр.

Һәр ики чәрәян мәсәләйә метафизикчәсинә янашмагла, тәһсилин мәзмунуну формасындан айырыр: бириси форманы әсас тутараг анчаг шакирдин габилиййәтләрини инкишаф этдирмәк истәдийини ирәли сүрүр, о бириси исә шакирди инкишаф этдирмәйә биканә янашараг, анчаг билаваситә файда верән мәзмуну әсас көтүрүр.

Формал тәһсил тәрәфдарлары тәбии-элми биликләрин тә'лимини гиймәтләндирмәмәклә шакирдләрин зеһни гүввәләрини инкишаф этдирмәкдә бу биликләрин рол ойнадыгларына әһәмиййәт вермирләр, һалбуки, тәбии-элми биликләри мәнимсәмәдән шакирдләрин зеһни гүввәләрини инкишаф этдирмәк мүмкүн дейилдир.

Мадди тәһсил тәрәфдарлары тәбии-элми биликләрә гиймәт версәләр дә, шакирдләрин габилиййәтинә бу биликләрин автоматик сурәтдә, өз-өзүнә ахынла тә'сир этдикләрини күман эдирләр; һалбуки, шакирдләрин зеһни гүввәләрини инкишаф этдирмәк үчүн онлара садәчә тәбии-элми биликләр вермәк кифайәт дейил, бу мәгсәд үчүн мүәллимләрин хүсуси сә'й көстәрмәләри дә вачибдир.

Совет педагокикасынын ирәли сүрдүйү тәһсил нәзәриййәси тәһсилин сәчиййә вә истигамәтини тә'йин этмәкдә марксизм-ленинизм баниләринин коммунист тәрбийәси һаггындакы нәзәриййәләринә, совет һөкумәти вә коммунист партиясынын халг маарифи вә мәктәб һаггындакы директивләринә истинад эдир.

Совет тәһсил нәзәриййәси һәртәрәфли инкишаф этмиш коммунизм гуручулары етишдирмәк мәгсәдини өзүнә чыхыш нөгтәси көтүрүр. Совет мәктәбләриндә тәһсил шакирдләри һәм билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырмалы, һәм дә онларын

зеһни гүввәләрини инкишаф этдирмәлидир. Бизим мәктәбләрдә тәһсил шакирдләрә тәбиәт, чәмиййәт вә инсан тәфәккүрүнүн әсас инкишаф ганунларыны дәрк этдирмәклә бәрабәр, онларда диалектик-материалист дүнякөрүшү вә коммунист давранышы әмәлә кәтирмәйә хидмәт эдир. Тәһсил, шакирдләри элә биликләр, бачарыглар вә вәрдишләрлә силаһландырмалыдыр ки, онлар мәктәби битирдикдән сонра һәм ихтисас тәһсили алмаға, һәм дә кәләчәк әмәли фәалиййәтә һазыр олсунлар. Бунларла бәрабәр тәһсил шакирдләрдә элә бачарыг вә вәрдишләр етишдирмәлидир ки, онлар мүстәгилл олараг һәяты дәрк эдә билсинләр, мүстәгил чалышмагла ени биликләр ала билсинләр, биликләрини дәйишдирилмиш шәраитдә тәтбиг этмәкдә ачизлик көстәрмәсинләр.

Коммунист партиясы програмында 17 яшына гәдәр бүтүн оғлан вә гызларын үмуми вә политехник тәһсиллә әһатә эдилмәси тәләб олунур.

Бурадан совет мәктәбиндә кәнч нәслә верилән тәһсилин ики чүр сәчиййә дашыдығы айдын олур: һәртәрәфли инкишаф этмиш шәхсиййәтләр етишдирмәк мәгсәдинә хидмәт эдән совет мәктәбләри, коммунист тәрбийәсинин башга үзви һиссәләри илә бирликдә кәнч нәслә *үмуми* вә *политехник* тәһсил вермәйи өзүнә вәзифә гоюр. Демәли, совет мәктәбиндә тәһсил үмуми вә политехник сәчиййә дашыйыр.

Үмуми вә политехник тәһсил мәзмунунун һәчми.

Тәбиәт, чәмиййәт вә инсан тәфәккүрүнүн инкишафына, һәмчинин истеһсалат вә техникая аид олан биликләр, бачарыглар вә вәрдишләр о гәдәр чохдур ки, бунлары орта мәктәбдә дейил, бүтүн өмүр бою белә өйрәнмәк мүмкүн дейилдир. Эйни заманда бу вәзифәни орта мәктәбдә һәлл этмәйә эһтияч да йохдур. Она көрә дә орта мәктәбдә тәһсилин мәзмунуна бүтүн элмләр дейил, бу элмләрин әсаслары дахил эдилир.

Тәһсилин мәзмунуна элмләрин әсасларыны тәшкил эдән элә биликләр, бачарыглар вә вәрдишләр дахил эдилир ки, мәдәниййәтин, истеһсалат вә техниканын муасир сәвиййәси вә наилиййәтләри нөгтейи-нәзәриндән совет кәнч нәслинин онлары билмәси зәрури һесаб эдилир.

Үмуми тәһсилин мәзмунунун һәчмини мүәййәнләшдирәркән, үмуми тәһсил нөгтейи-нәзәриндән сәчиййәви олан бир сыра элмләрин әсаслары көтүрүлүр. Бу исә ашағыдакы мүлаһизәләрә әсасән сечилир.

Мә'лум олдуғу үзрә элмләр об'ектив аләмин бүтүн әшя вә һадисәләрини, маддәнин мүхтәлиф һәрәкәт формаларыны өйрәнир. Материалист диалектика көстәрир ки, маддәнин мүхтәлиф кейфиййәтли бир сыра әсас һәрәкәт формалары вардыр вә бунлар да каинатда баш верән бүтүн дәйишикликләри вә просесләри әһатә эдир. Бу һәрәкәт формалары маддәнин механики һәрәкәтиндән кимйәви дәйишмәсиндән, биоложи вә ичтимаи инкишафындан ибарәтдир.

Маддәнин ән садә һәрәкәт формасы олан механики һәрәкәт јер дәјишмәкдән ибарәтдир. Маддәнин механики һәрәкәти нәтичәсиндә истилик, ишыг вә електрик кими бир сыра һадисәләр доғур ки, бунларын ганунаујғунлугларыны физика өјрәнир.

Тәбиәтдә үзви вә гејри үзви маддәләр һәм дә кејфијјәт е'тибарилә дәјиширләр ки, бу чүр һадисәләрин ганунаујғунлугларыны кимја өјрәнир.

Битки вә һејванлар аләминин инкишафына аид һадисәләри биолокија өјрәнир.

Инсан чәмијјәтинин инкишаф ганунаујғунлугларыны исә мүхтәлиф ичтимаи елмләр, о чүмләдән тарих, әдәбијјат, игтисади чоғрафија өјрәнир.

Чанлы маддәнин мүәјјән инкишаф пилләсиндә тәфәккүр әмәлә кәлир ки, бу да јүксәк дәрәчәдә мүтәшәккил олан маддәнин кејфијјәти, бејинин мәһсулудур. Инсанын психи һәјатынын, о чүмләдән тәфәккүрүнүн ганунаујғунлугларыны өјрәнмәк мәсәләсини исә психолокија һәлл едир. Бүтүн бу биликләри өјрәнмәк үчүн шакирдләр һәр шејдән әввәл дил билмәлидирләр, савад газанмалыдырлар, һәмчинин ријази билик, бачарыг вә вәрдишләрә малик олмалыдырлар ки, бу вәзифәләри дә дил вә ријазијјат һәлл едир.

Нәһајәт, һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәтләр јетишдирмәк тәләби мәктәбләрдә инчәсәнәт үнсүрләрини (нәғмә, рәсм) вә бәдән тәрбијәсинә аид билик вә вәрдишләр өјрәтмәји ирәли сүрүр. Бүтүн бу садаланан фәнләр үмуми тәһсилин мәзмунуну тәшкил едир.

Политехник тәһсилин мәзмуну да әсасән мүәјјәнләшдирилмишдир. Һәлә 1920-чи илдә бу мәсәләјә даир көстәришләри В. И. Ленин вермишдир. Н. К. Крупсканын политехник тәһсил һаггында сөјләјәчәји мә'рузәнин тезисләринә даир етдији гејдләриндә В. И. Ленин тәхрисиз олараг мәктәбләрдә политехник тәһсил саһәсиндә нә кими аддымлар атылмасы лазым олдуғуну көстәрмишдир. Бу көстәришләриндә В. И. Ленин политехник тәһсилин мәзмунуну шәрһ едәрәк шакирдләрә үмумијјәтлә мүасир сәнаенин әсасларыны өјрәтмәји тәклиф едир. Бу әсаслары да В. И. Ленин електрик һаггында әсас анлајышлардан, електрикин механики сәнаеә, кимја сәнаеинә тәтбигини билмәкдән, аграномијанын әсасларыны өјрәнмәкдән, електрик стансијалары, заводлар вә совхозлара кедиб онларла таныш олмагдан, РСФСР-ин електрикләшдирмә планыны өјрәнмәкдән ибарәт билирди.

Индики дөврдә политехник тәһсилин әсас вәзифәләри В. И. Ленинин көстәришләринә әсасән Сов. ИКП XX гурултајынын тарихи директивләриндә мүәјјәнләшдирилмишдир. Бу директивләрдә дејилир ки: «Үмуми тәһсил мәктәбиндә политехники тә'лим инкишаф етдирилсин, мүасир сәнае вә кәнд тәсәррүфаты истеһсалатынын ән мүһүм саһәләри илә шакирдләрин таныш едилмәси тә'мин олунсун. Тә'лимин ичтимаи-фајдалы әмәклә сых

әлагәләндирилмәси тә'мин едилсин, бөјүјән нәсл әмәјә коммунистчәсинә мүнасибәт руһунда тәрбијә едилсин».

Бунлара әсасән политехник тәһсилин мәзмуну нәзәри вә әмәли олараг шакирдләрә ашағыда гејд едилән саһәләрдә билик, бачарыг вә вәрдишләр вермәји нәзәрдә тутур:

а) електрик, истилик вә механики енержинин истеһсал едилмәсинин әсас јоллары вә халг тәсәррүфатында башлыча тәтбиги гајдалары;

б) машынларын гурулуш вә ишләринин үмуми принсипләри (механики сәнаеин әсаслары);

в) кимјәви маддәләрин әсас истеһсал јоллары, һәмчинин сәнае вә кәнд тәсәррүфатында истифадә едилмә нөвләри;

г) кәнд тәсәррүфатынын әсаслары—биткичилик вә һејвандарлыг, кәнд тәсәррүфатынын механикләшдирилмәси вә електрикләшдирилмәси;

д) сосјалист истеһсалатынын тәшкили системи.

Политехник тә'лим просесиндә шакирдләрин бир сыра әмәли бачарыг вә вәрдишләрә малик олмасы, о чүмләдән садә истеһсалат аләтләри (чәкич, мишар, әјә, бычаг вә с.) ишләдә билмәси, ән чох ишләдилән машын вә дәзкаһларла (торначы дәзкаһы, дахили јаначаг мүһәррикләри, трактор, автомобил) рәфтар едә билмәси, бу машынлара гуллуг етмәк вә онлары идарә етмәји бачармасы, електротехникаја даир садә гуручулуг (монтаж) ишләри апара билмәси, битки јетишдирмәји вә һејван бәсләмәји бачармасы нәзәрдә тутулур.

Политехник тәһсил үмуми тәһсилә әсасланыр. Хүсусилә физика, кимја, биолокија, ријазијјат, игтисади чоғрафија вә рәсм-хәтт үзрә шакирдләрә верилән билик, бачарыг вә вәрдишләр политехник тәһсилин әсасыны тәшкил едир. Бүтүн бунлар бирликдә үмуми вә политехник тәһсил мәзмунунун әсас һәчмини мүәјјәнләшдирир.

Үмуми вә политехник тәһсилин мәзмунуна верилән тәләбләр.

Үмуми вә политехник тәһсилин мәзмунуна, бу мәзмуну ифадә едән тәдрис планы, програмлар вә дәрсликләрин тәртибинә бир нечә педагожи тәләб верилир ки, бу тәләбләр тә'лимин принсипләрилә әлагәдар олараг тәһсилин мәзмунунун әсасыны тәшкил етмәлидир.

Б и р и н ч и т ә л ә б. Тәһсилин мәзмуну елми чәһәтдән дүзкүн, идеја-сијаси чәһәтдән саф вә сағлам билик, бачарыг вә вәрдишләрдән ибарәт олмалыдыр. Һәр бир тә'лим фәнни өзүнә мәхсус тә'лим материалы васитәсилә шакирдләрин үмуми инкишафына, онларда коммунист дүнја көрүшүнүн формалашмасына, әхлаги көрүшүн јетишмәси вә инкишафына көмәк етдијиндән онун мәзмунуна дахил едилән билик, бачарыг вә вәрдишләри хүсуси бир диггәтлә сечмәк лазымдыр. Програм вә дәрсликләрә анчаг дүзкүн, идејача сағлам биликләр дахил едилмәлидир. Биликләрин идејача сағламлығы вә сафлығы харичи аләмин шеј вә һадисәләрини, бунларын инкишаф ганунларыны, әләчә дә ичти-

маи һәјатын вә тәфәккүрүн инкишафы ганунаујғунлугларыны материалист диалектиканын мүддәалары нөгтејИ-нәзәриндән шәрһ этмәклә мүәјјәнләшдирилир. Тәһсилин мәзмунунун һәм дә идеја-сијаси чәһәтдән сафлығы програм вә дәрсликләрдә һәгиги биликләрә гаршы дуран мүртәче нәзәријјәләрин ифшасыны нәзәрдә тутур, ичтимаи һадисәләрин марксизм-ленинизмә әсасән изаһ эдилмәсини, сосјализм гурулушунун капитализмдән, совет сијаси, игтисади, мәдәни системләринин буржуа гурулушундан үстүнлүјүнү көстәрмәји тәләб эдир.

Програм вә дәрсликләрә элмин анчаг мүбаһисәсиз вә һәлл эдилмиш мә'луматлары дахил эдилир.

И к и н ч и т ә л ә б. Тәһсилин мәзмуну һәчм э'тибарилә чидди бир сурәтдә дәгигләшдирилиб, мүәјјәнләшдирилмәли вә мүхтәлиф типләрдә мәктәбләрин ејни адда олан синифләри үчүн ваһид олмалыдыр. Бу, ејни тәдрис планы, тәдрис програмы вә дәрс китаблары илә совет мәктәбиндә тә'лим алан мәктәблиләрин бир јердә ибтидаи мәктәби битириб башга јердә орта мәктәбин V синфиндә тә'лимини давам этдирмәјә, илин ортасында аиләси башга шәһәрә көчдүкдә тә'лимини јени шәһәрдә һәмин синифдә давам этдирмәјә имкан верир.

Ү ч ү н ч ү т ә л ә б. Тәһсилин мәзмуну систематиклик вә ардычыллыг принсипинә әсасән дүзүлмәли, тарихилик принсипини тә'мин этмәлидир. Чидди бир сурәтдә һәчми мүәјјәнләшдирилмиш тәһсил мәзмуну мүхтәлиф билик, бачарыг вә вәрдишләр јығыны дејил, мәнтиги сурәтдә бир-биринә бағлы олан системлә вә ардычыл шәкилдә дүзүлмүш биликләр, бачарыглар вә вәрдишләр системиндән ибарәт олмалыдыр. Мәсәлән, биолокија фәниндә биликләр тәкамүл идејасына әсасән ән хырда чанлылардан тутмуш инсана гәдәр инкишафы көстәрмәклә дүзүлүр. Тарих фәнниндә, һәмчинин әдәбијјат тарихиндә тә'лим материалынын дүзүлүшүндә хроноложи ардычыллыға рәајәт олунур. Бир сыра һадисәләр анчаг мәншәи бәлли олдугда даһа јахшы анлашылдығындан, о һадисәләрин изаһында тарихлик принсипи көзләнилир. Мәсәлән, бә'зи ганунларын кәшфи тарихи, ичтимаи фикирләрин мејдана кәлмәси тарихи вә ону доғуран ичтимаи сәбәбләр ајдын олдугда өјрәнилән материал да хејли ајдынлашыр.

Д ө р д ү н ч ү т ә л ә б. Тәһсилин мәзмуну нәзәријјә илә тәчрүбәнин ваһдәтини тә'мин этмәлидир. Бу тәләб шагирдләрин јаш хүсусијјәтиндән, фәннин хүсусијјәтиндән, һәтта фәнн дахилиндә олан мүхтәлиф фәсилләрин тә'лим материалындан асылы олараг һәлл эдилир. Нәзәријјә илә тәчрүбәнин ваһдәтини тә'мин этмәк мәгсәдилә физика, кимја, биолокија, ријазијјат, чоғрафија кими фәнләрин програм вә дәрсликләриндә биликләр системи шәрһ эдилмәклә бәрабәр онларын тәтбигинә вә, хүсусән, сосјализм гуручулуғунда тәтбиг эдилмәсинә даир дә мүәјјән мә'лумат верилир. Бундан башга, өјрәнилән биликләрин мәсәлә вә мисал һәллиндә, лаборатор мәшғәләләрдә, э'малатхана вә

тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә тәтбиг эдилмәси нәзәријјә илә тәчрүбәнин ваһдәтини тә'мин эдир.

Б е ш и н ч и т ә л ә б. Тәһсилин мәзмуну һәчм вә чәтинлик э'тибарилә шагирдләрин һазырлыг вә инкишаф сәвијјәләринә ујғун олмалыдыр. Мүхтәлиф тә'лим пилләсиндә (I—IV, V—VII, VIII—X), һәтта һәр ајры-ајры синифдә шагирдләрин һазырлыг вә инкишаф сәвијјәләри, өјрәнмә имканлары вә һәјати тәчрүбәләри мүхтәлиф олур. Һәр бир фәнн үзрә програм вә дәрслик тәртиб эдиләркән бүтүн бунлар нәзәрдә сахланмалыдыр. Әкс тәгдирдә, шагирдләр тә'лим материалы илә һәддән артыг јүкләнә биләрләр ки, бу да онларын програм материалыны шүурлу дејил, формал мәнимсәмәләри илә нәтичәләнәр.

Програм вә дәрсликләрдә шагирдләрин өјрәнмә имканларына нисбәтән аз тә'лим материалы вермәк дә зәрәрлидир, чүнки бу да сүн'и сурәтдә шагирдләрин инкишафыны ләнкитмә илә нәтичәләнә биләр.

Бу үмуми тәләбләрлә бәрабәр тәдрисин мәзмунуну тәшкил эдән тәдрис планы, тәдрис програмлары вә дәрсликләрин һәр биринә өзүнә мәхсус әлавә тәләбләр дә верилир ки, бунлары өз јериндә изаһ эдәчәјик.

2. ТӘДРИС ПЛАНЫ

Тәдрис планы мәктәбин бүтүн тә'лим ишини тәнзим эдән вә мүәјјәнләшдирән әсас дөвләт сәнәдидир. Тәдрис планынын педагожи дәјәри тә'лим фәнләринин дүзкүн сечилмәсиндән, мүхтәлиф синифләр арасында онларын элми әсаслар үзрә бөлүнмәсиндән, фәнләрә верилән һәфтәлик (вә иллик) дәрсләрин мигдарынын дүзкүн тә'јин эдилмәсиндән асылыдыр. Бунун үчүн әввәлән дәрс илинин гурулушуну вә әләчә дә дәрс илиндә олан иш күнләринин (һәм дә иш һәфтәләринин) мигдарыны, һабелә синифләр үзрә һәфтәлик дәрсләрин мигдарыны мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр.

Дәрс ишинин гурулушу.

Дәрс или дөрд рүбә бөлүнүр: I рүб 1 сентјабрдан 6 нојабра кими; II рүб 9 нојабрдан 29 декабра кими; III рүб 11 јанвардан 24 марта кими; IV рүб 4 апрелдән I, II вә III синифләрдә мај ајынын 24-дәк, IV, V, VI, VIII вә IX синифләрдә мај ајынын 28-дәк, имтаһанларла әлагәдар олараг, VII синифләрдә ијун ајынын 9-надәк, X синифләрдә исә ијун ајынын 25-нәдәк олур.

Һәр рүбүн сонунда шагирдләрин фәалијјәтинә јекун вурулур ки, бу да тә'лим ишләринин даһа сәмәрәли тәшкил эдилмәси үчүн мүәјјән имкан јарадыр. Дәрс илиндә шагирдләрә үч дәфә тә'тил верилир. Гыш тә'тили декабр ајынын 30-дан јанвар ајынын 10-дәк (11 күн), јаз тә'тили март ајынын 25-дән апрел ајынын 3-дәк (10-күн), јај тә'тили мај ајынын 25-и, ијунун 10-дан август ајынын 31-дәк олур.

Бүтүн бунлары һесаба алдыгда совет мәктәбләриндә дәрс илинин узунлуғу 210—230 иш күнү олур. V—X синифләрдә дәрс или 35 иш һәфтәсинә бөлүнүр ки, бунлардан IV—IX синифләрдә 34 һәфтә синиф мәшғәләсинә вә бир һәфтә экскурсиялара сәрф эдилир. V—X синифләрдә һәфтәлик дәрсләрин мигдары 33—35 саат гәбул эдилмишдир.

Тәдрис планында фәнләрин тәркиби.

Тәдрис планында фәнләрин тәркибини мүәййәнләшдирмәк чох мүһүм педагожи мәсәләдир. Бу үмуми вә политехник тәһсилин мәзмуну әсасында һәлл эдилир.

Фәнләрин синифләр арасында бөлүнмәси вә һансы ардычыллыгла өйрәдилмәсини мүәййәнләшдирмәк дә тәдрис планында мүһүм мәсәләдир. Мүасир мәктәбләрдә бир нечә фәннин эйни заманда тә'лим эдилмәси тәһсилин мәзмунуну хейли кенишләндирмәйә имкан вермәклә бәрабәр, һәм дә мүсбәт педагожи һадисә кими гиймәтләндирилмәлидир. Бунун педагожи әһәмиййәти ондадыр ки, мәшғәлә нөвләринин дәйишилмәси шакирдләрин йорғунлуғуну азалдыр, өйрәнмә фәалиййәтини сәмәрәли бир сурәтдә давам этдирмәк үчүн шакирдләрин зеһни фәалиййәтини күчләндирир, нәтичәдә тә'лимин даһа да сәмәрәли тәшкил эдилмәсинә сәбәб олур.

Лакин һәддән артыг мигдарда фәнләрин эйни заманда тә'лими, йә'ни тәдрис планында фәнләрин һәддән артыг олмасы, шакирдләрә диггәтләрини мүәййән вачиб мәсәләләр үзәриндә топламагда мане олур, онларын тә'лим йүкүнү ағырлашдырыр вә, беләликлә, тә'лим кейфиййәтини ашағы салыр.

Тә'лим фәнләринин синифләр үзрә дүзкүн бөлүнмәси бир нечә педагожи тәләбләрә чаваб вермәлидир. Бунун үчүн шакирдләрин яш хүсусиййәтләри, һазырлыг сәвиййәләри вә өйрәнмә имканлары, һәмчинин фәнләр арасында олан гаршылыглы мүнасибәт (мәсәлән, риязиййатла физика, физика илә кимя, тарихлә әдәбиййат вә с.), һабелә мүхтәлиф тә'лим пилләләри гаршысында дуран вәзифәләр нәзәрдә сахланылмалыдыр.

Синифләр арасында фәнләрин тә'лими элә бөлүнмәлидир ки, шакирдләр өйрәндикләри фәнләри асанлыгла баша дүшә билсинләр, бир вә я бир нечә фәннин тә'лими, о бири фәннин вә я фәнләрин тә'лими үчүн әлверишли зәмин һазырласын. Бунун үчүн һәр фәннин тә'лими өзүндән әввәл вә я өзү илә бирликдә тә'лим эдилән фәнләрә истинад этмәлидир.

Ана дили вә риязиййат бүтүн тә'лим фәнләринин әсасыны тәшкил этдикләриндән тәдрис планында онларын тә'лиминә ән чох ер верилир, I—IV синифләрдә вахтын бөйүк әксәриййәти бу фәнләрин (ана дили, һесаб) өйрәдилмәсинә сәрф эдилир.

Ана дили вә һесабдан башга IV синифдә шакирдләрә чоғрафия вә чансыз тәбиәтә даир бә'зи ибтидаи мә'лумат верилир ки, бу да V синифдән ботаника вә физики чоғрафиянын тә'лиминә башламаг имканы ярадыр. V синфә гәдәр шакирдләр тәбиәтә вә риязиййата даир мүәййән биликләр алыр ки, бу да VI синифдән физиканын тә'лиминә имкан верир. Риязиййат, физика вә бә'зи тәбиййат биликләри VII синифдән кимя тә'лиминә башламаг үчүн әлверишли шәраит һазырлайыр.

I—IV синифләрдә дил дәрсләринин өйрәнилмәси, IV синифдә ССРИ тарихиндән бә'зи ибтидаи мә'лумат верилмәси, V—VII синифләрдә грамматика курсуну, әдәби гираәт вә тарих дәрсләрини өйрәнмәйә имкан верир, бу сонунчулар да VIII—X синифләрдә әдәбиййат тарихи курсуну кечмәйә шәраит һазырлайыр вә с.

Вахт бүдчәсинин фәнләр арасында дүзкүн бөлүнмәси дә тәдрис планынын мүһүм мәсәләсидир. Һәр фәнн үзрә иллик вә һәфтәлик дәрсләрин мигдарыны мүәййәнләшдирмәк үчүн фәнн үзрә өйрәдиләчәк билик, бачарыг вә вәрдишләр системинин һәчмини нәзәрә алмаг әсас шәртдир. Мәсәлән, ана дили вә әдәбиййат, һәмчинин риязиййат үзрә, билик, бачарыг вә вәрдишләр системи бөйүк һәчмдә олдуғундан бу фәнләр үзрә тә'лим бүтүн синифләрдә апарылыр вә бу фәнләрин тә'лиминә вахтын бөйүк бир гисми сәрф олунур.

Тәдрис планы бүтүн Иттифаг мәктәбләри үчүн принсип э'тибарилә ваһиддир. Милли республика вә мухтар вилайәтләрдә мәктәбин тәдрис планына рус дили вә әдәбиййаты әлавә эдилир. Азәрбайчан ССР мәктәбләриндә рус дилинин тә'лими II синифдән башлайыр, рус әдәбиййаты үзрә әдәби гираәт V—VII синифләрдә, әдәбиййат тарихи исә VIII—X синифләрдә апарылыр.

Милли республикаларда олан рус мәктәбләриндә исә республиканын дөвләт дили (Азәрбайчан ССР-дә Азәрбайчан дили) тәдрис эдилир.

Милли республика мәктәбләринин тәдрис планына республиканын тарихи вә чоғрафиясыны өйрәтмәк дә дахилдир.

Мүхтәлиф мәктәб типләринин әлагәдар синифләриндә тә'лим фәнләринин тәркиби вә мәзмуну эйни олдуғундан бүтүн мәктәб типләри үчүн ваһид тәдрис планы гәбул эдилир. (102-чи сәһифәдә 1957/58-чи дәрс илинин тәдрис планына бах.)

3. ТӘДРИС ПРОГРАМЛАРЫ.

Тә'лим ишләрини тәнзим этмәк үчүн програм әсас сәнәддир. Тәдрис планы өйрәдиләчәк фәнләрин тәркибини (сияһысыны) мүәййән этдийи һалда, програмлар һәмин фәнләр үзрә өйрәдиләчәк билик, бачарыг вә вәрдишләрин мәзмунуну, һәчмини мүәййән эдир. Тәдрис планы фәнләрин өйрәдилмә ардычыллығыны мүәййән этдийи һалда, програм фәнн дахилиндә тә'лим материалынын дүзүлүшүнү, мөвзуларын өйрәдилмә ардычыллығыны, һәр синифдә нә һәчмдә өйрәдиләчәйини мүәййән эдир. Тәдрис планы фәнләрә верилән дәрсләрин һәфтәлик (вә иллик) мигдарыны мүәййән этдийи һалда, програм дәрс или әрзиндә вахтын бәһсләр вә мөвзулар арасында бөлүнмәсини мүәййәнләшдирир.

1957—58-чи тәдрис илиндә Азәрбайчан ССР-нин Азәрбайчан ибтидаи, еддииллик вә орта мәктәбләри үчүн

ТӘДРИС ПЛАНЫ

№№	Фәнләрин ады	Синифләр үзрә һәфтәлик саатларын мигдары										Саатларын чәми	
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	һәфтәлик	Иллик
1	Ана дили вә әдәбийят	13	8	9	6	8	7	5	4	4	4	68	2312
2	Рус дили вә әдәбийят	—	5	5	5	6	6	6	5	5	5	48	1632
3	Риязийят	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	60	2040
4	Тарих	—	—	—	2(1)	2(1)	2	2	3(2)	2(3)	4(3)	16	544
5	Чоғрафия	—	—	—	1(2)	3(2)	2	2	2(3)	3(2)	—	13,5	458
6	Биолокия	—	—	—	2	2	2	2	2	1	—	11,0	374
7	Физика	—	—	—	—	—	2	3	3	3(4)	4	15,5	523
8	Астрономия	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	34
9	Кимя	—	—	—	—	—	—	2	2	3(2)	3(4	10,0	340
10	Харичи дил	—	—	—	—	2	2	2	3	3	3	15	510
11	Бәдән тәрбийәси	2	2	2	2	2	2	3	2	2	2	20	680
12	Рәсм	1	1	1	1	1	1	—	—	—	—	6	204
13	Рәсм хәт	—	—	—	—	—	—	1	1	1	1	4	136
14	Нәғмә	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	4	136
15	Әмәк вә практик мәшғәләләр	1	1	1	1	2	2	2	—	—	—	10	340
16	Кәнд тәсәррүфаты, машыншүнаслыг вә электротехника үзрә практикумлар	—	—	—	—	—	—	—	2	2	2	6	204
	Экскурсияларын кечрилмәси	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	200
	Екуну	24	24	25	27	34	34	35	35	35	35	308	10672

ГЕЙДЛӘР: 1. Мөтәризәдә тәдрис илинин икинчи ярысында олан һәфтәлик дәрс саатлары көстәрилмишдир.

2. I, II, III вә X синифләрдә тәдрис или—34 һәфтә, IV—X синифләрдә—35 һәфтә; бунун 35 һәфтәси тәдрис фәнләринин кечрилмәсинә, бир һәфтәси исә йө'ни илдә 6 тәдрис күнү) экскурсияларын кечрилмәсинә верилир.

3. Ана дили үчүн мүәййән эдилмиш үмуми саатлардан һәфтәдә: 1 синифдә—2 саат, II вә III синифләрдә исә 1 саат һүснхәттә верилир

Совет мәктәби тарихиндә тәдрис програмлары мүхтәлиф типдә гурулмушдур. 1926—1931-чи илләрдә совет ибтидаи мәктәбләриндә «комплекс» вә я «комплекс-лайиһә» ады илә мәшһур олан програмлар тәтбиг эдилирди.

«Комплекс програмлары» айры-айры фәнләр үзрә дейил, «комплекс» мөвзулары үзрә тәртиб эдилирди вә бүтүн тә'лим иши бу мөвзуларын өйрәнмәсинә бағланырды. Бу вә я башга фәнн үзрә биликләрин өйрәдилмәси «комплекс» мөвзуларына табе эдилир вә комплекси өйрәнмәнин бир һиссәси һесаб эдилирди. Һәр бир тә'лим или үчүн мүәййән тә'лим мәгсәди ирәли сүрүлүрдү ки, «комплексләр» онун әсасында мүәййән эдилирди. Мәсәлән, биринчи илдә шакирдләрә мәктәбин ерләшдийи кәнди вә я шәһәри өйрәтмәк, икинчи илдә—мәктәбин ерләшдийи району вә я гәзаны өйрәтмәк, үчүнчү илдә вилайәти өйрәтмәк вә с. нәзәрдә тутулурду. Белә бир мәгсәдә көрә дә «комплекс» мөвзулары сечилирди.

Мәсәлән, икинчи тә'лим или үчүн сечилән мөвзулар: «Кәнддә пайыз ишләри», «Гыша һазырлыг вә гыш ишләри», «Яза һазырлыг вә яз ишләри» адланырды.

Бу мөвзулар үзрә тә'лим материалы тәбиәт, әмәк вә чәмиййәт ады алтында үч сүтунда верилирди. «Тәбиәт» үзрә һәмин дөврдә тәбиәтдә әмәлә кәлән дәйишикликләр өйрәдилирди. «Әмәк» үзрә һәмин мөвзу илә әлагәдар олан әмәк просесләри һаггында мә'лумат кәсб эдилирди вә бә'зи садә әмәк вәрдишләри ашыланырды «Чәмиййәт» үзрә исә комплекс мөвзу кечилән дөврә тәсадүф эдән ичтимаи һадисәләр өйрәдилирди. Бәс дил, һесаб вә с. биликләр? Бунларын һәр бири «комплекс» мөвзуун мәзмуну илә әлагәләндирилиб кечилмәли иди. Мәсәлән, «Кәнддә пайыз ишләри» «комплекси» өйрәдиләркән ана дилиндән дә мәһз пайыз иши илә әлагәдар һекайәләр вә шеирләр охудулурду, һесабдан элә мәсәләләр һәлл этдирәрдиләр ки, онлар пайыз ишләринә даир мә'луматлара аид олсун вә с.

«Комплекс» програмларын әсас сәһви онда иди ки, онлар мәктәбләрдә мүхтәлиф тә'лим фәнләри үзрә биликләр, бачарыглар вә вәрдишләри системлә өйрәнмәк дейил, һәяты «бүтүнлүкдә» өйрәнмәйи гаршыя мәгсәд гоюрду. Сәһв онда иди ки, һәяты элми биликләр васитәсилә өйрәтмәк әвәзинә, һәятын айры-айры һадисәләри һаггында ярымчыг вә гырыг-гырыг мә'лумат вермәклә кифайәтләнирди. Нәтичәдә шакирдләр тәбиәт һадисәләри, әһалинин әмәк фәалиййәти вә чәмиййәт гурулушуна даир мүәййән мә'лумат газансалар да элми биликләр системиндән, хүсусән, дил вә риязийят үзрә бачарыг вә вәрдишләр системиндән мәһрум олурдулар вә, беләликлә дә, шакирдләрин үмуми тәһсил һазырлығы ашағы дүшүрдү.

1928-чи илдә «комплекс» програмларыны әвәз эдән «комплекс-лайиһә» програмлары да гурулуш принсипи э'тибарилә «комплекс» програмларына бәнзәйирди. Бунлар арасында фәрг әсасән ондан ибарәт иди ки, «комплекс» програмларында экскур-

сия, мүсаһибә вә дәрслик әсасында өйрәдилән мөвзулар «комплекс-лайиһә» програмларында шакирдләрдән һөкмән иш көрмәйи тәләб едән «лайиһәләрлә» («ишләрлә») әвәз эдилирди. Мәсәлән, «комплекс» програмында олан «Кәнддә яз ишләри», «Бизим фабрика» адлы мөвзуларын әвәзинә «комплекс-лайиһә» програмларында «Колхозун яз ишләриндә иштирак эдәк», «Фабриканын планыны еринә етирмәк ишинә көмәк эдәк» кими мөвзулар варды. Шакирдләрин әмәкләри мәктәб ишинин әсасына гоюлмушду; билик алмаг исә шакирдләрин әмәк фәалиййәтинә табе эдилмишди. Нәтичәдә шакирдләр мәктәбдә чох мәһдуд дәрәчәдә, гырыг-гырыг биликләр алырдылар.

Партиямызын Мәркәзи Комитәси өзүнүн мәктәб һаггында гәбул этдийи 5 сентябр 1931-чи ил вә 25 август 1932-чи ил тарихли гәрарларында «комплекс» вә «комплекс-лайиһә» програмларыны писләди вә бунлары һәр фәнн үзрә тәртиб эдилән програмларла әвәз этмәйи халг маариф органларына тапшырды.

О вахтдан бәри бизим мәктәбләрдә програмлар һәр фәнн үзрә айрылыгда тәртиб эдилир.

Лакин фәнләр үзрә гурулан програмлар да мүхтәлиф чүр гурула биләр. Бу програмларда тә'лим материалы я концентрик вә я систематик дүзүлә биләр.

Тә'лим материалынын концентрик дүзүлүшүндә материалын сонракы илләрдә тәкрарән кечилмәси нәзәрдә тутулур, лакин материалын өйрәдилмәси һәр бир ени концентрдә бир гәдәр дәринләшдирилир вә кенишләндирилир. Мәсәлән, мүәййән грамматик гайда әввәл садә шәкилдә кечилир, сонракы концентрдә бир гәдәр кениш вә дәрин кечилир, ондан сонракы концентрдә исә даһа да дәринләшдирилир вә кенишләндирилир.

Програмларын концентрик гайдада дүзүлүшү «асандан чәтинә» гайдасыны еринә етирмәйи нәзәрдә тутса да үмумиййәтлә әлверишли дейил, чүнки тә'лим материалынын тәкрарән кечилмәси шакирдләр үчүн әлавә йүк олур вә нәтичәдә тә'лимин кейфиййәти ашағы дүшүр.

Тә'лим материалынын програмда систематик дүзүлүшү тә'лимин систематиклийи принсипинә, һәмчинин фәннин дахили мәнтиги гурулушуна истинад эдир. Бурада тә'лим материалы ардычыл дүзүлүр, һәр материал өзүндән әввәлкини тамамлайыр вә өзүндән сонракы үчүн әсас ярадыр.

1931-чи илдән сонра Совет мәктәбләри програмларында тә'лим материалынын, әсас э'тибарилә, систематик дүзүлүшү гәбул эдилмишдир. Лакин зәрури олан ерләрдә концентризм үнсүрләриндән дә истифадә олунур.

Мәсәлән, риязиййат фәнни үзрә тә'лим материалы систематик дүзүлүр. Лакин физика үзрә материалын дүзүлүшү VI—VII синифләрдә бир концентр, VIII—X синифләрдә икинчи концентр тәшкил эдир. Бу исә бир тәрәфдән VII синфи битирән шакирдләрин гисмән ихтисас мәктәбләринә кетмәсиндән ирәли кәлир (бу шакирдләрә аз-чох тамамланмыш билик вермәк лазымдыр),

о бири тәрәфдән дә онунла изаһ олунур ки, «Тә'лим принсипләри» фәслиндә изаһ этдийимиз кими, мәсәлән, физикая аид олан мөвзулар VI синифдән э'тибарән систематик сурәтдә дүзүлмүш оларса VI—VII синифләрдә онлары дәриндән өйрәтмәк мүмкүн олмаз, шакирләрин анлаг сәвиййәси буна имкан вермәз.

Бу мәгсәд үчүн риязиййат үзрә әлагәдар мә'лумат шакирдләрә VIII—X синифләрдә верилдийиндән вә шакирдләр нисбәтән даһа йүксәк зеһни сәвиййәйә галхдыгларындан физика үзрә биликләр әтрафлы бир сурәтдә мәһз һәмин синифләрдә кечилир.

V синифдән э'тибарән тарих, биолокия, чоғрафия, VII синифдән кимя үзрә олан програмларда тә'лим материалы систематик сурәтдә дүзүлүр.

V—VII синифләрдә грамматика вә әдәби гираәт дәрсләри VIII—X синифләрдә әдәбиййат тарихинин систематик бир курс кими кечилмәсини тә'мин эдир вә с.

Програма дахил этмәк үчүн әлагәдар тә'лим материалынын сечилиши дә чох мүһүм мәсәләдир. Тә'лим фәнни эйни адда олан элми әвәз этмир. Она көрә дә фәннин програмына эйни адда олан элмә аид ән әсас мә'лумат дахил эдилмәлидир. Фәннин програмына элә биликләр дахил эдилмәлидир ки, бунлары өйрәнмәк шакирдләр үчүн мүнасиб олсун вә бу биликләр үмуми вә политехник тәһсил нөгтейи-нәзәрдән зәрури олсун.

Програмлар тәртиб эдиләркән мүхтәлиф фәнләрин тәдрис материалы арасында әлагә ярадылмасы да нәзәрдә тутулур. Мәсәлән, тарих материаллары әлагәдар әдәбиййат материалларынын, риязиййат физиканын, физика исә кимянын вә астрономиянын кечилмәси үчүн зәмин һазырламалыдыр.

Фәннин програмына элмә аид олан үмумиләшдирмәләр (ганунлар, аксиомлар, теоремләр, гайдалар, нәзәриййәләр вә с.) вә нәтичәләрдән башга әлагәдар фактлар да дахил эдилмәлидир. Фәнн үзрә програм тәртиб эдәркән фактларын сечилмәсинә мәһәл гоймамаг тә'лимдә схематизмә кәтириб чыхарар ки, бу да һалә Партия вә Һөкумәтин 16 май 1934-чү илдә тарих вә чоғрафия фәнләринин тәдрисини яхшылашдырмаға даир гәбул этдикләри гәрарда писләнмишдир.

Мәсәлән, тарих фәнни үзрә програма тарихи ардычыллыгла верилән мүһүм тарихи фактлар, мүһүм ичтимаи һадисәләр вә әһвалатлар дахил эдилмәлидир ки, бу вә я башга ичтимаи дөврү, өлкәнин тарихини өйрәнмәк мараглы олсун, өйрәнилән фактлара, әһвалат вә ичтимаи һадисәләрә әсасән чәмиййәтин инкишаф ганунауйғунлуглары шакирдләр тәрәфиндән дәрк эдилсин. Белә бир тәләб һәм дә чоғрафия, әдәбиййат, ССРИ Конститусиясы вә с. кими фәнләрин дә програмларына аиддир.

Програмда (физика, кимя, тәбиййат үзрә) нәзәри биликләрлә бәрабәр әмәли ишләр дә гейд олунур ки, бунларын да мәһз практик ишләрдә лаборатор мәшғәләләрдә өйрәдилмәси вачибдир.

Програмын кириш һиссәсиндә методик изаһат верилир. Бурада фәннин өйрәнилмәсинин тәһсил вә тәрбийәви әһәмиййәти, сос-

ялизм гуручулуғу илә әлагәләндирилмәси зәруриййәти вә йоллары, истифадә эдилмәси мәсләһәт көрүлән үсуллар, вә башга методик мүлаһизәләр гейд олунур. Методики изаһатдан сонра дәрс илләри үзрә материалын дүзүлүшү, һәр мөвзуя айрылан саатларын мигдары көстәрилир.

Ядда сахламалыдыр ки, бу саатлар тәхминидир вә мүәллим өз синифиндәки конкрет шәраитдән асылы олараг, фәннә верилән үмуми саатлар чәрчивәсиндә, айры-айры мөвзулара айрылмыш саатлары артырыб әксилдә биләр.

4. ДӘРСЛИКЛӘР.

Програмлардан фәргли олараг дәрсликләр тә'лим материалыны шәрһ эдир.

Дәрсликдә програм үзрә тәләб олунан тәһсил мәзмуну систематик сурәтдә, лакин чох гыса шәкилдә шәрһ олунур. Дәрслик шакирд үчүн вә онун әлиндә ән мүһүм тә'лим васитәсидир. В. И. Ленин идеоложи чәһәтдән сағлам олан дәрс китабларынын әһәмиййәтини дөнә-дөнә гейд эдәрәк, һәлә 1922-чи илдә язырды ки, халг маарифи саһәсиндә һәгиги иш көрмәкдән өтрү, һәр шейдән артыг, яхшы тәртиб эдилмиш дәрс китабларына эһтиячымыз чохдур. Әкәр бизим бүтүн марксист язычыларымыз өз гүввәләрини яхшы вәсаит вә я дәрсликләр язмаға сәрф этсәйдиләр, кәнч нәслә тәһсил вермәк иши хейли яхшылашдырыларды.

Дәрслик, шакирдләрә мүәллимин чанлы сөз васитәсилә баша салмыш олдуғу биликләри енидән яда салмаға вә һафизәсиндә мөһкәмләндирмәйә ярдым эдир. Шакирдләрдә мүстәгил чалышмаг вәрдишләри яратмаг ишиндә дәрслик мүһүм васитәдир.

Дәрслик шакирдләрин оху вәрдишләрини мөһкәмләтмәкдә, өйрәнмә фәалиййәтиндә шакирдә өз-өзүнү йохламагда ярдым эдир.

Дәрсликләрлә бәрабәр мәктәбдә бир сыра башга вәсаитдән дә истифадә олунур. Онлар да әдәбийят үзрә мүнтәхәбат китаблары, риязийят вә физика үзрә мәсәлә китаблары, дил үзрә чалышма китаблары вә с.-дән ибарәтдирләр.

Дәрслик ирәлидә гейд этдийимиз тәһсилин мәзмунуна верилән мүһүм тәләбләрә бәрабәр, ашағыдакы бир сыра педагожи тәләбләрә дә чаваб вермәлидир.

Б и р и н ч и т ә л ә б. Дәрслик тәдрис планы вә програма әсасән тәртиб эдилмәлидир. Мәһз она көрә дә дәрслик мүәллим вә шакирдләрин әлиндә әсас вәсаит һесаб олунур. Дәрслийи тәртиб эдәркән програмын тәләбләринә рәайәт этмәмәк һәм мүәллимләри вә һәм дә шакирдләри чәтинлийә салар. Дәрсликдә, програмын тәләбләринә уйғун олмаян артыг материал дәрч эдилдикдә шакирдләрин һәддән артыг йүкләнмәләринә сәбәб олар.

И к и н ч и т ә л ә б. Дәрсликдә верилән үмумиләшдирмәләр (гайдалар, ганунлар, теоремләр вә с.) кифайәт дәрәчәдә мисалларла шәрһ эдилмәли, айдын бир сурәтдә әсасландырылмалы, исбат эдилмәли, онлара дәгиг вә гыса тә'рифләр верилмәлидир. Дәрсликдә верилән һәр бир тә'риф һәм форма вә һәм дә мә'на э'тибарилә чидди сурәтдә дәгиг олмалыдыр.

Ү ч ү н ч ү т ә л ә б. Дәрслийин дили садә вә шакирдләрин өйрәнмә имканларына мүнасиб олмалыдыр. Дәрсликдә дәрч эдилән мәтн гыса, лакин сәлис чүмләләрлә верилмәлидир. Узун чүмләләр, анлашылмаян сөзләр дәрслийә салынмамалыдыр. Әдәби парчаларда верилән чәтин сөзләр исә луғәт һиссәсиндә шәрһ олунмалыдыр.

Д ө р д ү н ч ү т ә л ә б. Дәрсликдә тә'лим материалынын дүзүлүшү, мәтнин тез баша дүшүлмәси үчүн әлверишли олмалыдыр. Шакирдләрин диггәтини чәлб этмәк үчүн үмумиләшдирмәләр, нәтичәләр я гара хәтлә вә я сейрәк хәтлә верилир. Бир чох дәрсликләрдә, хүсусән дилләр үзрә, һәр мөвзуун сонунда шакирдләри чалышдырмаг үчүн тапшырыглар, шакирдләрин өзөзләрини йохламалары үчүн суаллар верилир.

Б е ш и н ч и т ә л ә б. Дәрслик бәдии вә техники чәһәтдән дә кейфиййәтли олмалыдыр. Дәрслийин чилди, мәтнлә әлагәдар верилән шәкилләри, схемләри бәдии чәһәтдән чәлб эдичи, элми чәһәтдән дәгиг вә мәтнә уйғун олмалыдыр. Дәрсликдә верилән шрифт шакирдләрин иш хүсусиййәтләринә уйғун, охума имканларына мүвафиг олмалыдыр.

5. ТӘ'ЛИМ ФӘННЛӘРИНИН СӘЧИЙЙӘСИ.

Ибтидаи тәһсилин әһәмиййәти.

Мәктәбин илк дөрд синифиндә шакирдләрә ибтидаи, лакин орта тәһсил нөгтейи-нәзәриндән зәрури олан билик, бачарыг вә вәрдишләр верилир. Ибтидаи тәһсилин бөйүк әһәмиййәти ондадыр ки, еддииллик вә сонра да онииллик үмуми вә политехник тәһсили мүвәффәгиййәтлә тамамламаг үчүн шакирдләрдә әсас ярадыр вә онлары элә билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырыр ки, бунсуз орта вә юхары синифләрдә тәһсил алмаг мүмкүн дейилдир. Ибтидаи тәһсил һәм дә шакирдләрин физики вә зеһни габилиййәтләрини, коммунист дүнякөрүшүнү һәртәрәфли инкишаф этдирмәк үчүн тәмәл тәшкил эдир.

I—IV синифләрдә ана дили вә һесабын, республиканын гейри-рус мәктәбләриндә һәм дә рус дилинин тә'лиминә хүсуси фикир верилир. Бу синифләрдә шакирдләр ана дили үзрә оху вә язы вәрдишләри газанырлар вә грамматикая даир ибтидаи биликләр алырлар.

I—IV синифләрдә шакирдләр ана дили үзрә сәрбәст, дүзкүн вә ифадәли оху вәрдиши, өз фикирләрини шифаһи вә язылы шәкилдә ифадә этмәк вәрдиши кәсб эдирләр, Азәрбайчан вә рус әдәбийятына даир бәдии парчалар өйрәнирләр ки, бу да, һәр шейдән әввәл, онларын дил өйрәнмәләринә хидмәт эдир.

Ибтидаи синифләрдә һесаб үзрә ибтидаи мә’лумат верилир. Шакирдләр һесабын ән мүһүм һиссәсини тәшкил едән саймаг вә һесабламағы бу илләрдә өйрәнирләр. Бурада шакирдләрә, әсасән, там әдәдләр үзәриндә һесаб әмәлийяты өйрәдилир. Кәсир һаггында да садә шәкилдә бә’зи анлайышлар верилир.

I—IV синифләрдә мәсәлә һәллинә айрыча диггәт верилир, чүнки бу йолла шакирдләри мүрәккәб һесаб әмәлийятыны баша дүшмәйә вә һәмчинин кәләчәкдә чәбр вә һәндәсәни дәрк етмәйә һазырламаг нәзәрдә тутулур.

II—IV синифләрдә рус дили үзрә шакирдләрә оху вә язы вәрдишләри өйрәдилир, онларын сөз еһтиятлары артырылыр, шифаһи данышыг вәрдишләри газанмаларына чәһд едилир.

III синифдә ана дили (изаһлы гираәт) дәрси ичәрисиндә, IV синифдә исә айрыча дәрсләр васитәсилә шакирдләрә чанлы вә чансыз тәбиәтә даир, өлкәмизин тарихи һаггында, һәмчинин чоғрафияя даир бә’зи ибтидаи мә’лумат верилир.

Рәсм вә нәғмә дәрсләриндә шакирдләрин бәдии тәрбийәсинә, бәдән тәрбийәси дәрсләриндә бә’зи ибтидаи сағламлыг вәрдишләринин ашыланмасына фикир верилир.

Әл әмәйи дәрсләриндә шакирдләрә садә әмәк вәрдишләри ашыланыр.

V—X синифләрдә тәдрис едилән фәнләрин әһәмиййәти.

V синифдән башлаяраг шакирдләрә мүхтәлиф фәнләр үзрә систематик вә әтрафлы биликләр верилир.

V—X синифләрдә өйрәдилән фәнләрин һәр биринин өзүнә мәхсус ери, тәһсил вә тәрбийәви әһәмиййәти вардыр.

1. Ана дили. Бәшәриййәтин игтисади вә мәдәни инкишафында дилин ролу үмумиййәтлә бөйүк олмушдур ки, буну марксизм-ленинизм классикләри дәфәләрлә гейд етмишләр.

К. Маркс дилин дә шүур кими чох гәдим олмасындан бәһс едәрәк көстәрир ки, дил инсанлар арасында бир әлагә васитәси кими яранмышдыр.

Дилин вә биринчи нөвбәдә ана дилинин, тә’лим просесиндәки ролу айрыча гейд едилмәлидир. Ана дилинин тә’лиминә хүсуси әһәмиййәт верән бөйүк рус педагогу К. Д. Ушински языр ки, бу гәрибә мүәллим олан ана дили, ушаглары һәм чох вә һәм дә ән йүнкүл үсулла өйрәдир. Дүзкүн гурулмуш дил тә’лими шакирдин үмуми вә зеһни инкишафы үчүн олдугча дәйәрли васитәдир. Дүзкүн вә мәнтиги данышмаг, савадлы яза билмәк бачарығы шәхсиййәтин үмуми инкишафы вә мәдәнилийини көстәрән ән мүһүм әламәтләрдәндир.

Дүзкүн гурулмуш ана дили тә’лими, башга тә’лим фәнләринин дә яхшы өйрәнилмәси үчүн әлверишли әсас ярадыр. Шакирдин савад дәрәчәси артдыгча, онун шифаһи вә язылы нитги инкишаф етдикчә башга фәнләр үзрә кечилән билик вә бачарыглары мәнимсәмәк имканлары артыр.

Академик И. П. Павловун нәзәриййәсинә көрә, сөзләрин әсасында икинчи сигнал системи дурур; бу да о демәкдир ки, сөзләр шейләр, һадисәләр вә анлайышларын сигналлары олмагла харичи аләми даһа дериндән өйрәнмәк үчүн васитә ролуну ойнайыр.

Шакирдин зеһни гүввәләринин, биринчи нөвбәдә тәфәккүрүнүн инкишафы, һәр шейдән әввәл, дилинин зәнкинләшмәсиндән, сөз еһтиятынын артмасындан, онун грамматика гайдаларына йийәләнмәсиндән, үмумиййәтлә дили мүкәммәл билмәсиндән асылыдыр. Шакирд бүтүн фикирләрини, газанмыш олдуғу биликләри мәһз дил васитәсилә ифадә едир.

Она көрә дә V—VII синифләрдә ана дилини, онун грамматикасыны мүкәммәл өйрәнмәйә хүсуси ер верилир. Бу синифләрдә ана дилинин фонетик хүсусиййәтләри, сөз еһтияты, грамматик гурулушу өйрәдилир, шакирдләрдә шифаһи вә язылы нитг мәдәниййәтинин яранмасына вә инкишаф етдирилмәсинә чалышылыр, шакирдләрә мөһкәм савад ашыланыр, онларда ана дилинә мәһәббәт тәрбийә олунур. Енә бу мәгсәдлә VIII—X синифләрдә инша языларына хүсуси фикир верилир вә бу йолла шакирдләрин язылары үслуб е’тибарилә вә әләчә дә грамматик гайдаларын мүрәккәб формалары чәһәтдән тәкмилләшдирилир.

2. Рус дили. Азәрбайчанын гейри рус мәктәбләриндә вачиб тә’лим фәнләриндән бири дә рус дилидир.

Бөйүк рус халгына олан һәдсиз мәһәббәти, рус дилинин мәдәниййәтимизин инкишафында ойнадығы мүһүм ролу вә рус дилинин Иттифагымызын дили олдуғуну нәзәрдә тутараг халгымыз ону мәктәбләримиздә икинчи ана дили һесаб едир.

Рус дилинин Азәрбайчан халгынын мәдәни инкишафында ойнадығы бөйүк ролу нәзәрдә тутараг һәлә Октябр ингилабындан әввәл—Азәрбайчанын габагчыл адамлары вә биринчи нөвбәдә М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә, Ү. Һачыбәйов рус дилини дәриндән өйрәнмәйи Азәрбайчан кәнчлийинә мәсләһәт көрмүшләр.

С. Ә. Ширвани рус дилинин әһәмиййәтини ашағыдакы мисраларда чох айдын ифадә етмишдир:

> «Ей оғул һәр лисанә ол рагиб
> Хассә, ол рус елминә талиб
> Онлара еһтиячымыз чохдур.
> Билмәсәк дил, әлачымыз йохдур».

Лакин о заманлар кениш халг күтләсинин ушаглары үмумиййәтлә маарифдән мәһрум олдуглары кими, рус дилини дә өйрәнмәк имканына малик дейилдиләр. Белә кениш имкан анчаг совет гурулушу шәраитиндә әмәлә кәлмишдир.

Рус дилини мүкәммәл өйрәнмәклә зәнкин рус мәдәниййәтиндән, рус дилиндә олан зәнкин мәнбә’ләрдән—әдәбиййатдан истифадә етмәк үчүн әлверишли йол ачылыр. Рус дилин өйрәнмәклә

кәнчләримизин, етишән кадрларын үмуми инкишафлары даһа йүксәк пилләйә галдырылыр.

Рус дилини өйрәнмәклә Бөйүк Вәтәнимизин мүхтәлиф халглары вә биринчи нөвбәдә бөйүк рус халгы илә коммунизм гуручулуғу ишиндә мөвчуд олан әлагәни даһа да мөһкәмләндирмиш олуруг.

Рус дилинин өйрәнилмәси кәнчләримизин техники элмләрә даһа дәриндән йийәләнмәләринә, һәрби хидмәти даһа мүвәффәгиййәтлә апармаларына көмәк эдир.

Рус дили II синифдән X синфә гәдәр өйрәдилир.

Рус дили үзрә програм тәләбләринә кәлинчә, ону гейд этмәлийик ки, V—X синифләрдә шакирдләр рус дилинин грамматикасыны өйрәнмәклә бәрабәр, бу дилдә сәрбәст охумаг вә язмағы бачармалы, өз фикрини сәрбәст ифадә эдә билмәли вә башгасынын нитгини айдын баша дүшмәк бачарығы газанмалыдырлар.

Шакирдләр X синфи битирәркән русча шифаһи вә язылы дил мәдәниййәтинә йийәләнмәлидирләр.

3. Әдәбийят. Азәрбайчан мәктәбләриндә әдәбийятын тәдриси кениш ер тутур. Шакирдләр ибтидаи синифләрдә (I—IV) дил дәрсләриндә әдәби парчалар, орта синифләрдә (V—VII) әдәби гираәт, юхары синифләрдә (VIII—X) әдәбийят тарихи кечирләр.

Әдәбийяты өйрәнмәк шакирдләрин дилини тәкмилләшдирир вә зәнкинләшдирир, онларда бәдии зөвг, эстетик көрүш вә мүһакимә оядыр вә инкишаф этдирир.

Әдәбийят истәр тарихдә вә истәрсә мүасир дөврдә ичтимаи һәятын мүхтәлиф һадисәләрини ифадә вә экс этдирдийи үчүн зәнкин тәһсил вә тәрбийә васитәсидир. Әдәбийят башга мәктәб фәнләринә нисбәтән шакирдләрин һиссийятына даһа чох тә'сир көстәрир. Бу нөгтейи-нәзәрдән Совет әдәбийятынын ролу айрыча гейд эдилмәлидир. ҮИК(б)П МК-нин 1946-чы илдә «Звезда» вә «Ленинград» мәчмуәләри һаггында чыхардығы гәрар кәнчләримизин тәрбийәсиндә совет әдәбийятынын ойнадығы вә ойнамалы олдуғу ролу хүсуси көстәрмишдир. Һәмин гәрар мәктәбләримиздә әдәбийят дәрсләрини идея сияси-чәһәтдән ени вә йүксәк мәрһәләйә галдырмагда бөйүк рол ойнамышдыр.

Коммунист әхлагынын мүхтәлиф кейфиййәтләрини, о чүмләдән кәнчләрдә сосялист вәтәнимизә һәдсиз мәһәббәт, бейнәлмиләлчилик, сосялизм һуманизми вә с. тәрбийә этмәк үчүн совет әдәбийятынын әһәмиййәти олдугча бөйүкдүр.

Азәрбайчан әдәбийяты тарихи курсу VIII синифдә гәдим дөвр әдәбийятыны өйрәнмәкдән башлайыр, IX синифдә, әсасән, XIX әсрдә вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбайчан әдәбийяты, X синифдә исә, әсасән, Азәрбайчан совет әдәбийятыны әһатә эдир. Бундан башга рус әдәбийяты тарихиндән, хүсусән XIX әсрә вә XX әсрин әввәлләринә аид мүһүм әдәби әсәрләр вә рус совет әдәбийяты өйрәдилир (гыса һәчмдә).

Әдәбийят тарихи курсунда дүня әдәбийяты, һәмчинин гардаш халгларын әдәбийятына даир дә үмуми мә'лумат верилир.

Әдәбийят тарихи курсу шакирдләрә әдәби әсәрләрин мәфкурәви маһиййәтини, орада верилән образлары, бәдии васитәләр системини (композисия, сүжет, дил) баша дүшмәйи өйрәдир.

4. Тарих. Тарих фәнинин дә мәктәбләримиздә тәдрис эдилмәсинин мә'насы бөйүкдүр. Марксизм-ленинизм классикләри тарихин дәриндән өйрәнилмәсинә бөйүк әһәмиййәт вермишләр.

Тарих кәнчләри бәшәриййәтин яшамыш вә кечирмиш олдуғу мүхтәлиф ичтимаи дөврләрлә, о дөврләрин игтисади вә ичтимаи һадисәләрилә, синифләр мүбаризәсилә, игтисади вә мәдәни инкишафынын ганунауйғунлуглары илә, мүхтәлиф тарихи мә'луматла, тарихин мүсбәт вә мәнфи сималары илә, халгларын ярадычы фәалиййәтләрилә таныш этдийи үчүн бөйүк тәһсил әһәмиййәтинә маликдир.

Бөйүк Вәтәнимизин тарихини өйрәнмәк, ядэлли гәсбкарлара гаршы апардығы мүбаризәләрлә таныш олмаг, зәһмәткеш халгын вә онун габагчыл адамларынын васитәсилә ярадылмыш олан зәнкин мәдәниййәтимизин тарихини билмәк, шанлы Коммунист партиясынын тарихини өйрәнмәк, Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын яранмасы, онун чаһаншүмул ролу илә таныш олмаг, совет чәмиййәтинин әмәлә кәлмәси, инкишаф эдиб сосялизмин гәләбәсинә нечә наил олмағымызы өйрәнмәк, Вәтәнимизин демократия вә сүлһүн истинадкаһы олмасыны билмәк — бүтүн бунлар кәнч нәслдә совет милли ифтихар һисси вә пролетар бейнәлмиләлчилийи тәрбийә эдир.

Тарихи мүкәммәл өйрәнмәк һәм әдәбийят, һәм дә чоғрафия вә ССРИ Конститусиясыны өйрәнмәк үчүн зәмин һазырлайыр.

V—VI синифләрдә гәдим дүня тарихи, VI—VII синифләрдә орта әсрләр тарихи, VIII—X синифләрдә һәм ени тарих, һәм дә өлкәмизин—ССРИ халгларынын тарихи өйрәдилир.

ССРИ тарихи курсунда Бөйүк Октябр сосялист ингилабыны һазырлаян тарихи шәраити, бу ингилабын тарихи вә бейнәлхалг әһәмиййәтини өйрәнмәйә хүсуси ер верилир.

Програм вә дәрс китабларында совет чәмиййәтинин тарихинә айрыча вә кениш ер вермәклә бу ишдә Сов.ИКП-нын рәһбәрлик вә апарычы ролу хүсуси гейд олунур.

5. ССРИ Конститусиясы. ССРИ Конститусиясы X синифдә өйрәдилир. ССРИ Конститусиясы кәнчләри, Коммунист партиясынын рәһбәрлийи алтында совет халгларынын газанмыш олдуғу ени, дүняда ән габагчыл вә ән демократик олан дөвләт гурулушу илә, зәһмәткешләрин әсас вәзифәләри, әсас һүгуглары илә (сечмәк вә сечилә билмәк, әмәк, истираһәт, тәһсил һүгуглары) таныш этмәклә онлары ени совет гурулушунун иштиракчылары олмаға һазырлайыр. ССРИ Конститусиясы дәрсләри совет игтисади, сияси вә мәдәни гурулушунун буржуа гурулушундан үстүнлүйүнү шакирдләрә айдынлашдырыр. Бүтүн бунлар шакирдләрә сосялист вәтәнинә мәһәббәт, өз халгына, дөвлә-

тинә, Коммунист партиясына дәрин һөрмәт тәрбийә этмәйә хидмәт эдир.

6. Р и я з и й я т. «Кәмиййәтләр һаггында элм» (Ф. Энкелс) олан риязийят, мәктәб фәнләринин сырасында чох мүһүм ерләрдән бирини тутур. Риязийят шакирдләрин тәбии вә ичтимаи һадисәләр вә шейләр арасында олан кәмиййәт әлагәләрини дәриндән өйрәнмәсинә, реал һәятын кәмиййәт әлагәләри вә фәза шәкилләрини өйрәнмәсинә көмәк эдир.

Риязийяты өйрәнмәк физика, кимя, астрономия кими фәнләрин яхшы өйрәнилмәси үчүн зәмин ярадыр.

Риязийяты өйрәнмәклә политехник тә'лими дә кенишләндирмәк үчүн мүһүм иш көрүлмүш олур, чүнки мәктәбдә өйрәдилән истеһсалатын элми әсаслары, мүасир техника, онун мүхтәлиф нөвләри: мүһәндислик, тәйярәчилик, дәнизчилик, электротехника, машыншүнаслыг вә с. риязийята истинад эдир.

Риязийяты өйрәнмәк шакирдләрин тәфәккүрләрини, мәнтиги дүшүнчәләрини, мүһакимәләрини инкишаф этдирир, онларда дәгиглик, мөһкәм ирадә, инадкарлыг тәрбийә эдир.

Риязийятын систематик курсу V синифдән башлайыр. V—VI синифләрдә һесабын систематик курсу кечилир ки, бурада там вә кәср әдәдләр үзәриндә әмәлийят апармаг, өйрәнилән гайдалары мәсәләләр һәллиндә тәтбиг этмәк, әмәли характерли өлчү вә һесаблама ишләри көрмәк кими бачарыг вә вәрдишләр газаныдыр.

VI—X синифләрдә чәбр кечилир; бурада шакирдләрин әдәд һаггындакы анлайышлары инкишаф этдирилир, чәбри ифадәләр үзәриндә әмәлийят апармаг өйрәдилир, функсияларын табелийи идеялары, онларын график шәкилдә ифадә эдилмәси, тәнликләр системи, онларын мәсәлә һәллинә тәтбиги, чәбри биликләрин техникая, физика вә кимя кими фәнләрә тәтбиги һаггында шакирдләрә мә'лумат верилир.

VI—X синифләрдә һәндәсә кечилир; бурада шакирдләрә шейләрин мәкан әлагә вә хассәләри өйрәдилир, шакирдләрин мәкан тәсәввүрләри вә мәнтиги дүшүнчәләри кенишләндирилир. Һәндәсә дәрсләриндә һәндәси моделләр гайырмаг, ер өлчмәк кими бир сыра әмәли бачарыг вә вәрдишләр нәзәрдә тутулур ки, бу да политехник тә'лим үчүн чох файдалыдыр.

IX—X синифләрдә тригонометрия өйрәдилир; бурада үч бучаг үзәриндә әмәлийят дәринләшдирилир, тригонометрик функсиялар изаһ эдилир. Тригонометрия биликләри шакирдләрин чәбр вә һәндәсәдән мәнимсәдикләри биликләрә истинад эдир.

7. Ф и з и к а. Физика шакирдләрә маддәнин механики һәрәкәти илә әлагәдар олан ганунауйғунлуглары, мүхтәлиф һалларда олан чисмләрин хассәләрини өйрәдир, онлары механика, истилик, магнит, электрик, сәс вә ишыг һадисәләринә аид олан биликләрлә силаһландырыр.

Политехник тә'лимлә әлагәдар олан биликләри өйрәнмәкдә физика хүсусән бөйүк рол ойнайыр. Чүнки бүтүн мүһүм истеһсалат просесләри, о чүмләдән энеркетика вә машыншүнаслыг бу вә я башга шәкилдә механика вә физика ганунларына истинад эдир, онларын әсасында изаһ эдилир.

Физика үзрә тә'лим материалы мүасир техника илә әлагәдар өйрәдилир. Физика шакирдләрә мүасир истеһсалатын элми принсипләрини өйрәдир, онларда истеһсалатын электрикләшдирилмәси, механикләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасы һаггында мүәййән тәсәввүр оядыр. Физика үзрә тәшкил эдилән лаборатор мәшғәләләр дә гисмән политехник тә'лим мәгсәдинә хидмәт эдир.

VI—VII синифләрдә физика үзрә шакирдләр механика, истилик вә электрикә аидән садә һадисәләрлә таныш олурлар; VIII—X синифләрдә механика, сәс, молекуляр физика вә истилик нәзәриййәси, һәмчинин ишыг вә атом гурулушуна даир мә'лумат алырлар. Физика үзрә алынан биликләр шакирдләрдә диалектик-материалист дүня көрүшүнүн әмәлә кәлмәсинә әсаслы көмәк эдир.

8. К и м я. Бу фәнн васитәсилә маддәнин кимйәви дәйишикликләрлә әлагәдар ганунауйғунлуглары, элементләрин хассәләри, бирләшмәләри, истеһсалы, тәтбиги кими мүһүм мәсәләләр өйрәдилир.

Кимя дәрсләри шакирдләрә бу элмин сәнаедә, кәнд тәсәррүфатында, өлкә мүдафиәси ишләриндә, сәһиййә ишләриндә тәтбигини көстәрир. Кимя дәрсләри, һәмчинин истеһсалын кимйәви әсасларыны, кимйәви маддәләрин истеһсалы вә онларын әсас тәтбиги йолларыны шакирдләрә өйрәдир. Бүтүн бунлар кимя сәнаесинин әсасларыны өйрәнмәйә хидмәт этмәклә шакирдләрин политехник һазырлығында бөйүк рол ойнайыр. Кимя үзрә тәшкил эдилән лаборатор мәшғәләләрин политехник тә'лим нөгтейи-нәзәриндән бөйүк әһәмиййәти вардыр, чүнки бурада шакирдләрә чиһазлар вә маддәләри ишләтмәйә даир бә'зи вәрдишләр верилир.

9. Б и о л о к и я. Мәктәбдә биолокиянын өйрәнилмәси ботаника, зоолокия, анатомия вә физиолокия, дарвинизм әсаслары фәнләринин тәдриси илә һәята кечирилир.

V—VI синифләрдә ботаника шакирдләри биткиләрин һәятилә VII синифдә зоолокия һейванлар аләми илә, VIII синифдә анатомия вә физиолокия инсан организми вә онун вәзифәләрилә таныш эдир, IX синифдә исә дарвинизм әсаслары кечилмиш олан бу биликләрә истинад эдәрәк әсас биоложи нәзәриййәләр вә хүсусән Мичурин тә'лими илә таныш эдир.

Тәбийят фәнләри шакирдләри тәбиәт һадисәләринин әмәлә кәлмәси вә инкишаф этмәси илә, мадди аләмин инсан шүуруңдан асылы олмаяраг яшадығыны, бүтүн тәбии шейләр вә һадисәләр арасында мүәййән әлагә олдуғуну, онларын бир-бирилә шәртләнәрәк инкишаф этдийини өйрәтмәклә шакирдләрдә диалектик-материалист дүнякөрүшүнүн яранмасы вә инкишафына хидмәт эдир, онларда элми-атеист дүнякөрүшүнүн яранмасы үчүн әһәмиййәтли дәрәчәдә көмәк эдир. Рус вә совет алимләри-

нин тәбиийят элмләри саһәсиндә газанмыш олдуглары наилиййәтләри билмәк шакирдләрдә совет милли ифтихар һиссинин инкишаф этмәсинә көмәк эдир.

Ботаника вә зоолокия дәрсләри шакирдләрин политехник тә'лими илә сых әлагәдардыр. Бунларын тә'лими шакирдләри агротехника вә зоотехниканын әсаслары илә таныш эдир. V—VI синифләрдә өйрәдилән ботаника курсу илә әлагәдар олараг кәнд тәсәррүфат биткиләрини етишдирмәк, VII синифдә өйрәдилән зоолокия курсу илә әлагәдар һейван бәсләмәк вәрдишләринин шакирдләрә ашыланмасы билаваситә политехник тә'лим вәзифәләринә хидмәт эдир.

10. Ҹ о ғ р а ф и я. Физики вә игтисади ҹоғрафия ер күрәсинин сәтһи, иглими, гит'әләри, тәбии сәрвәтләри, игтисадиййаты, әһалиси, дөвләт гурулушлары илә шакирдләри таныш этмәклә бөйүк тәһсил вә тәрбийәви вәзифә дашыйыр.

ССРИ-нин тәбии сәрвәтләри, сүр'әтлә инкишаф эдән игтисадиййаты, халгларынын рифаһ яшайыш шәртләрини, чох мүхтәлиф тәбии шәраитини шакирдләрә өйрәтмәк онларда совет вәтәнпәрвәрлийи тәрбийәсинә хидмәт эдир. Ҹоғрафияны өйрәнмәк бә'зи фәннләрин (тарих, ССРИ Конститусиясы, кимя) тәдрисини асанлашдырыр.

Истеһсалатын мүхтәлиф нөвләри арасында олан әлагәни, хаммал мәнбәләрини вә мә'дәнләри, онларын истифадә гайдаларыны, игтисадиййатын нөвләрини өйрәтмәклә ҹоғрафия политехник тә'лим ишинә дә хейли көмәк этмиш олур.

Ҹоғрафия, ҹоғрафи һадисәләрин диалектик инкишафы, мадди әсаслары һаггында мә'лумат вермәклә шакирдләрдә материалист дүнякөрүшүнүн әмәлә кәлмәси вә инкишафына хидмәт эдир.

Ҹоғрафия сосялизм вә капитализм дүняларынын игтисадиййатындакы фәргләри өйрәтмәклә, сосялизм системинин капитализм системиндән үстүнлүйүнү айдын көстәрир.

11. Х а р и ҹ и д и л л ә р. Хариҹи дилләрин өйрәдилмәсинин бөйүк мәдәни вә үмуми тәһсил нөгтейи-нәзәриндән әһәмиййәти вардыр.

Марксизм-ленинизм классикләри хариҹи дилләри өйрәнмәйә хүсуси фикир верирдиләр. Хариҹи дилләри билмәк кәнҹләрә дүня әдәбиййаты вә дүня элмләринин наилиййәтләрини өйрәнмәк үчүн ярдым эдир. Хариҹи дилләри билмәклә кәнҹләримиз башга халгларла әлагәйә киришә билирләр. Беләликлә, хариҹи дилләрин өйрәнилмәсинин бейнәлмиләлчилик тәрбийәси үчүн әһәмиййәти вардыр.

12. Р ә с м в ә р ә с м х ә т т. Рәсм вә рәсмхәтт дәрсләри шакирдләрин үмуми мәдәни инкишафларына хидмәт эдир, онларын бәдии тәрбийәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир.

Рәсмхәтт дәрсләри шакирдләри сәнае илә әлагәдар олан бир чох ихтисаслардан яхшы баш чыхармаға һазырлайыр вә беләликлә шакирдләрин политехник һазырлыгларына яхшы ярдым эдир. Рәсмхәтт дәрсләри садә чертйожлары охумаг бачарығы газандырыр ки, бу да машыны өйрәнмәк вә техники ишләр көрмәк үчүн чох әлверишлидир.

Рәсм вә рәсмхәт дәрсләри физика, риязиййат, кимя, тәбиийят дәрсләринин дә өйрәнилмәсини мүәййән дәрәҹәдә йүнкүлләшдирир.

13. П с и х о л о к и я. Психолокия инсан психолокиясынын инкишаф ганунлары илә вә мүһүм инкишаф просесләрилә таныш эдир, инсанын зеһни инкишафы вә камилләшмәсинин ганунауйғунлугларыны өйрәдир.

Психолокия шакирдләри диалектик материализм дүнякөрүшүнүн әмәлә кәлмәси вә инкишафы мәсәләләрилә таныш эдир.

Психолокияны өйрәнмәк шәхсиййәтин тәбиәтини анламагда вә өзүнү тәрбийә этмәкдә кәнҹләрә көмәк эдир*.

14. Ә м ә к, и с т е һ с а л а т ә с а с л а р ы. Политехник тәһсилин вәзифәләрини еринә етирмәк үчүн тәкҹә үмуми тәһсил фәнләриндән истифадә этмәк кифайәт дейилдир. Она көрә дә сон илләрдә тәдрис планына хүсуси фәнн кими әмәк вә истеһсалат әсаслары дахил эдилмишдир.

I—IV синифләрдә әл әмәйи тә'лим эдилир. Әл әмәйи дәрсләриндә шакирдләр, гүвәләринә мүвафиг олараг кағыз, кардон, парча, тахта, мәфтил, тәнәкә кими материаллар үзәриндә иш апарырлар, һәмчинин отаг вә бәзәк биткиләринә хидмәт этмәйи өйрәнирләр.

IV синифи битирәркән шакирдләр говлуг дүзәлтмәк, китаб ҹилдләмәк, палтара садә ямаг вура билмәк, ағаҹдан кәсмәк, йонмаг, мисмарла ағаҹ парчаларыны бир-биринә битишдирмәк йолу илә садә шейләр гайырмаг, чох яйылмыш тәрәвәз биткиләри, һәмчинин чичәк вә бәзәк биткиләри әкә билмәк вә онлара хидмәт этмәк вәрдишләринә йийәләнмиш олмалыдырлар.

V—VII синифләрдә шакирдләрин әмәк мәшғәләләри мәзмун э'тибарилә хейли мүрәккәбләшир: онлар, бир тәрәфдән, мәктәб э'малатханаларында дүлкәрлик вә ҹилинкәрлик ишләри, икинҹи тәрәфдән, мәктәбин тәдрис-тәҹрүбә саһәсиндә биткичилик ишләри апарырлар. Э'малатханада әсас әмәк нөвләри тахта вә метал үзәриндә ишләмәкдән, конструктив-техники сәҹиййәли гурғу ишләри көрмәкдән ибарәтдир. Тәдрис-тәҹрүбә саһәсиндәки ишләр—кәнд тәсәррүфат биткиләри етишдирмәк, кәнд тәсәррүфат һейванлары бәсләмәкдән ибарәтдир. VII синифи битирдикдә шакирдләрдә бу көстәрилән әмәк нөвләринә даир мүәййән әмәли бачарыг вә вәрдиш яранмыш олмалыдыр.

VIII—X синифләрдә истеһсалат әсаслары өйрәдилир ки, бунун да мәгсәди шакирдләри мүасир сәнае вә кәнд тәсәррүфаты истеһсалатынын башлыҹа саһәләрилә таныш этмәк, онлары истеһсалат мүәссисәләриндә, совхоз вә колхозларда, иҹтимаи-мәһсулдар әмәйә алышдырмагдан ибарәтдир.

---

* Бу фәнн сон заман Азәрбайҹан мәктәбләринин тәдрис планындан чыхарылмышдырса да, башга республикаларын мәктәбләриндә сахланмышдыр.

Истеһсалат әсаслары курсу кәнд вә шәһәр мәктәбләри үчүн мүәййән һәчмдә эйни билик вермәклә бәрабәр бу мәктәбләрин хүсусиййәтләринә, йә'ни истеһсалат мүһитләринә уйғун шәкилдә гурулур. Шәһәр мәктәбләриндә машыншүнаслыг, сәнае истеһсалы әсасларыны (конкрет бир мүәссисә мисалында), автомашын вә электротехниканы өйрәнмәк нәзәрдә тутулур. Бурада шакирдләрин бә'зи практик ишләри сәнае мүәссисәләриндә апарылыр, истеһсалат практикасы шәклиндә кечилир. Шакирдләр мүәййән машынла ишләйә билмәк вәрдиши газанырлар ки, бу да онларын һәятда әмәли ишә һазырланмаларына көмәк эдир.

Кәнд мәктәбләриндә исә биткичилийи, һейвандарлығы, кәнд тәсәррүфат машынларыны, трактору вә онун әсасында электротехниканы әтрафлы өйрәнмәк нәзәрдә тутулур. Шакирдләр колхоз вә совхозларда кәнд тәсәррүфат әмәйи үзрә практикумлар кечир вә нәтичәдә биткичилик, һейвандарлыг вәрдишләри газанырлар вә әләчә дә кәнд тәсәррүфат машынларындан бирини идарә эдә билирләр.

Тә'лимдән айрылмадан кечирилән истеһсалат практикасындан башга яз вә пайыз айларында шакирдләрин айрыча истеһсалат практикасы апармалары да нәзәрдә тутулур.

15. Бәдән тәрбийәси. Шакирдләрин һәртәрәфли инкишафларына, сағламлыгларынын мөһкәмләнмәсинә хидмәт этмәклә бәрабәр онлары әмәйә вә өлкә мүдафиәсинә һазырлайыр. Бәдән тәрбийәси һәм дә шакирдләрин зеһни инкишафына хидмәт эдир.

16. Астрономия. Шакирдләри каинат һаггында, фәза чисмләринин һәрәкәтинә даир мә'луматла силаһландырыр. Астрономия дәрсләринин практик әһәмиййәти шакирдләрдә материалист дүнякөрүшү әмәлә кәтирмәк, фәсилләрин әмәлә кәлмәсини, бу һадисәнин, һейван вә биткиләрә, кәнд тәсәррүфатына тә'сирини көстәрмәкдән ибарәтдир.

VIII ФӘСИЛ

СОВЕТ МӘКТӘБИНДӘ ТӘ'ЛИМ ИШЛӘРИНИН ТӘШКИЛИ

Мәктәб ишләринин йүксәк кейфиййәтини тә'мин этмәк үчүн тә'лимин дүзкүн педагожи әсасларда гурулмасынын бөйүк әһәмиййәти вардыр. Совет мәктәбләриндә тә'лим синиф-дәрс системи әсасында гурулур.

Синиф-дәрс системи, башга сөзлә дәрс тә'лим ишләринин тәшкили үчүн еканә форма олмамышдыр. Педагокика тарихиндә тә'лим ишләринин мүхтәлиф формалары олмушдур, гыса да олса бунларла таныш олмаг лазымдыр.

1. ТӘ'ЛИМ ИШЛӘРИНИН ТӘШКИЛИ ФОРМАЛАРЫНЫН ИНКИШАФЫНА ДАИР.

Фәрди тә'лим формасы.

Гәдим вә орта әср мәктәбләриндә фәрди тә'лим формасы һөкм сүрүрдү. О заманлар һәр бир мүәллим ән чох 10—15 шакирдлә мәшғул олурду вә һәр шакирдлә тәк-тәк мәшғәлә апарырды.

Тә'лим илинин башланғычы мүәййән эдилмәдийиндән шакирдләрин гәбулу бүтүн ил бою давам эдирди. Буна көрә дә мәшғәлә кечилән отагда ән мүхтәлиф билик сәвиййәләринә малик олан шакирдләр отурурду. Бурада һәтта мүхтәлиф илләрдә мәктәбә гәбул олунан шакирдләр олурду. Белә бир шәраитдә тә'лим анчаг фәрди апарыла биләрди. Мүәллим айры-айры шакирдләрә тапшырыг верирди. Шакирд исә она верилмиш олан тә'лим тапшырығыны чох вахт баша дүшмәдән әзбәрләйир вә мүәллимә сөйләйирди, сонра ени тапшырыг алырды. Бунунла да мүәллимин фәалиййәти битмиш һесаб олунурду. Айдын мәсәләдир ки, ишин бу формада гурулмасы нәтичәсиндә мәктәбдә тә'лимин мүддәти һәддән артыг узанырды. Чох заман шакирдләр кәмсавад һалда мәктәби тәрк этмәли олурдулар.

Белә фәрди тә'лим Бөйүк Октябр сосялист ингилабына гәдәр Азәрбайчанда олан мәсчид мәктәбләриндә дә һөкм сүрмүшдүр.

Дәрс формасынын баш вермәси вә яйылмасы.

Капитализмин инкишафы, сәнае вә тичарәтин, элм вә техниканын тәрәгги этмәси илә әлагәдар олараг чохалмаға башлаян мәктәбләр фәрди тә'лим формасы илә тә'мин олуна билмәзди. Ени вә даһа мүнасиб тә'лим формасына эһтияч күндән-күнә артырды.

XVII әсрин әввәлләриндә дөврүн габагчыл мәктәбләри фәрди тә'лим формасындан әл чәкмәйә башлайыр. Әлдә олан мә'лумата көрә XVII әсрин әввәлләриндә Украйна вә Белорусиядакы габагчыл мәктәбләр мәшғәләләри билик сәвиййәси бәрабәр олан шакирд груплары илә апарырларды. Өз дөврүнүн габагчыл педагожи тәчрүбәсини өйрәниб үмумиләшдирмиш бөйүк чех педагогу Ян Амос Коменски XVII әсрдә тә'лимин синиф-дәрс тәшкили формасыны ирәли сүрмүш вә ону нәзәри чәһәтдән әсасландырмагла мәктәб тарихиндә мүһүм бир дөнүш яратмышдыр. Көһнә, фәрди тә'лим формасында мүәллимин тапшырыг вермәсини «итә сүмүк атмаг» кими сәчиййәләндирән Коменски, синиф-дәрс тәшкилат формасынын тәтбиг эдилмәси йолларыны әсаслы сурәтдә ишләмишдир. О, тә'лимин бир вахтда башланыб, бир вахтда да битмәсини, шакирдләрин яш вә билик сәвиййәсинә көрә синифләрә бөлүнмәләрини, һәр синифин бир мүәллимә тапшырылмасыны, тә'лим материалынын саатлара бөлүнмәсини, дәрсләр арасында фасиләләр олмасыны, мәшғәләләрин синифдәки бүтүн шакирдләрлә бирликдә кечилмәсини тәклиф этмиш вә өз мәктәбиндә һәята кечирмишдир.

Аз бир заманда синф-дәрс формасы о заманкы габагчыл мүәллимләр тәрәфиндән бәйәнилмиш вә нәтичәдә бүтүн Авропа өлкәләринә яйылмышдыр.

Синиф-дәрс формасы ингилабдан әввәлки Русиянын мәктәбләриндә дә әсас иш формасы кими тәтбиг эдилирди.

Лакин синиф-дәрс формасынын тәкмилләшдирилмәсинә даир габагчыл педагогларын бир сыра файдалы фикирләри буржуа мәктәбләриндә лазымынча гиймәтләндирилмәди. Бунун нәтичәсиндә дәрс гуру бир формализм вә мәшг мейданына чеврилмиш олду. Бу формализм, һәр шейдән әввәл, дәрсләрин гурулушундакы екнәсәкликдә ифадә олунурду: дәрсләрин гурулушу, бир гайда олараг, кечән дәрсин шакирдләрдән сорушулмасы, мүәллимин ени билийи шәрһ этмәси вә эвә тапшырыг вермәси илә мәһдуд эдилирди. Белә дәрс шакридләрин ярадычы фәалиййәтләринә вә фәнләрин тәдрисиндә мүхтәлиф үсулларын тәтбигинә имкан вермирди. Дәрсдә шакирдләрин нә яш вә нә дә фәрди хүсусиййәтләри һесаба алынырды. Бу вәзиййәт инди дә мүасир буржуа «халг мәктәбләриндә» эйнән давам этмәкдәдир.

Синиф-дәрс формасынын күтләви бир сурәтдә тәтбигинә бахмаяраг, буржуа мәктәбләриндә ени тә'лим формалары ахтарырды. XIX әсрин әввәлләриндә Инкилтәрәдә Ланкастер адлы бир мүәллим вә Белл адлы бир кешиш бир-бириндән хәбәрсиз эйни заманда гаршылыглы тә'лим формасыны тәклиф этдиләр. Бу форма педагокика тарихиндә Белл-Ланкастер системи адланыр. Тә'лим ишләринә сәрф эдилән мәсарифин мигдарыны азалтмаг мәгсәдини күдән бу системин маһиййәти ондан ибарәт иди ки, мүәллим бөйүк яшлы шакирдләрә өзү тә'лим верирди, сонра исә онлар групларa бөлүнмүш кичик шакирдләри «охудурду». Ишин белә тәшкили нәтичәсиндә бир мүәллим 300 шакирди өз өһдәсинә көтүрә билирди. Бу систем чох яйылмады, чүнки онун файдасызлығы мүәллимләрә тезликлә айдын олду.

Тә'лимин тәшкилат формасында ени лайиһәбазлыг.

XX әсрин әввәлләриндә буржуа алимләри ени тә'лим формалары ирәли сүрдүләр.

1913-чү илдә америкалы Елена Паркһерст адлы бир мүәллим синиф-дәрс формасында шакирдләрин коллектив мәшғул олмасына э'тираз эдәрәк, бу формада куя сүр'әтлә инкишаф эдә билән габилиййәтли ушагларын ағыр темплә инкишаф эдән йолдашларынын «гурбаны олдугларыны» гейд этди вә капиталист дүнясында һөкм сүрән «һәр кәс өзү үчүн» принсипини тә'лимә тәтбиг эдәрәк, Америка Бирләшмиш Штатларынын Далтон шәһәриндә «Далтон-План» адлы ени фәрди тә'лим системи тәклиф этди.

Далтон-планын маһиййәти ондан ибарәт иди ки, бурада синифләр ләғв эдилир вә онларын әвәзинә айры-айры фәнләр үзрә кабинәләр тәшкил олунур, шакирдләрлә коллектив мәшғәлә апармаг формасы арадан көтүрүлүр, дәрс чәдвәли ләғв олунур. Далтон-план үзрә мәшғәләләр ашағыдакы гурулушда апарылыр. Һәр шакирд айры-айры фәнләр үзрә програм тапшырыглары вә бу тапшырыглара аид тә'лимат алыр. Мүәллим тә'лим материалыны изаһ этмир, ялныз кабинәдә отуруб эһтиячы олан шакирдләрә мәсләһәтләр верир. Шакирд тәкбашына һазырлашыб өзүнү програм материалы үзрә һазыр һесаб этдикдә мүәллимә—мәсләһәтчийә имтаһан верир. Беләликлә, шакирдләрин бә'зиси мәктәби тез, бә'зиләри исә кеч битирир. Айдын мәсәләдир ки, инди дә бир чох буржуа мәктәбләриндә тәтбиг олунан бу систем, шакирдләр арасында рәгабәт вә һәсәд һиссинин инкишафына, орта мәктәбләри маһиййәт э'тибарилә зәһмәткеш кәнчләрин үзүнә бағламаға даһа чох имкан ярадыр. Бундан әлавә, Далтон-планын бир гүсуру да шакирдләрә мүстәгил чалышмағын йолларыны өйрәтмәдән онларын мүстәгил чалышмасыны тәләб этмәсидир. Вәзифәси мәсләһәтләр вермәк вә имтаһан гәбул этмәклә мәһдуд эдилән мүәллимин өйрәтмәк, тә'лим этмәк ролу һечә эндирилир. Бүтүн бу гүсурларына көрә бу тә'лим формасында бир чох шакирдләр мүәллимин рәһбәрлийиндән мәһрум эдиләрәк мәктәби битирмәкдә юбанырлар. Далтон-план өз мәгсәдини әлдә эдир—ким кими өтә биләрсә, өтсүн—гайдасы һәята кечирилмиш олур.

Тәәссүфлә гейд этмәк лазым кәлир ки, 1928—1932-чи илләрдә «Далтон-план», тәнгидсиз олараг, педагокиканын «ени наилиййәти» кими, әввәлләр «лаборатор-план», сонралар «бригада-лаборатор методу» ады алтында совет мәктәбләринә дә кечрилмишди. «Бригада-лаборатор методунун» маһиййәти ондан ибарәт

иди ки, бурада синфин шакирдләри бригадалара бөлүнүрдү; тәркибиндә 4—5 шакирд олан һәр бригадая тә'лим тапшырығы верилир вә мүвафиг әдәбийят көстәрилирди.

Бригадаларын һазырладыглары тапшырыглар екун конфрансларында бригадирләрин вердикләри чавабларa әсасән мүзакирә эдилирди, мүәллим дә бу чаваба әсасән бригаданын галан үзвләринин билийинә гиймәт верирди. Тә'лимин бу чүр тәшкил эдилмәси нәтичәсиндә мүәллимин ролу енә бир мәсләһәтчи дәрәчәсинә энирди, шакирдләр исә элмләрин әсасыны системлә мәнимсәйә билмирдиләр. Шакирдләрин билийинә фәрди гиймәт верилмирди. Мәһз буна көрә дә ҮИК(б)П МК «Ибтидаи вә орта мәктәбләрин програмлары вә режими һаггында» 1932-чи ил 25 август тарихли гәрарында «бригада-лаборатор методуну» кәскин тәнгид эдәрәк совет мәктәбиндән чыхарылмасыны лазым билди вә дәрси, тә'лимин әсас тәшкилат формасы кими, совет мәктәбләриндә енидән бәрпа этди.

Совет мәктәби классик педагокиканын габагчыл фикирләриндән тәнгиди олараг истифадә этмәклә, мүртәче буржуа педагоглары тәрәфиндән ирәли сүрүлән тә'лим формаларыны гәт'и рәдд эдир вә Коммунист партиясы Мәркәзи Комитәсинин көстәрдийи кими, дәрси тә'лимин әсас тәшкилат формасы олараг гәбул вә тәтбиг эдир.

2. ДӘРС, СОВЕТ МӘКТӘБЛӘРИНДӘ ТӘ'ЛИМ ИШЛӘРИ ТӘШКИЛИНИН ӘСАС ФОРМАСЫДЫР.

Дәрсин әсас әламәтләри.

ҮИК(б)П МК-нын 1932-чи ил 25 август тарихли гәрарында дейилир ки: «Ибтидаи вә орта мәктәбдә тәдрис иши тәшкилинин әсас формасы, чидди сурәтдә мүәййән эдилмиш мәшғәлә чәдвәли вә мөһкәм шакирд һей'әти олан мүәййән шакирд групуна верилән дәрс олмалыдыр».

Бу тә'рифдән дәрсин әсас әламәтләри айдын олур ки, бу әламәтләр дәрси тә'лимин башга тәшкилат формаларындан айырыр. Бу әламәтләр ашағыдакылардыр:

1. мәшғәләләр мүәййән вә дәйишмәз шакирд һей'әтиндән ибарәт олан синифләрдә апарылыр;

2. синифләр әсас э'тибарилә яшыд вә эйни билик сәвиййәсинә малик олан ушаглардан тәшкил эдилир. Синифдә олан шакирдләрин яш фәргләри 1—2 яшдан артыг олмамалыдыр. Шакирдләрин бир синифдән дикәринә кечирилмәси илдә бир дәфә олур;

3. мәшғәләләр мөһкәм дәрс чәдвәли әсасында апарылыр;

4. мәшғәләләр мүәллимин билаваситә рәһбәрлийи алтында апарылыр.

Дәрсин үстүнлүйү ондан ибарәтдир ки, бурада шакирдләрә элмләрин әсасыны системлә вә ардычыл вермәк, билик вә бачарыглары механики дейил, шүурлу вә дүшүнчәли олараг өйрәтмәк мүмкүн олур.

Бундан башга шакирдләрин мүхтәлиф мейл вә габилиййәтләрини әтрафлы сурәтдә өйрәнмәк вә инкишаф этдирмәк, онларын фәрди вә яш хүсусиййәтләрини өйрәнмәк вә нәзәрә алмаг вәзифәләри дә дәрсдә вә дәрс васитәсилә даһа яхшы еринә етирилә билир.

Дәрсин мүһүм бир үстүнлүйү дә ондадыр ки, о, шакирдләрин сияси-мәфкурәви тәрбийәсини, онларын коммунист дүнякөрүшүнү йүксәк пилләйә галдырмаг ишиндә мүәллимә мүхтәлиф тә'лим материалындан, мүхтәлиф тә'лим-тәрбийә үсулларындан, чүрбәчүр васитә вә амилләрдән кениш истифадә этмәк имканлары верир.

Дәрсә верилән әсас дидактик тәләбләр.

Юхарыда көстәрилән әламәтләри илә әлагәдар олараг, дәрсә бир нечә әсас дидактик тәләб верилир. Һәр бир дәрс ашағыдакы дидактик тәләбләрә уйғун гурулмалыдыр:

1. Өз мәзмуну вә истигамәти э'тибарилә һәр бир дәрс сияси-мәфкурә чәһәтдән сағлам олмалыдыр. Тә'лим материалынын элми олмасы, ичтимаи вә тәбии һадисә вә фактларын, гайда вә ганунларын, элми анлайышларын диалектик материализм әсасында дүзкүн шәрһи, сосялизм гуручулуғу тәчрүбәләринин дәрсдә дүзкүн вә долғун бир сурәтдә әкс эдилмәси бу тәләби еринә етирмәк үчүн зәрури шәртдир.

2. Һәр бир дәрсин мүәййән вә конкрет тәһсил мәгсәди олмалыдыр. Дәрсин мәгсәди тәдрис програмына, өзүндән әввәлки дәрсин вердийи нәтичәйә әсасән мүәллим тәрәфиндән мүәййән эдилир. Дәрсин гаршысында һәм тәһсил вә һәм дә тәрбийә вәзифәси дурур.

3. Дәрсләр бири-бириндән тәчрид эдилмиш һалда дейил, зәнчир һалгасы кими бир-биринә бағлы олмалыдыр, белә ки, һәр бир дәрс, мүмкүн гәдәр, өзүндән әввәлки дәрсә вә я дәрсләрә истинад этмәклә, өзүндән сонракы дәрсә вә я дәрсләрә әсасән тәшкил эдилмәлидир. Я. А. Коменскинин дедийи кими, дәрсләр элә тәнзим эдилмәлидирләр ки, «Сонракы дәрс һәмишә әввәлкинә әсаслансын, әвәлки дә сонракы илә мөһкәмләндирилмиш олсун».

4. Дәрсин мәзмуну ярымчыг биликләрдән дейил, там сәчийә дашыян анлайышлардан, ганун вә гайдалардан ибарәт олмалыдыр. Һәр дәрсдә верилән билик, бачарыг вә вәрдишләрин һәчми әввәлчәдән мүәййән эдилмәли вә һәр бир дәрс програмын мүәййән вә там бир гисмини өйрәтмәлидир, белә ки, дәрс ярымчыг дейил, битмиш бир сәчийә дашысын.

5. Дәрсдә бүтүн шакирдләрин фәаллығы тә'мин эдилмәлидир. Далтон-план мөвгеиндә дурараг дәрси тәнгид эдәнләр дәрсдә ушагларын фәалиййәтсиз галдығыны исбата чалышырлар. Һалбуки, ушагларын һәгиги ярадычылыг вә фәалиййәтләри мүәллимин рәһбәрлийи алтында мәһз дәрсдә даһа яхшы үзә чыхыр вә

инкишаф эдир. Педагожи чәһәтдән һазырлыглы мүәллимләрин дәрсиндә шакирдләр һеч дә садәчә динләйичи кими отурмурлар. Онларын гаршысында мүәллим тәрәфиндән ардычыл олараг гоюлан суаллар, чәкилән мараглы мисаллар, көстәрилән әяни васитәләр вә с. шакирдләри дәрс әтрафында фикирләшмәйә вадар эдир вә дәрсин дидактик тәләбләриндән асылы олараг онлары фәал олмаға сөвг эдир.

6. Дәрс универсал бир үсулла дейил, мәзмунундан, шакирдләрин яш хүсусиййәтләриндән асылы олараг, мүхтәлиф тә'лим үсуллары илә апарылмалыдыр.

7. Һәр бир дәрсә яхшы һазырлыг көрүлмәли, онун истәр мәзмун вә истәрсә дә вахт э'тибарилә планлашдырылмасы, әяни вәсаитәләрлә тәчһиз эдилмәси вә сәмәрәли апарылмасы тә'мин олунмалыдыр.

8. Дәрсдә мүәллимин рәһбәр ролу тә'мин эдилмәлидир. Ушински һаглы олараг языр ки, ушаг әгли вә әхлаги чәһәтдән ялныз инсан шәхсиййәтинин билаваситә тә'сири алтында тәрбийә олунур вә инкишаф эдир. Һеч бир форма илә, һеч бир интизамла, һеч бир низамнамә вә дәрс чәдвәли илә инсан шәхсиййәтинин тә'сирини әвәз этмәк мүмкүн дейилдир. О, кәнч үчүн күнәшин мәһсулдар шуасыдыр вә ону һеч бир шейлә әвәз этмәк мүмкүн дейилдир. Ушаг үзәриндә мүәллимин бу чүр мәһсулдар тә'сири дәрсдә даһа долғун тә'мин эдилмәлидир.

3. ДӘРСИН ӘСАС ТИПЛӘРИ ВӘ ҺӘР ТИПИН ГУРУЛУШУ.

Дәрсин гарышсында гоюлан мүхтәлиф дидактик мәгсәдләрдән, тәһсил вәзифәсиндән асылы олараг ибтидаи вә орта мәктәбләрдә мүхтәлиф дәрс типләри ирәли сүрүлүр. Онлардан ән чох ишләнән дөрд дәрс типини шәрһ эдәк.*

Мүрәккәб дәрсләр. Мәктәбдә ән чох тәтбиг эдилән мүрәккәб дәрс типидир. Мүрәккәб дәрсләр шакирдләрин билийини һесаба алмаг, онлара ени билик вермәк, билик вә бачарыгларыны мөһкәмләндирмәк, эвә тапшырыг вермәк кими мүхтәлиф дидактик вәзифәләри әһатә эдир. Мәһз бу сәбәбә көрә дә мүрәккәб дәрсләр бүтүн фәнләрин тәдрисиндә вә бүтүн синифләрдә, хүсусилә ашағы вә орта синифләрдә, тәтбиг эдилир. Бу тип дәрсләр бир-бирилә әлагәдар олан мүхтәлиф тә'лим вәзифәләринин бирликдә һәллинә имкан ярадыр. Мүрәккәб дәрсләр адәтән ашағыдакы план үзрә апарылыр. Мүәллим әввәлчә кечән дәрсдә эвә вермиш олдуғу тапшырыгларын ичрасыны йохла-

---

* Педагоглар арасында дәрс типләринин тәснифи мәсәләсиндә ваһидлик йохдур. Бурада ирәли сүрүлән дәрс типләринин тәснифатыны бә'зи педагоглар башга чүр верирләр (редактор).

йыр, белә нечә шакирдә гиймәт верир, сонра көһнә дәрслә вә я дәрсләрлә әлагә ярадараг, ени тә'лим материалыны шәрһ эдир—өйрәдир. Сонракы мәрһәләдә ени дәрсин мәнимсәнмә дәрәчәсини айдынлашдырмаг вә шакирдләрин өйрәндикләрини мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә суаллар верир вә я чалышмалар йолу илә мисаллар һәлл этдирир. Нәһайәт, эвә тапшырыг вермәклә дәрси битирир (вә я эв тапшырығыны вердикдән сонра ени билийи мөһкәмләдир).

Мүрәккәб дәрсләр чох тәтбиг эдилмәклә бәрабәр, ән чәтин дәрс типидир. Белә дәрсләр диггәтлә планлашдырылмазса, дәрсин һәр мәрһәләсинә верилән вахта чидди рәайәт эдилмәзсә, нәтичәсиз гала биләр. Тәчрүбәси аз олан мүәллимләрин дәрсләриндә чох заман бу чәһәтдән нөгсан олур: мүәллим нашылыг үзүндән мәрһәләнин бириндә юбаныр, вахтынын чохусуну она сәрф эдир вә ердә галан мәрһәләләри сү'әтлә кечмәйә вадар олур. Айдындыр ки, белә дәрсләрдән чох бөйүк файда көзләмәк олмаз, чүнки дәрсин гаршысында дуран дидактик вәзифәләрдән бә'зиләри ярымчыг, еринә етирилмәмиш галыр.

Билик, бачарыг вә вәрдишләри мөһкәмләдән дәрсләр. Тәкрар вә чалышма дәрсләри. Белә дәрсләрә дә аз-чох бүтүн синифләрдә вә бүтүн фәнләрин тәдрисиндә ер верилир, лакин бу чүр дәрсләр ән чох дилләр вә риязийят фәнләринин тәдрисиндә (бачарыг вә вәрдишләрин бу фәнләр үзрә чохлуғу сәбәбиндән) тәтбиг олунур. Белә дәрсләрә бә'зән тәкрар вә чалышма дәрсләри дә дейилир. Бу тип дәрсләрдә мүәллимин гаршысында дуран мәгсәд шакирдләрин әввәлки дәрсләрдә өйрәнмиш олдуглары билик вә бачарыглары мөһкәмләндирмәк, бачарыгларын бир гисмини вәрдиш һалына салмагдыр. Нәтичәдә шакирд әлдә этдийи биликләри чәтинлик чәкмәдән хатырлая билир, бир чох файдалы вәрдишләр (язы, оху, һесаблама, мәсәлә һәлли, чиһазларла ишләйә билмәк, садә әмәк аләтләрини истифадә эдә билмәк вә с.) кәсб эдир, билик вә бачарыгларыны мәсәлә һәллиндә, э'малатхана вә лабораторияда, мәктәбин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә, истеһсалат практикасында вә с. тәтбиг этмәйи өйрәнир. Белә дәрсләр я башдан- баша тәкрар (садә вә я үмумиләшдиричи тәкрар), вә яхуд да чалышмалара (шифаһи, язылы, техники, графики) һәср эдилир. Мүхтәлиф типдә мәсәлә вә мисалларын һәлли, мүхтәлиф типдә грамматик чалышмалар, битмиш мөвзуу тәкрар мәгсәдилә суал-чавабла мүзакирә этмәк, шакирдләри китаб үзәриндә ишләтмәк, мүхтәлиф язы ишләри, лаборатор мәшғәләләр, рәсм, рәсм-хәтт дәрсләри бу тип дәрсләрдәндир.

Белә дәрсләрин гурулушу чох садә олур. Мүәллим көһнә дәрсә екун вурдугдан, верилән тапшырыгларын ичрасыны йохладыгдан сонра, бә'зән дә билаваситә (мәсәлән, язы дәрсләриндә), әввәлчәдән һазырламыш олдуғу план үзрә тәкрара вә я чалышмалара кечир, 35—40 дәгигә бу ишлә мәшғул олур вә сонра да эвә ени тапшырыг вермәклә дәрси битирир.

Билик, бачарыг вә вәрдишләри һесаба алан дәрсләр.

Белә дәрсләр дә бүтүн синифләрдә вә бүтүн фәнләр үзрә чох тәтбиг эдилир. Мүвәффәгиййәтлә апарылан тә'лимин әсас шәртләриндән бири шакирдләрин әлдә этмиш олдуглары билик, бачарыг вә вәрдишләри һесаба алмаг, шакирдләрин бу саһәдәки нөгсанларыны вә наилиййәтләрини үзә чыхармаг, ону дүзкүн гиймәтләндирмәкдир. Она көрә дә шакирдләрин мүвәффәгиййәтләрини һесаба алмаға аз-чох һәр дәрсдә ер верилир. Лакин мүәййән вахтлар шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләрини үмуми синиф үзрә һесаба алмаг мәгсәдилә бүтүн дәрси йохламая һәср этмәк лазым кәлир. Мәсәлән, бу вә я башга һесаб әмәлиййатына аид олан бүтүн гайдалар өйрәдилдикдән сонра, бу барәдә контрол иш олараг, мәсәлә һәлл этдирмәк, физикадан бир бәһси тамамладыгдан сонра о бәһсә даир шакирдләрә мәсәлә һәлл этдирмәк, грамматикадан бир гайданы өйрәндикдән сонра о гайданын языда тәтбигини йохламаг мәгсәдилә дилдән контрол язы иши вермәк вачиб педагожи вәзифә кими гаршыя чыхыр. Белә дәрсләрин нәтичәси йохландыгдан сонра шакирдләрин һамысына гиймәт верилир. Һесаба алма дәрсләри гисмән шакирдләрин билик вә бачарыгларынын мөһкәмләндирилмәсинә көмәк этсә дә әсас э'тибарилә шакирдләрин мүвәффәгиййәтләрини йохламаг вә она гиймәт вермәк мәгсәди дашыйыр.

Һесаба алма дәрсләрининин гурулушу да садә олур. Мүәллим белә дәрсләри тәшкил этмәк үчүн әввәлчәдән шакирдләри хәбәрдар эдир, дәрс вахты исә контрол иши э'лан эдиб еринә етирилмәсини шакирдләрдән тәләб эдир. Бу чүр дәрсләр әсасән язы ишләри үзрә апарылыр. Һесаба алма дәрсләри бүтүн фәнләр үзрә, о чүмләдән лаборатор вә э'малатхана иши үзрә дә апарыла биләр.

Ени билик вә я бачарыг өйрәдән дәрсләр.

Белә дәрсләр аз да олса мәктәбләрин һәм ашағы вә орта синифләриндә, һәм дә, хүсусән, юхары синифләриндә тәтбиг эдилир. Бу дәрсләрин мүрәккәб дәрсләрдән фәрги ондадыр ки, бурада башлыча мәгсәд ени билик вә я бачарыгларын шәрһи вә өйрәдилмәсидир; дәрсин 35—40 дәгигәси мәһз бу мәгсәд үчүн сәрф олунур. Ашағы вә орта синифләрдә белә дәрсләр ени бачарыг газанмаг үчүн әл әмәйи дәрсләриндә, э'малатхана вә я мәктәбяны саһәдә практик ишләр өйрәнмәйә, юхары синифләрдә истеһсалат практикумунда вә бә'зи фәнләрин тәдрисиндә тәтбиг эдилә билир. Бә'зи фәннәләрин, хүсусән тарих, әдәбиййат, риязиййат, физика вә с. програмларында elә мөвзулар вардыр ки, онлары мүхтәлиф дәрсләрә парчаламаг методик чәһәтдән әлверишли олмадығы кими, 15—20 дәгигә мүддәтиндә дә изаһ этмәк мүмкүн олмур. Белә һалларда мүәллим ени материалын шәрһинә 35—40 дәгигә сәрф этмәйә, йә'ни ону мүһазирә шәклиндә кечмәйә мәчбур олур ки, бу да мәктәбин VIII—X синифләриндә тәтбиг эдилир. Белә дәрсләр шакирдләри али мәктәбин иш гайдаларына һазырламаг үчүн дә файдалыдыр.

Белә дәрсләрин дә гурулушу чох садә олур. Мүәллим 5—6 дәгигә мүддәтиндә көһнә дәрсин өйрәнилмәсини йохладыгдан сонра ени дәрсин мәгсәдилә шакирди таныш эдир вә тә'лим материалыны изаһ этмәйә башлайыр; 30—40 дәгигәлик мүһазирәдән сонра 2—3 дәгигә шакирдләрин суалларына чаваб верир вә нәһайәт эвә тапшырыг вермәклә дәрси тамамлайыр. Әмәк бачарыглары илә әлагәдар олан белә дәрсләрдә исә вахтын чоху ени бачарығын нүмунәсини көстәрмәйә вә өйрәнмәк мәгсәдилә ичра этдирмәйә сәрф олунур.

Педагожи әдәбийятда бу юхарыда сайдығымыз дөрт әсас типдән әлавә башга дәрс типләрининин дә ады чәкилир. Мәсәлән, шакирдләрин язмыш олдуғу ишләр үзрә тәһлил дәрси (йә'ни ана дилиндән, риязиййатдан вә с. апарылмыш контрол ишләрдә шакирдләрин бурахдығы сәчиййәви сәһвләрин мүзакирәсинә һәср эдилән дәрс) вә я шакирдләрин үмуми һазырлыгларыны мүәййән этмәк үчүн кириш дәрси (еничә дәрсә башлаян мүәллимләр тәрәфиндән тәтбиг олунур) вә с. Лакин бу дәрсләр маһиййәт э'тибарилә мүстәгил тип олмайыб, юхарыда сайылан әсас дәрс типләрининин биринә дахил эдилә биләр.

4. МҮӘЛЛИМИН ДӘРСӘ ҺАЗЫРЛАШМАСЫ.

Дәрсин йүксәк кейфиййәтдә кечирилмәси үчүн әсас шәртләрдән бири мүәллимин дәрсә һазырлашмасыдыр. Мүәллимин дәрсә һазырлығы, әсас э'тибарилә, үч йолла кедир. Әввәлән, мүәллим үмуми элми, сияси вә педагожи һазырлығыны артырмаг үчүн мүнтәзәм сурәтдә өз үзәриндә чалышмалыдыр. Бунун үчүн мүәллим, бир тәрәфдән, марксизм-ленинизм классикләрининин әсәрләрини, сияси вә бәдии әдәбиййаты, о бири тәрәфдән ихтисасына даир ени әсәрләри, педагожи вә методик әдәбиййаты диггәтлә мүталиә этмәли, әлагәдар мүһазирәләрә, курслара давам этмәлидир. Өз үзәриндә ардычыл олараг чалышмаян мүәллим кери галар, она көрә дә дедийи дәрсләри яхшы нәтичә вермәз. Мүәллимин өз үзәриндә чалышмасынын зәруриййәтиндән бәһс эдәрәк, М. И. Калинин көстәрир ки, «Мүәллим бир тәрәфдән билийини ушаглара верир, дикәр тәрәфдән, халгдан, һәятдан, элмдән ән яхшы шейләри сүнкәр кими өзүнә чәкир вә бу яхшы шейләри енә ушаглара верир[1].

Мүәллимин дәрсә һазырлашмасынын икинчи йолу, тә'лим этдийи фәннин материалы үзәриндә арасы кәсилмәдән ишләмәкдән ибарәт олмалыдыр. Бунун үчүн о, һәмин фәннә аид програм вә дәрс китабларынын ени чапыны вә башга әлагәдар материал-

[1] М. И. Калинин, Коммунист тәрбийәси һаггында, Ушагкәнчнәшр, 1948, сәһ. 57.

лары диггәтлә өйрәнмәли, онларын һансы һәчмдә вә нә шәкилдә шакирдләрә верилмәси һаггында әввәлчәдән дүшүнүб мүәййән гәрара кәлмәлидир.

Бу һазырлыг мәрһәләсиндә мүәллим дейәчәйи фәнн үзрә програм материалы әсасында рүблүк тәгвим планы тәртиб эдир. Бу тәгвим планында програм мөвзулары сыра илә язылыр, һәр мөвзуа нечә саат айрылдығы гейд эдилир вә онун кечилмә тарихи язылыр. Програм мөвзууну саатлара бөләркән тәк ени биликләрин верилмәси йох, һәм дә тәкрар дәрсләри, контрол дәрсләри, экскурсиялар вә онларын кечирилмә күнү гейд эдилир.

Һазырлығын үчүнчү чәһәти, мүәллимин билаваситә күндәлик дәрсләрә һазырлашмасындан ибарәтдир. Сөз йох ки, мүәллимин ихтисасыны тәкмилләшдирмәк вә тәдрис материалыны өйрәнмәк мәгсәдилә өз үзәриндә мүнтәзәм чалышмасы, онун күндәлик дәрсә һазырлашмаг ишини хейли йүнкүлләшдирмиш олур. Лакин бунунла бәрабәр, мүәллимин күндәлик дәрсләрә һазырлашмасы зәрури бир тәләбдир.

Күндәлик дәрсләрә һазырлыг кечмиш дәрсин нәтичәләрини тәһлил этмәкдән башлайыр. Кечмиш дәрсдә бүтүн мәгсәд әлдә эдилмишми, нәләр әлдә эдилмәмишдир, бунун сәбәби нәдир вә с. бу тәһлилдә мүәййән эдилир. Кечмиш дәрсдә әлдә эдилмиш нәтичәләрә истинад эдәрәк мүәллим тәгвим планы әсасында ени дәрсин мөвзуу вә мәгсәдини вә она уйғун олараг онун типини мүәййән эдир. Сонра, мүәллим шакирдләрә верәчәйи ени биликләрә аид тәдрис материалыны дәриндән көздән кечирир вә о барәдә ени әдәбийятла таныш олур, шакирдләр тәрәфиндән верилмәси эһтимал олунан суаллара чаваб һазырлайыр. Бундан сонра мүәллим дәрсин һәр мәрһәләсиндә көрәчәйи ишләри мүәййәнләшдирир һансы мәрһәләдә һансы тә'лим үсулларынын тәтбиги, һансы әяни васитәләрин ишләдилмәси, һансы шакирдләрдән көһнә дәрсин сорушулмасы вә саирәни диггәтлә дүшүнүр вә бунлара һазырлашыр.

Бүтүн бунлардан сонра мүәллим дәрсин планыны языр.

Дәрсин планлашдырылмасынын әһәмиййәти бөйүкдүр. План дәрс заманы мүәллимин фәалиййәтинә истигамәт верән бир сәнәддир.

Дәрсин планы онун мөвзу вә мәгсәдиндән асылы олдуғу кими, һәм дә онун типиндән асылыдыр. Лакин мүхтәлиф дәрс типләринин мүштәрәк мәрһәләләри олдуғу кими, планда да мүштәрәк ерләр олур.

Һәр бир дәрсин планында бир гайда олараг дәрсин мөвзуу, мәгсәди вә кедиши маддәләри ер тутур. Бу чүр мүштәрәк маддәләрин олмасына бахмаяраг һәр дәрсин өзүнә көрә конкрет вә йығчам планы олмалыдыр.

Планда дәрсин мөвзуу гейд олундугдан сонра онун мәгсәди айдын көстәрилмәлидир. Мәсәлән, дәрсин ени билик һаггында шакирдләрдә һансы анлайышлары әмәлә кәтирмәйи мәгсәд гойдуғу вә я һансы биликләри мөһкәмләндирмәк мәгсәдини дашыдығы гейд олунмалыдыр.

Тәһсил мәгсәди илә бәрабәр бир чох һалларда, дәрсин мөвзуундан асылы олараг, тәрбийә вәзифәләри дә (милли ифтихар һисси, йолдашлыг, ирадә тәрбийәси вә с.) гейд эдилир. Бундан сонра планда бә'зән дәрсин тәчһизаты (нә кими әяни васитдән истифадә эдиләчәйи) язылыр, сонра исә дәрсин кедиши көстәрилир. Дәрсин кедишини гейд эдәркән дәрсин мәрһәләләри, һәр мәрһәләдә көрүләчәк ишин гыса мәзмуну көстәрилмәлидир. Көрүләчәк иш планда элә язылмалыдыр ки, онун үсулу да айдын олсун. Планда кечән дәрсин һансы шакирдләрдән сорушулачағы да көстәрилмәлидир.

Дәрси планлашдыраркән вахт бөлкүсүнә хүсуси диггәт вермәк лазымдыр. 45 дәгигә дәрси мүхтәлиф мәрһәләләр арасында элә бөлмәк лазымдыр ки, һәр бир дәгигәдән сәмәрәли истифадә эдилмиш олсун, вахтын бөйүк гисми дәрсин әсас мәгсәдини еринә етирмәйә сәрф эдилсин.

Нүмунә үчүн бир мүрәккәб дәрсин планыны веририк:

Дәрсин планы

(IX синиф, ССРИ тарихи)

М ө в з у: XVIII әсрин әввәлләриндә Русияда маариф вә мәдәниййәт.

М ә г с ә д: Пйотр ислаһатларынын синфи маһиййәти вә Русиянын инкишафы үчүн тәрәггипәрвәр әһәмиййәти һаггында анлайыш вермәк.

Дәрсин кедиши

1. К ө һ н ә д ә р с и н («Дөвләти идарә этмәкдә ислаһат») с о р у ш у л м а с ы (К., С., М. адлы шакирдләрдән сорушмаг) Суаллар:

а) Пйотрун дөвләт ислаһаты апармасынын сәбәбләри;
б) сенат вә коллекиянын яранмасы вә вәзифәләри;
в) Һәрби ислаһат;
г) ислаһатын синфи маһиййәти (10-12 дәгигә).

2. Е н и м ө в з у у н («XVIII әсрин әввәлләриндә маариф вә мәдәниййәт» мөвзуунун) а ш а ғ ы д а к ы п л а н ү з р ә и з а һ ы:

а) игтисади инкишафын мәдәни йүксәлиш үчүн эһтияч доғурмасы;
б) мүлки әлифба вә тәгвимин тәтбиги;
в) мәктәбләрин инкишафы;
г) мәишәтдә дәйишиклик;
ғ) Петербургун тә'сиси;
д) Пйотр ислаһатынын әлейһдарлары вә Пйотрун онларла мүбаризәси;

e) ислаһатын синфи дворян маһиййәти (25 дәгигә);

3. Ени мөвзуун мөһкәмләндирилмәси үчүн гыса суал-чаваб:

а) Пйотрун мәдәниййәт саһәсиндәки ислаһаты;

б) бу ислаһатын дворян синфинә хидмәт этмәси;

в) Русиянын инкишафы үчүн Пйотр ислаһатынын әһәмиййәти (7 дәгигә);

4. Эвә тапшырыг. Китабын вә тапшырығын ады (2—3 дәгигә).*

План мүәллимин дәрси йүксәк нәзәри вә методик сәвиййәдә апармасы үчүн вачиб бир васитәдир; о, дәрсдә бүтүн вахтдан сәмәрәли истифадә этмәк үчүн имкан ярадыр.

5. ДӘРСИН КЕДИШИ.

Дәрсин йүксәк кейфиййәтдә кечмәсинә наил олмаг үчүн онун кедишини дүзкүн тәшкил этмәк мүһүм шәртләрдәндир.

Дәрсә диггәтлә һазырлашмаг вә ону планлашдырмаг дәрси дүзкүн тәшкил этмәк вә ону сәмәрәли бир сурәтдә апармаг үчүн вачиб шәртдир. Лакин бунунла бәрабәр дәрсин дүзкүн тәшкили вә апарылмасы үчүн башга педагожи тәдбирләр дә көрмәк вачибдир.

Дәрсин илк дәгигәсиндән э'тибарән синифдә лазыми интизам вә гайда ярадылмасынын әһәмиййәти чох бөйүкдүр. Бу мәгсәдлә зәнкдән сонра синифә кирән мүәллим шакирдләрлә саламлашыб һәр бир шакирдин өз ериндә отурмасы вә дәрсдә көрүләчәк иш үчүн һазыр олмасыны тә'мин этмәклә дәрсин мүтәшәккил башланмасы вә апарылмасы үчүн зәмин һазырламыш олур.

Дәрсин мүтәшәккил башламасы үчүн дәрсдә лазым олан әяни вәсаитәләрин вә с. өз вахтында һазыр эдилиб синфә кәтирилмәси дә вачибдир.

Мүәллим эвә верилән тапшырыгларын ичрасыны йохларкән, ишә диггәтлә янашараг, тапшырығы мүстәгил ишләмәкдә чәтинлик чәкмиш шакирдләрә хүсуси фикир верир, онлардан тез-тез сорушур, мүстәгил чалышмаға тәһрик эдир.

Ени дәрсин шәрһинә башламаздан әввәл мүәллим онун мөвзуу вә мәгсәди илә, бир чох һалда онун планы илә шакирдләри таныш эдир. Бундан мәгсәд шакирдләри ени материалы гаврамаға һазырлашдырмаг, онларда мөвзуя мараг оятмаг вә өйрәдиләчәк биликләри мәнимсәмәк үчүн эһтияч һисс этдирмәкдир. Бунун үчүн шакирдләрин диггәтини өйрәниләчәк биликләрин әһәмиййәтинә чәлб этмәк чох мүһүмдүр. Бу мәгсәд үчүн дә мәзмуну әввәлчәдән душүнүлмүш вә ени дәрсин мөвзуу илә әлагәдар олан мусаһибә кечирмәк чох гиймәтли тәдбирдир. Мәсәлән, VI синифдә физика үзрә «Чисмин хүсуси чәкиси» мөвзууна

* Педагожи институт тәләбәләринин педагожи практикасына даир тә'лимати-методик материаллар», 1955, Бакы, сәһ. 59—60.

шакирдләрин диггәтини чәлб этмәк үчүн мүәллимин апардығы ашағыдакы кириш сөһбәти чох сәчиййәвидир; шакирдләрә мүрачиәтлә мүәллим дейир: «Чох заман һәятда, тәрәзидә чәкилмәси мүмкүн олмаян шейләрин ағырлығыны билмәк зәруриййәти доғур. Мәс., иншаатчылар тәмәли мүәййәнләшдирмәк үчүн һәлә тикилмәмиш бинанын диварларынын ағырлығыны билмәлидирләр, колхозда бригадир мал-гаранын ем эһтиячыны һесабларкән от таясынын вә я мәрәкдәки саманын ағырлығыны өйрәнмәк зәруриййәти гаршысында галыр. Бу чүр шейләрин—диварын вә таянын ағырлығыны тәрәзәсиз дә тапмаг мүмкүндүр. Буну нә чүр этмәк олар? Нә кими шәраитдә бу мүмкүндүр? Шакирдләр дүшүнүрләр. Онлары чаваба яхынлашдырмаг мәгсәдилә мүәллим ярдымчы суаллар верир: «Тәрәзидә чәкмәдән бир кәрпичин ағырлығыны вә я мәктәб тәрәзисинә ерләшмәйән бөйүк бир дәмир парчасынын ағырлығыны нә чүр һесабламаг олар?». Мүәллимин бу суаллары шакирдләрдә белә бир фикир ояда биләр ки, кәрпичин вә я дәмирин, эләчә дә диварын вә я таянын ағырлығыны һесабламаг үчүн онларын кичик һәчмдә олан бир һиссәсинин мәс., 1 см^3 ағырлығыны билмәк лазымдыр. Бурадан да чисмләрин хүсуси чәкисини билмәк зәруриййәти доғур ки, мүәллим шакирдләрин диггәтини мәһз буна чәлб эдир.

Ени дәрсин мәгсәди илә шакирдләри таныш этдикдән сонра тә'лим материалынын изаһыны элә апармаг лазымдыр ки, ени материалы шакирдләрин һәр бири баша дүшсүн. Материалы яхшы баша дүшмәкдә чәтинлик чәкән шакирдләрлә ени билийин мөһкәмләндирилмәси мәрһәләсиндә мүвафиг иш апармаг лазымдыр.

Дәрсин мүтәшәккил вә йүксәк сәвиййәдә кечмәсинин әсас әламәтләриндән бири шакирдләрин дәрсдә фәал иштирак этмәләри вә дәрсдә диггәтли олмаларыдыр. Мәһз она көрә дә дәрсин кедишини әввәлчәдән мүәййән эдилмиш планла апармагла бәрабәр мүәллим, дәрсин әввәлиндән ахырына гәдәр шакирдләрдә диггәтин зәифләмәмәсинә, онларын дәрси марагла динләмәләринә, дәрсдә фәал иштирак этмәләринә чалышмалыдыр. Дәрсдә шакирдләрин диггәтини яйындыран һеч бир ишә вә сөһбәтә йол верилмәмәлидир: Мәс., ерсиз зарафатлар, кәскин һәрәкәтләр, дәрс ичәрисиндә тахтада узун мәтн язмаг, һәддән артыг тәкрар этмәк, екнәсәк бир шәкилдә чалышмалар апармаг вә с. шакирдләрин дәрсдә диггәтләрини зәифләдә биләр.

Лакин шакирдләрин дәрсдә диггәтли олмалары, һәр нә гәдәр вачиб олса да, онларын дәрсдәки фәаллығы анчаг бундан ибарәт олуб галмамалыдыр. Шакирдләр мүәллимин рәһбәрлийи алтында дәрсдә билаваситә фәаллыг көстәрмәлидирләр. Бу фәаллыг исә һәм диггәтли олмагда, һәм дә суал-чавабларда иштирак этмәкдә, мүстәгил олараг тәмринләр ичра этмәкдә вә с. ифадә олунмалыдыр. Коммунист партиясы МК мәктәб һаггында 25 август 1932-чи ил тарихли гәрарында мүәллимләрдән тәләб эдир ки, тә'лим материалыны һәр тәрәфли шәрһ этмәклә бәра-

бәр, шакирдләри мүхтәлиф шәкилдә мүстәгил ишләрә алышдырсынлар. Бу нөгтейи-нәзәрдән шакирдләри дәрсдә узун мүддәт анчаг мүәллимә вә я йолдашларына гулаг асмаға вадар этмәк әлверишли дейилдир; шакирдләрин дәрсләрдә, билаваситә фәаллыглары тә'мин эдилмәлидир. Онлар ери кәлдикчә мүстәгил олараг язмалы, мисаллар вә мәсәләләр һәлл этмәли, схемләр вә шәкилләр чәкмәли, план тутмалы, контур хәритәләр үзәриндә ишләмәлидирләр вә с. Шакирдләрин мәһз бу чүр фәалиййәтләри тәмин эдилдикдә онлар диггәтли олар, биликләри шүурлу өйрәнәрләр; өйрәндикләри биликләрдән истифадә этмәйи бачарар, кетдикчә мүстәгил ишләмәйә алышарлар.

Белә олмадыгда, онларда пассивлик әмәлә кәлә биләр. Бу исә онларын дәрсдә башга кәнар ишләрлә мәшғул олмасына, дәрсин кедишинә мане олан интизамсыз һәрәкәтләрә йол вермәсинә сәбәб ола биләр.

Дәрсин кедишиндә шакирдләрин фәрди хүсусиййәтләринә чиддиййәтлә фикир вермәк онун кейфиййәтини йүксәлдән шәртләрдәндир. Мә'лумдур ки, яхшы дәрсин әламәти ялныз мүәллимин яхшы изаһат вермәсиндән ибарәт дейилдир, һәм дә бу изаһатын, ени анлайышларын, гайда вә ганунларын шакирдләрин шүурунда дәрин из бурахмасында, онларын мөһкәм бачарыг вә вәрдишләр әлдә этмәсиндәдир. Белә бир тәләби тә'мин этмәк мәгсәдилә мүәллим синфә симасыз бир күтлә кими бахмамалы, әксинә, о, һәр бир ушағы, онун мейилләрини, хүсуси сәчиййәсини көрмәлидир.

Юхарыда дейилдийи кими, ушагларын бә'зиләри чох диггәтли, бә'зиләри аз диггәтли олурлар. Бә'зиләри тәбиййата вә я риязиййата, бә'зиләри башга фәнләрдән биринә чох мараг көстәрир, бә'зиләриндә көрмә, бә'зиләриндә эшитмә дуйғусу гүввәтли олур. Бә'зиләри суала тез чаваб варир, о бириләри суал үзәриндә чох фикирләшмәйә мәчбур олур, бә'зиләри мүәллимин изаһатыны тез баша дүшүр, бә'зиләри исә кеч баша дүшүр вә с.

Бүтүн бунлар дәрс просесиндә нәзәрә алынмазса дәрсин мәзмуну шакирдләрин бир гисминә айдын олар, о бири гисми үчүн анлашылмаз галар.

Дәрсин мүвәффәгиййәтлә кетмәси үчүн мүәллим бүтүн синифлә фронтал ишини, лазым кәлдикдә, тәк-тәк ушагларла чалышмагла бағламалыдыр. Мүәллим синифлә фронтал ишләйәркән тәк-тәк ушаглары нәзәрдән гачырмадығы кими, тәк-тәк ушагларла дәрсдә мәшғул олдугда синифи дә унутмамалыдыр.

Хүсусилә дәрсдә керидә галмыш шакирдләри диггәт мәркәзиндә сахламаг чох вачиб мәсәләдир. Мүәллим дәрс просесиндә һәр бир шакирди габилиййәтинә көрә фәалиййәтә чәлб этмәли, һәр бир шакирдин элми анлайышлары дүзкүн дәрк этмәсини тә'мин этмәлидир.

Дәрсин кедишиндә чидди фикир верилмәси лазым кәлән мәсәләләрдән бири дә синифдә дәрсин әввәлиндән ахырына гәдәр ишләмәк, чалышмаг әһвал-руһиййәсинин ярадылмасыдыр. Әкәр

синифдә язылы иш верилмишсә, элә бир вәзиййәт әмәлә кәтирмәлидир ки, һәр бир шакирд язмагла мәшғул олсун, әкәр мүәллим бу вә я башга материалы шәрһ эдирсә һәр кәс ону динләмәклә мәшғул олсун, мүсаһибә апарырса һәр бир шакирд суаллара чаваб ахтарсын, башгасынын чавабларына диггәтлә фикир версин вә с. Синифдә ишкүзар әһвал-руһиййә һөкм сүрдүйү заман дәрс йүксәк кейфиййәтдә кечир, интизам позулмур.

6. ШАКИРДЛӘРИН ЭВДӘ ТӘ'ЛИМ ИШЛӘРИ.

Һәр бир дәрсдә адәтән дәрсин мәзмуну илә әлагәдар олараг эвә тапшырыглар верилир. Шакирдләр эвә верилән бу тапшырыглары еринә етирмәклә һәм синифдә өйрәндикләри билик, бачарыглары мөһкәмләдирләр, һәм дә мүстәгил чалышмаға алышырлар.

Бә'зән шакирдләри гаршыдакы дәрсә һазырламаг үчүн дә эвә тапшырыг верилә биләр, лакин бу тапшырыг элә олмалыдыр ки, шакирдләр ону мүстәгил олараг ичра этмәйә һазыр олсунлар.

Эвә верилән тапшырыгларын нөвләри мүхтәлиф олур. Бу, фәннин хүсусиййәти вә програм тәләбләри илә мүәййәнләшдирилир. Эв тапшырыгларынын әсас нөвү мөвзу илә әлагәдар олараг дәрс китабындакы мәтни охуюб һафизәдә мөһкәмләндирмәкдән ибарәтдир. Белә тапшырыглар бүтүн фәнләр үзрә верилир. Эв тапшырыгларынын бөйүк бир гисми исә синифдә өйрәдилән бачарыг вә вәрдишләри мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә язылы вә әмәли тапшырыглар шәклиндә верилир. Мәсәлән, риязиййат үзрә мисал вә мәсәлә һәлли, грамматик гайдалара даир чалышмалар, физика вә кимя үзрә мәсәлә һәлли, чоғрафия үзрә хәритә үзәриндә иш вә с. Эв тапшырыгларынын бир нөвү дә физика, кимя вә тәбиййат дәрсләриндәки әмәли ишләрлә әлагәдар олан тапшырыглардыр,—битки үзәриндә мүшаһидә, моделләр вә я әлдә гайырма чиһаз һазырламаг, эвдә садә тәчрүбәләр кечирмәк вә с.

Эв тапшырыгларынын нөвү вә һәчми програм тәләбләринә әсасән мүәллим тәрәфиндән мүәййәнләшдирилир. Эв тапшырыгларынын верилмәси ашағыдакы әсас тәләбләрә чаваб вермәлидир:

а) һәр бир эв тапшырығы програм тәләбәләриндән доған мүәййән мәгсәд дашымалыдыр;

б) һәр тапшырыг шакирдләрә айдын олмалыдыр, онун ичра эдилмә йоллары, әсасән, синифдә мүәллим тәрәфиндән көстәрилмәлидир. Эв тапшырыгларынын ичрасы һаггында шакирдләрә айдын тә'лимат верилмәси онун шакирдләр тәрәфиндән еринә етирилмәсини асанлашдырыр. Буна көрә дә эвә тапшырыг верәркән ону баша салмаға, аз да олса, вахт айрылмалыдыр;

в) тапшырыг һәчми вә чәтинлийи э'тибарилә шакирдләрин гүввәсинә мүвафиг олмалыдыр. Мүәллим тапшырыг верәркән эвдә шакирдләрин мүстәгил ишләмәләри үчүн тә'йин эдилмиш

вахт нормасыны көзләмәлидир. Бу исә биринчи синиф шакирдләри үчүн бир саат, II синиф үчүн 1—1,5 саат, III—IV синифләр үчүн 1,5—2 саат, V—VI синифләр үчүн 2—3 саат, VII синиф үчүн 3,5 саат, VIII—X синифләр үчүн 3—4 саат мүәййән эдилмишдир:

г) эв тапшырыглары шакирдләрин күндәликләринә яздырылмалыдыр;

ғ) тапшырыгларын ичрасы йохланылмалыдыр.

Эв тапшырыглары, адәтән, дәрсин сонунда верилир, чүнки мүәллимин тапшырыгла әлагәдар олараг вердийи көстәришләри шакирдләр бүтүн һалларда дәрсин сонунда даһа яхшы баша дүшәрләр. Лакин эв тапшырығынын верилмәси дәрсин сонуна салындыгда, о, бә'зән зәнкә дүшүр вә беләликлә тапшырыг гарышыглыг шәраитиндә верилир. Зәнк вурулдугдан сонра шакирдләрин диггәти, дағылыр, онлар тәнәффүс руһу илә яшайырлар; белә шәраитдә мүәллимин эв тапшырыглары һаггында вердийи көстәришләр чох заман һәдәр кедир, она гулаг асан олмур. Буну нәзәрә алараг, сон заманлар эксәр методистләр эв тапшырыгларыны дәрсин сон дәгигәсинә тәхирә салмамағы, ону ени билийи шәрһ этдикдән сонра вермәйи, ондан сонра исә мөһкәмләтмәк мәрһәләсинә кечмәйи тәклиф эдирләр.

Тапшырыгларын ичрасы елә тәшкил эдилмәлидир ки, шакирдләрин шәхси тәшәббүсләринә вә мүстәгил чалышмаг бачарыгларынын инкишафына көмәк этсин.

Эв тапшырыгларынын шакирдләр тәрәфиндән еринә етирилмәсинә наил олмаг лазымдыр. Эвә верилән күндәлик тапшырыглар еринә етирилмәйинчә дәрсләрдән йүксәк кейфиййәт көзләмәк чох чәтиндир. Чүнки тапшырыглары мүкәммәл ичра этмәклә шакирдләр ени дәрс өйрәнмәк үчүн һазырлашмыш олурлар. Шакирдләри тапшырыглар үзәриндә марагла, мәс'улиййәт һисси илә ишләмәйә алышдырмаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә эвә верилән тапшырыгларын еринә етирилмәси үчүн, ата-аналарын көмәйилә, лазыми шәраит яратмаг вә эвә верилмиш бүтүн тапшырыгларын ичрасыны мүнтәзәм сурәтдә йохламаг лазымдыр.

7. МҮӘЛЛИМИН АЙРЫ-АЙРЫ ШАКИРДЛӘРЛӘ ӘЛАВӘ ИШЛӘМӘСИ.

Тә'лим ишләринин әсас формасы дәрс олдуғундан мүәллим тә'лим вәзифәсини синифдә һәлл эдир. Шакирдләрин эвә верилән тапшырыглары еринә етирмәләри исә тә'лим вәзифәсинин һәллини тәкмилләшдирир. Тә'лим ишләрини, бир гайда олараг, бу чүр тәшкил этмәклә бәрабәр, мүәллим, айры-айры шакирдләрлә әлавә ишләмәк зәруриййәти гаршысында галыр. Белә зәруриййәт һәр шейдән әввәл тә'лимдә керидә галан шакирдләр һаггында мейдана чыхыр.

Мүәллим, юхарыда дейилдийи кими, керидә галан шакирдләрлә дәрс просесиндә—синифдә чох мәшғул олмалыдыр, онлары диггәт мәркәзиндә сахламалы, онлардан тез-тез дәрс сорушмалы, язы тахтасына чыхармалы вә с. Лакин бә'зән бу тәдбир кифайәт этмир вә мүәллим керидә галан шакирдлә айрыча бир нечә мәшғәлә апармаг вә ону йолдашларына чатдырмаг мәчбуриййәтиндә галыр. Бу әлавә мәшғәләләр мүвәггәти тәдбир олмаг үзрә нә гәдәр вахтында тәшкил эдилсә бир о гәдәр керилик һәмин шакирддә көк салмаз вә тезликлә арадан көтүрүләр. Керилийин һәчминдән асылы олараг, бу мәшғәләләри бә'зи шакирдләр үчүн 1—2 ай, башгалары үчүн исә 1—2 мәшғәлә мүддәтиндә тәшкил этмәк лазым кәлир. Бу мәшғәләләри тәшкил этмәдән әввәл шакирдин нәләрдән керидә галдығыны дәгиг мүәййән этмәли вә мәшғәләни мәһз о керидә галдығы саһә үзрә апармалыдыр. Беләликлә бу әлавә мәшғәләләр фәрди кечирилир вә шакирдин керилийи ләғв эдилдикдә, даяндырылыр.

Айры-айры шакирдләрлә иш апармаг тәкчә керидә галанлара дейил, эйни заманда габагчыллара да аиддир. Элм, техника вә инчәсәнәтин бу вә я башга саһәсилә чох марагланан, о саһәдә хүсуси талант көстәрән шакирдләрлә дә айрыча мәшғул олмаг, марагландыглары саһәйә даир әлавә тапшырыглар вермәк, әлавә әдәбийят көстәрмәк һәмин саһәдә охудугларына даир рефератларыны тәшкил этмәк, онлары динләмәк вә с. мүәллимин вәзифәсидир. Чүнки бу йолла шакирдләрдә олан талантын инкишафыны сүр'әтләндирмәк мүмкүндүр.

Лакин мүәллимин тәк-тәк ушагларла ишләмәси һеч бир заман синифлә апарачағы мәшғәләләрин һесабына олмамалыдыр.

IX ФӘСИЛ

ТӘ'ЛИМ ҮСУЛЛАРЫ

1. ТӘ'ЛИМ ҮСУЛЛАРЫ ҺАГГЫНДА АНЛАЙЫШ.

Мүәллимин шакирдләри билик, бачарыг вә вәрдишләр илә силаһландырмасы вә шакирдләрин бунлара ййиәләнмәси йолларына тә'лимин үсуллары вә я методлары дейилир.

Методикада үсул термини илә бәрабәр, һәм дә тәрз (прийом) термини ишләдилир. Тәрз үсулун ән хырда һиссәсидир ки, бу мүхтәлиф үсулларын ичәрисинә дахил ола биләр.

Тарих бою, тә'лим үсуллары һәмишә тә'лимин мәгсәд вә мәзмуну илә сых әлагәдар олмушдур. Орта әсрләрдә тә'лимин мәгсәди ушаглардан феодалын әмрләринә сөзсүз табе олан итаәткар кәндлиләр һазырламаг олдуғуна көрә, тә'лим дә доғматик үсулла кечилирди. Ушаглар баша дүшмәдән дейиләнләри бир әһкам, бир әмр кими гәбул эдирдиләр. Ингилабдан габаг бизим өлкәдә мәсчидләр янындакы мәктәбләрдә кечилән мәшғәләләр буна мисал ола биләр. Буржуазия әһалинин ибтидаи савад кәсб этмәсиндән өзү үчүн файда көтүрдүйү вахт вә өз синфиндән мә'мурлар вә капиталист истеһсалына рәһбәрлик эдән шәхсләр етишдирмәк вәзифәсини гаршыя гойдуғу заман бу мәгсәдә уйғун олмаян доғматик үсулун әлейһинә чыхыр вә бир чох габагчыл үсуллар (иллүстрасия, мүсаһибә, экскурсия вә с.) ирәли сүрүр. Лакин XIX әсрин ахырларында вә XX әсрин әввәлләриндә, йә'ни капитализм империализм мәрһәләсинә кечдийи вахт, чүрүмә просеси кечирдийи заман, буржуазия күтләләрин ибтидаи биликләрә дә саһиб олмасынын әлейһинә чыхыр вә, буна көрә дә, бу мәгсәдә уйғун тә'лим үсуллары тәклиф эдир.

Һазырда капиталист өлкәләриндәки мәктәбләрдә кәнч фәһлә вә кәндли нәслинә элми биликләр вермәкдән артыг ону буржуазиянын мәнафеи үчүн ишләмәйә алышдырырлар.

XX әсрин әввәлләриндә буржуазия зәһмәткеш ушагларыны биликдән мәһрум этмәк, бош башлар вә ишләк әлләр һазырламаг мәгсәдилә «халг» мәктәбләринә «комплекс үсулу», «лаһийә

үсулу» дахил эдир. Бундан башга зәһмәткеш ушагларындан итаәткар нөкәрләр етишдирмәк мәгсәдилә буржуа «халг мәктәбләриндә» доғматик үсуллар да кениш ер тутур.

Сосялист чәмиййәтиндә мәктәбин мәгсәди кәнч нәсилдән коммунизмин фәал гуручуларыны етишдирмәк олдуғуна көрә тәтбиг олунан тә'лим үсуллары да бу мәгсәдә хидмәт эдир. Бизим мәктәбләрдә ушагларын шүуруну инкишаф этдирән, систематик билик верән, онларын фәаллығыны, мүстәгиллийини артыран тә'лим үсулларына кениш ер верилир.

Беләликлә, тә'лим үсулларынын сечилмәсиндә биринчи нөвбәдә тә'лимин мәгсәди нәзәрдә тутулмалыдыр.

Тә'лимин мәгсәдиндән башга үсулларын сечилмәсинә тәдрис эдилән фәннин дә хүсусиййәти тә'сир көстәрир. Әдәбийяты бир чүр үсулла, физиканы башга, һесабы даһа башга үсулла кечмәк лазым кәлир.

Үсулларын сечилмәсиндә шакирдләрин яш сәвиййәси дә мүәййән рол ойнайыр. Лаборатор мәшғәләсини биз X синифдә тәтбиг этдийимиз һалда, буну I синифдә тәтбиг эдә билмәрик. Ибтидаи мәктәбдә мүһазирә үсулундан истифадә этмәк олмаз, X синифдә исә дәрси мүһазирә үсулу илә кечмәк олар.

Нәһайәт, үсулларын сечилмәсиндә бир саатлыг дәрсин мәгсәди дә рол ойнайыр. Мәсәлән, дәрсин мәгсәди тәкрардырса, бир үсул, ени фактлар, ени һадисәләрлә таныш этмәкдирсә, башга үсул ишләдиләр.

Совет мәктәбиндә ваһид бир үсул ишләдилмир. Биз үсулларын тәтбигиндә универсаллыға йол верә билмәрик. 1925—1932-чи илләрдә бизим мәктәбләрдә үсуллар тәтбигиндә универсаллыға йол верилмишди. 1926—1928-чи илләрдә «комплекс үсулу», 1928—1931-чи илләрдә «комплекс-лаһийә үсулу» универсал үсул кими бүтүн ибтидаи мәктәбләрдә тәтбиг олунан еканә үсул иди. Енә 1928—1932-чи илләрдә орта мәктәбин юхары синифләриндә вә техникумларда «лаборатор-бригада үсулу» беләә универсал үсул кими тәтбиг эдилирди. Совет Иттифагы Коммунист Партиясынын Мәркәзи Комитәси «Ибтидаи вә орта мәктәбдә тәдрис програмлары вә режим һаггында» 1932-чи ил 25 август тарихли гәрарында мәктәбләрдә универсал үсул тәтбиг этмәйи писләмишдир. Мәркәзи Комитә тәләб этмишдир ки, мәктәбдә биликләрин әсасыны шакирдләрә вермәк үчүн нөвбәнөв үсуллардан истифадә эдилсин.

Дедикләримизә екун вурараг, совет мәктәбиндә тәтбиг эдилән үсуллара верилән тәләбләри мүәййәнләшдирә биләрик. Бу тәләбләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Совет мәктәбиндә тәтбиг эдилән үсуллар мәктәбин әсас мәгсәдинә уйғун олараг, шакирдләрин элмләр әсасына йийәләнмәсини, онларын һәртәрәфли инкишафыны, мүстәгиллик, тәшәббүскарлыг вә фәаллығынын инкишафыны тә'мин этмәлидир.

2. Үсулларын тәтбиги шакирдләрин яш сәвиййәсинә уйғун олмалыдыр.

3. Дәрсин мәгсәди, мәзмуну, шакирдләрин билик сәвиййәси, аваданлыг вә саирәдән асылы олараг мәктәбдә мүхтәлиф үсуллар тәтбиг эдилмәли; һеч бир үсулу универсал үсула чевирмәк ярамаз.

Бу тәләбләри әсас тутараг, совет мәктәбиндә ашағыдакы үсуллардан истифадә олунур:

1) мүәллимин шәрһи;
2) мүсаһибә;
3) иллүстрасия вә демонстрасия;
4) экскурсия;
5) лаборатор мәшғәләси вә практик ишләр;
6) чалышмалар;
7) китаб үзәриндә иш.

2. МҮӘЛЛИМИН ШӘРҺИ

Мүәллимин шәрһи мүәййән бир һадисәни, факты, ганунауйғунлуғу, ганун вә я гайданы ардычыл шәкилдә шифаһи сөз васитәсилә шакирдләрә чатдырмасы вә мәнимсәтмәси демәкдир. Бу үсулдан тә'лим ишиндә чох кениш истифадә олунур. Бу үсулун әлверишли чәһәтләри бүтүн фәнләрин тәдрисиндә онун тәтбиг эдилмәсинә сәбәб олмушдур. Бу үсулла гыса мүддәт әрзиндә кениш һәчмдә мә'луматы системлә шакирдләрә баша салмаг мүмкүндүр. Дәрси бу үсулла кечәркән, мүәллим габагчадан һазырланмыш план үзрә һәрәкәт эдир вә шакирдләрин ишиндән аз асылы олур. Һалбуки, о бири үсулларда мүәллим ушағын ишләмәк сүр'әтиндән вә чавабындан чох асылы олдуғу үчүн даһа яваш ишләмәли олур.

Бу үсулдан дүзкүн истифадә этмәдикдә мәнфи нәтичә верә биләр. Бу үсулдан суи-истифадә этмәк ярамаз вә мүәллим өз нүфузундан истифадә эдәрәк, шәрһиндә дәлилләр вә сүбутлара мүрачиәт этмәзсә, бу, доғматизмә кәтириб чыхара биләр. О бири тәрәфдән, мүәллимин шифаһи шәрһи шакирдләрин яшына уйғун олараг тәтбиг эдилмәдикдә онларын тез йорулмасына сәбәб ола биләр.

Шифаһи шәрһ әсасән 3 нөвдә тәтбиг олунур: мүәллимин нәгли, мүәллимин изаһы, мәктәб мүһазирәси.

Мүәллимин нәгли. Нәгл этмә мүәллим тәрәфиндән башлыча олараг фактлар вә ичтимаи, тәбии һадисәләр, бунлар арасындакы заман әлагәләри көстәриләрәк тәсвир вә шәрһ эдилән вахт ишләдилир. Мүәллимин нәгли шакирдләр үчүн шифаһи шәрһин ән йүнкүл нөвүдүр, чүнки бурада мүәллим һадисәләри һәрәкәтдә, инкишафда көстәрдийиндән шакирдләр она бөйүк бир марагла гулаг асырлар. Мәсәлән, тарих мүәллими Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын нечә башланмасы вә давам этмәсини, олдуғу кими шакирдләрә чатдыраркән, чоғрафия мүәллими бир кәшфин тарихини сөйләркән, әдәбийят мүәллими шаирин тәрчүмейи-һалыны, әсәрин мәзмуну ушаглара чатдыраркән шәрһин нәгл этмә нөвүндән истифадә эдир. Мүәллимин нәгли әдәбийят, тарих, чоғрафия фәнләриндә даһа кениш ишләдилир. Лакин о бири фәнләрдә дә тә'лим материалынын хүсусиййәтинә көрә бундан истифадә эдилир.

Мүәллимин изаһы. Мүәллимин изаһы мүәййән гайда, ганун, теорем, һадисә вә мәсәләни дәлил вә сүбутларла баша салмасы демәкдир. Мәсәлән, һәндәсә теоремини баша салмаг үчүн мүәллим мүәййән сүбутлара мүрачиәт эдир вә онларын көмәйи илә теореми исбат эдир. Яхуд физикадан һәр һансы бир ганунауйғунлуғу вә я чәбрдән дүстурлары садәчә нәгл этмәклә кечмәк олмаз, буну сүбут вә дәлилләрлә шакирдләрә баша салмаг лазымдыр. Ботаника дәрсләриндә бир биткинин хүсусиййәтләри, яшамасы үчүн лазым олан шәртләр, анатомия вә физиолокия дәрсләриндә бәдән үзвләри арасындакы гаршылыглы әлагә, бу үзвләрин дашыдыглары вәзифәләр нәгл этмә йолу илә дейил, изаһ этмә йолу илә баша салыныр.

Мүәллим изаһдан ән чох физика, риязиййат, дил, кимя, тәбиийят, астрономия дәрсләриндә истифадә эдир. Лакин әдәбийят, тарих фәнләриндә дә мүәллим изаһата мүрачиәт этмәли олур. Мәсәлән, шаирин әдәби ярадычылығыны тәһлил эдәркән, мүәллим мүгайисәләр апарыр, ирәли сүрүлән мүддәалары сүбут эдән фактлар кәтирир, мүәййән характерләри, типләри изаһ эдир. Тарихдән мүәййән ичтимаи-тарихи һадисәләрин ганунауйғунлуғуну көстәрмәк үчүн мүәллим енә сүбут вә дәлилләрә, тәһлил вә мүгайисәләрә мүрачиәт эдир.

Гейд этмәлидир ки, мүәллимин шәрһини изаһ вә нәгл нөвләринә бөлмәйимиз шәртидир вә тәчрүбәдә чох вахт бунлар бирликдә тәтбиг олунур, чарпазлашыр: мүәллим мүәййән бир һадисәни нәгл этдикдән сонра ону изаһ эдир вә я изаһат вахты айрыайры һадисә вә фактлары тәсвир эдир. Бу ики нөв арасында гәти сәрһәд йохдур, онлар чох вахт бир-бирини тәкмил эдир, икиси бирликдә апарылыр.

Мүәллимин изаһы вә нәгли синифдән вә материалдан асылы олараг, дәрсдә адәтән 5—25 дәгигә мүддәтиндә апарылыр.

Мәктәб мүһазирәси. Орта мәктәбин юхары синифләриндә мүәллимин шәрһи, нисбәтән, узун мүддәтдә апарыла биләр. Бу заман мүәллим мүәййән ири мөвзуу фактик материаллар вә сүбутлар әсасында шакирдләрә нәгл вә изаһ эдир. Нисбәтән бөйүк мөвзуун нағыл вә изаһатла даһа узун мүддәтдә шакирдләрә чатдырмаға мәктәб мүһазирәси дейилир. Бу, харичән али мәктәб мүһазирәсинә охшайырса да ондан фәрглидир. Али мәктәбдә мүһазирәнин материалы нисбәтән кениш олур, она көрә ону ики академик саат әрзиндә сөйләмәк лазым кәлир. Орта мәктәбдә исә мүһазирәнин материалы али мәктәбдәки гәдәр кениш олмур, о 35—40 дәгигә мүддәтиндә кечилир. Али мәктәбдә мүәллим өз мүһазирәсиндә тәләбәләрин даһа һазырлыглы олдугларыны вә сонрадан әдәбийят үзәриндә мүстәгил чалышмагла биликләрини кенишләндирәчәкләрини

нәзәрә алараг, мөвзуун әсас вә даһа чәтин мәсәләләрини ишыгландырыр, орта мәктәбдә исә мүәллим програм материалыны бүтөвлүкдә өз мүһазирәсиндә әһатә эдир. Али мәктәбдә мүәллим адәтән, мүһазирәсини һеч бир суал-чавабла кәсмир, орта мәктәбдә исә мүәллим шакирдләрин диггәтини сәфәрбәрлийә алмаг, дейиләнләрин нечә баша дүшүлдүйүнү йохламаг үчүн бә'зи һалларда, ортада бир-ики суалла мүһазирәни кәсә билир. Адәтән, орта мәктәбдә мүәллим мүһазирәдә ирәли сүрүлән фикирләрин нечә баша дүшүлдүйүнү йохламаг вә онун әсас ерләрини шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләтмәк мәгсәдилә ахырда 6—7 дәгигә суал-чаваб этмәли олур.

Бу фәргләринә көрә дә орта мәктәбләрдә кечирилән мүһазирә ади мүһазирә дейил, мәктәб мүһазирәси адландырылыр.

Мүһазирә динләйичиләрдән даһа еткин диггәт вә һазырлыг тәләб эдир. Буна көрә дә буну әсасән орта мәктәбин VIII—X синифләриндә тәтбиг этмәк мәсләһәтдир.

Лакин бә'зи мүәллимләр, хүсусән әдәбийят вә дил мүәллимләри өз дәрсләриндә мүһазирәдән суи-истифадә эдир, бүтүн дәрсләрини бу үсулла гурур вә яхуд VI—VII синифләрдә дә мүһазирә охуюрлар. Бу, әлбәтдә дүзкүн дейилдир. Сов.ИКП МК мәктәб һаггындакы гәрарларында тә'лими ушагларын яшына уйғунлашдырмағы вә һеч бир үсулу универсал үсул кими ишләтмәмәйи тәләб эдир. VI—VII синифләрин шакирдләри узун мүддәтли мүһазирә динләмәйә психи чәһәтдән һазыр олмурлар. Она көрә шәрһи бу синифләрдә 25—30 дәгигәдән артыг апармаг ярамаз. Юхары синифләрдә дә шакирдләр бүтүн програм материалыны анчаг мүһазирә шәклиндә гаврамаг үчүн һәлә етишмәмиш олурлар. Буну нәзәрә алараг, орта мәктәбдә мүһазирә үсулуну башга тә'лим үсуллары илә янашы тәтбиг этмәк вә ондан суи-истифадә эдилмәсинә йол вермәмәк лазымдыр.

Истәр мүәллимин нәгли вә изаһы вә истәрсә дә мүһазирәси сәмәрәли нәтичә вермәк үчүн мүәййән педагожи тәләбләрә уйғун кечирилмәлидир.

Шәрһин мәзмунуна верилән тәләбләр.

Мүәллимин шәрһи, һәр шейдән әввәл, элми олмалы, йә'ни факт вә һадисәләрин, ганун вә гайдаларын шәрһиндә элми дүрүстлүк көзләнмәлидир. Шәрһ вахты шакирдләрә верилән биликләрин об'ективлийи тә'мин олунмалыдыр. Бә'зән мүәллимләр билийи шакирдләрин сәвиййәсинә уйғунлашдырмаг үчүн, ушаг баша дүшмәз дейә, элми һадисәләри баяғылашдырырлар. Буна йол вермәмәлидир. Әлбәттә, шакирдләрин баша дүшмәси үчүн һадисә вә я гануну садә шәкилдә изаһ этмәк олар, лакин бу заман һеч вахт элми тәһриф этмәйә йол вермәмәлидир.

Мүәллим өз шәрһи заманы, лазым көрдүкдә, хүсусән юхары синифләрдә, дәрсликдәки материалдан әлавә фикир вә мисаллардан да истифадә этмәлидир. Мүәллимин өз шәрһиндә дәрсликдә көстәрилән фактлардан әлавә һәятдан ени мисаллар кәтирмәси, өйрәтдийи билики сосялизм гуручулуғунун мүәййән саһәләри илә әлагәләндирмәси, хүсусилә политехник тә'лим мәгсәди үчүн бу йолдан истифадә этмәси чох вачиб мәсәләдир. Буну һеч дә програмдан кәнара чыхмаг кими баша дүшмәмәлидир. Буну анчаг изаһат үчүн дәрсликдә верилмиш сүбутлара шифаһи шәрһ вахты даһа ени сүбутлар әлавә этмәк, әлавә олараг айдынлашдырычы факт вә һадисәләр чәлб этмәк кими баша дүшмәк лазымдыр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, белә олмадыгда, шакирдләр мүәллимин анчаг дәрсликдәки мә'луматы верәчәйини билдикләриндән дәрси динләмир, дәрсдә кәнар ишләрлә мәшғул олур, интизамы позурлар. Мүәллим дәрсләрә һазырлашаркән әлавә материал үзәриндә дүшүнмәли вә өз шәрһини дәрсликдә гейд эдилмәйән фактик мә'луматла зәнкинләшдирмәлидир.

Лакин бу әлавә материаллар шакирдләри һәддән артыг йүкләмәмәлидир. О бири тәрәфдән, мүәллим әлавә чәлб этдийи материалын элми-сияси сафлығына хүсуси фикир вермәлидир, дәрсә әлавә олараг элә материал сечмәлидир ки, о, шакирдләрин ени тәсәввүрләрини зәнкинләшдирсин, онларын әхлагына мүсбәт тә'сир этсин, онларда материалист дүнякөрүшүнүн яранмасына көмәк этсин.

Мүәллимин шәрһинә верилән мүһүм тәләбләрдән бири дә онун систематик вә ардычыл олмасыдыр. Систематиклик вә ардычыллыг совет дидактикасынын әсас принсипләриндәндир. Бу принсип тәк програм вә дәрсликләрдә дейил, һәм дә мүәллимин шәрһиндә ифадә олунмалыдыр. Мүәллим өз шәрһиндә элмин системини көзләмәклә бәрабәр, ардычыллығa риайәт этмәлидир. Шәрһ вахты бу тәләбин позулмасы шакирдләрин шүурунда элмин әсасларынын системсиз әкс олунмасына сәбәб олдуғу кими, мөвзуун баша дүшүлмәсини дә хейли чәтинләшдирир. Бу мәгсәдлә дәрсин планында шәрһин ардычыллығыны әкс этдирмәк лазымдыр.

Шәрһин гурулушу вә кечирилмәси.

Шәрһ гурулуш э'тибарилә, әсасән үч һиссәдән ибарәтдир; онун кириш, әсас, екун һиссәләри олур.

К и р и ш һ и с с ә с и н д ә мүәллим дәрс китабларыны вә парта үзәриндәки артыг шейләри йығышдырдыгдан сонра шәрһ эдәчәйи материалын мөвзууну шакирдләрә э'лан эдир, шәрһин вәзифәләрини сөйләйир. Бу, шакирдләрин диггәтини һәмин мәсәлә этрафына топламаға ярдым этдийи кими, онларын шәрһә марағыны артырыр.

Габагчыл мүәллимләр бә'зи мүрәккәб мөвзулары кечәркән шәрһин планыны да габагчадан язы тахтасындан асыр (буну 4—5 маддәдән ибарәт я язы тахтасында тәнәффүс вахты бир шакирдә яздырыр, я да һазыр язылмыш һалда язы тахтасындан асыр).

Ә с а с һ и с с ә д ә мүәллим мөвзуун материалыны габагчадан мүәййән эдилмиш план үзрә ардычыл тәрздә шәрһ эдир. Әкәр шәрһин планы язы тахтасындан асылмыш вә я орада язылмышдырса, мүәллим материалы шәрһ этдикчә, планын мүвафиг

маддәләринә ишарә эдир. Бу тәрзин әлверишли чәһәти ондадыр ки, ушаглар бу план үзрә, мүәллимин дедикләрини изләмәйә имкан тапырлар вә бу, онларын шәрһи системлә дәрк этмәләринә көмәк эдир. Бу тәрз һәмчинин юхары синифләрдә мүәллимин шәрһинин планыны тутмагда шакирдләрә көмәк эдир. Шәрһин планыны тутмаг бачарығы исә чох әһәмиййәтлидир.

Мүәллимин шәрһи һәм индуктив вә һәм дә дедуктив йолла кедә биләр, йә'ни мүәллим әввәл мөвзуя аид фактлары вә һадисәләри сөйләйиб, сонра бир нәтичә кими, мүвафиг ганун вә тә'рифләри чыхара биләр (индуксия), я да ганун вә гайдалары, тә'рифи сөйләйиб, сонра һәмин ганун вә гайданы, тә'рифи тәсдиг эдән айры-айры һадисәләри, фактлары мисал шәклиндә кәтирә биләр (дедуксия). Биринчи йол, хүсусән ашағы синифләрдә даһа әлверишли сайылыр.

Даһа сонра, шәрһдә тәркиб вә тәһлил йолундан истифадә этмәк олар. Бундан физика, кимя, тәбиййят, тарих вә дил дәрсләриндә даһа кениш истифадә эдилир. Бу, мүәллимин шәрһ вахты бир әшяны (машыны, маддәни, биткини, чүмләни) өз тәркиб һиссәләринә бөлмәсиндән (тәһлил) вә я һиссәләрдән тама доғру кетмәсиндән (тәркиб) ибарәтдир. Тәһлил вахты һиссәнин тамдан айрылдығыны вә башга һиссәләрлә әлагәдә олдуғуну шакирдләрин унутмамасы үчүн тәһлилдән сонра тәркибә кечмәк лазымдыр вә я әксинә.

Бир чох фәнләрин тәдрисиндә, хүсусән әдәбийят вә тарих дәрсләриндә, шәрһ заманы тарихилийи көзләмәк, йә'ни һадисәләр вә фактлары өз тарихи ардычыллығы илә шәрһ этмәк лазымдыр. Белә шәрһ шакирдләрә һадисәнин тәдричән инкишафыны изләмәк үчүн имкан вердийи кими, ону даһа яхшы баша дүшмәк үчүн дә шәраит ярадыр.

Шәрһ вахты мүәллим, ери кәлдикчә, шакирдләрин кечмиш олдуглары биликләрә тез-тез мүрачиәт этмәлидир. Бу, математика, физика, кимя, дил кими фәнләрдә өз-өзүндән айдындыр, чүнки бу фәнләрин тәдрисиндә ени биликләр кечилмиш биликләрә истинад этмәзсә, һеч ирәли кетмәк мүмкүн олмаз. Мәсәлән, дилдән чүмлә тәһлили вахты айры-айры нитг һиссәләрини тез-тез шакирдләрин һафизәсиндә чанландырмаг лазым олур.

Ени биликләрин шәрһи вахты шакирдләрин һафизәсиндә кечмиш биликләри чанландырмаг шүурда ассосиасия әлагәләринин яранмасына сәбәб олур, бу исә ени билийи даһа яхшы баша дүшмәк үчүн көмәк этдийи кими, һафизәдә мөһкәм галмасына да ярдым эдир. Бу методик тәрз васитәси илә эйни заманда мә'лумдан мәчһула, асандан чәтинә гайдалары да еринә етирилмиш олур.

Шәрһ вахты мүгайисәләрдән кениш истифадә этмәк яхшы нәтичә верир. Мәсәлән, чоғрафия мүәллими шәрһ вахты айры-айры республикаларда дәмир йоллары, сәнае шәһәрләри, електрик стансиялары, каналлар вә саирәдән бәһс эдә-эдә онлары ингилабдан габагкы вәзиййәтлә мүгайисә эдир. ССРИ Конститусиясы мүәллими биздәки үсул-идарәни капиталист өлкәләриндәки үсул-идарә илә мүгайисә эдир вә и. а. Бу чүр мүгайисәләр өйрәнилән факт вә һадисәләрин даһа мүкәммәл өйрәнилмәсинә көмәк этдийи кими, шакирдләрин идея-сияси тәрбийәсинә дә яхшы ярдым этмиш олур.

Шәрһ эдән вахт мүәллим шакирдләрин диггәтини мөвзуун әсас мәсәләләринә хүсуси чәлб этмәли, онларын үзәриндә хүсуси даянмалыдыр. Тарихләр, ени адлар, ени терминләр сөйләнәркән онларын адыны язы тахтасында язмаг файдалыдыр. Бу йолла шакирдләрин диггәти һәмин мәсәләләр үзәринә хүсуси чәлб эдилир вә шакирдләр үчүн шәрһин ардыны динләмәк асан олур. Бә'зи мүәллимләр шәрһ вахты мөвзуун мүәййән там мәнтиги һиссәләрини битирдикдә, она гыса шәкилдә екун вуруб, о бири һиссәйә кечир. Бундан бир методик тәрз кими истифадә этмәк мәсләһәтдир. Мүәллим изаһ эдәчәйи мөвзуу һиссә-һиссә екунлашдырдыгда шакирдләр мүәллимин ени мәсәләни изаһ этмәйә башладығыны һисс эдәрәк, шәрһин сонуна доғру зәифләмиш диггәтләрини ени мәсәләнин үзәриндә топламаға чәһд эдирләр. Мәсәлән, чоғрафия мүәллими бир дәрсдә бир өлкәнин физики чоғрафиясыны кечмәлидирсә, сәтһинин гурулушуну, иглимини, чайларыны вә с. кечдикчә һәр һиссәсинин сонунда ону гысача екунлашдырыр, сонра о биринә кечир.

Енә бу мәгсәдлә шәрһ заманы мүәллимин суаллар гоймасы вә өзүнүн һәмин суаллара чаваб вермәси дә файдалы методик тәрзләрдәндир. Гоюлан бу суалларын чавабы шакирдләрдән тәләб эдилмирсә дә, суалларын гоюлушу шакирдләрин диггәтини шәрһ эдиләчәк материал әтрафында топламаға чох көмәк эдир. Даһа сонра, мүәллим айры-айры мүддәалары биринчи, икинчи вә с. дейә айырырса, бу да әсас мәсәләләрин даһа габарыг шәкилдә гавранмасына көмәк эдир. Мәсәлән, мүәллим 1905—1907-чи илләр ингилабынын мәғлубиййәт сәбәбләрини шәрһ эдәркән, бу сәбәбләри, биринчи, икинчи, үчүнчү вә и. а. дейә гейд этсә, бу һәмин сәбәбләри даһа айдын дәрк этмәйә көмәк эдәр.

Үмумиййәтлә, шәрһ заманы данышылан материалын шакирдләр тәрәфиндән яхшы баша дүшүлмәсини тә'мин этмәк мүәллимин әсас гайғысыны тәшкил этмәлидир. Бунун үчүн юхарыда гейд эдилән тәрзләрлә бәрабәр, мүәллим лазым кәлдикчә әяни васитәдән истифадә эдәрәк өз шәрһини мүвафиг шәкиләр көстәрмәклә айдынлашдырыр.

Шәрһи даһа чанлы вә тә'сирли этмәк мәгсәдилә, ери кәлдикчә бәзән әдәби парчалардан истифадә этмәк файдалыдыр. Хүсусән, әдәбийят тарихи, ССРИ Конститусиясы, чоғрафия дәрсләри буна кениш имкан верир. Мүәллим ери кәлдикчә һадисә, шәхс вә тәһлил һаггында чанлы тәсәввүр оятмаг үчүн шәрһин ичәрисиндә мүвафиг әдәби парчаны бәдии тәрздә охуюр. Лакин бундан суи-истифадә этмәк олмаз, чүнки шакирдләрин диггәти дәрсин әсл мөвзуундан яйына биләр.

Нәһайәт, мүәллим әсас һиссәни битирдикдән сонра, шәрһин сонунда, сөйләдикләринә екун вурмалыдыр. Шәрһин бу екун һиссәсиндә мүәллим мөвзуун әсас фикирләрини бир даһа хүсуси гейд едир, әсас нәтиҹәни ифадә едир вә беләликлә, шакирдләрдә материалы мүстәгил оларag даһа әтрафлы өйрәнмәк үчүн сә'й доғурмаға чалышыр.

Мүәллимин нитг вә һәрәкәтләринә верилән тәләбләр.

Шәрһ вахты мүәллимин нитгинә вә һәрәкәтләринә дә мүәййән тәләбләр верилир. Мүәллимин нитги садә вә айдын олмалыдыр. Узун ҹүмләләрдән, баша дүшүлмәси чәтин олан ифадәләрдән чәкинмәк лазымдыр. Мүәллимин нитги әдәби олмалы, түфейли сөзләрдән («баханда көрәрик ки», «һансы ки», дөнә-дөнә «демәк ки» вә с.) азад олмалыдыр.

Нитгин темпи нә сүр'әтли, нә дә чох яваш олмалыдыр. Яваш нитг динләйиҹиләри дарыхдырыр, сүр'әтли нитги исә баша дүшмәк, ондакы фикри изләмәк чәтин олур. Она көрә дә мүәллим шәрһини ади данышыг темпи илә апармалыдыр.

Шәрһ емосионал олмалыдыр. Мүәллим изаһыны вә шәрһини союгганлылыгла, битәрәф мөвгедән апармамалыдыр: ери кәлдикчә, өз һәйәҹаныны көстәрмәли, данышдығы һадисәйә гаршы өз һүсн-тәвәҹҹөһ вә я нифрәтини ифадә етмәлидир. Хүсусән, тарих вә әдәбийят дәрсләриндә мүәллим шәрһ вахты бәшәриййәтин тәрәггиси, зәһмәткеш халгын рифаһи уғрунда чалышанлара мәһәббәт вә әксинә, истисмарчы дүняя нифрәт доғуран емосионал һадисәләр һаггында данышаркән, буну сәсиндә, ифадәсиндә дә шакирдләрә чатдырмаға ҹәһд етмәлидир.

Мүәллим шәрһ вахты сәсинин интонасиясына фикир вермәлидир. Әкәр гәзәбли бир шей һаггында данышырса, буну өз сәсилә дә һисс етдирмәлидир. Һәмчинин севинҹли, үрәк ачан бир һадисәдән бәһс едәркән шакирдләр буну мүәллимин сәсиндә дә һисс етмәлидирләр.

Ери кәлдикчә, мүәллим өз шәрһиндә мәнтиги вурғулара ер вермәлидир: мүһүм бир мәсәләни, тарихи, ады демәмишдән әввәл, диггәти ҹәлб етмәкдән өтрү, мүәййән пауза (фасилә) вермәлидир.

Шәрһ заманы мүәллимин мимикасынын (үз һәрәкәтләринин) вә жестикулясиясынын (әл һәрәкәтләринин) мәзмуну баша салмаг, ону асанлыгла габрамаг үчүн мүәййән әһәмиййәти вардыр. Мәсәлән, узағы көстәрәркән, әлини узаға доғру узатмаг, юварлаг шей һаггында данышан вахт әли илә дә бу юварлыглығы ифадә етмәк баша дүшмәйи асанлашдырдығы кими, ушагларын диггәтинин дә тез йорулмасынын гаршысыны алыр. Бу дедикләримиздән һеч дә белә сәһв нәтиҹә чыхармамалыдыр ки, куя мүәллим синифдә өзүнү артист кими апармалыдыр. Әлбәттә, мүәллимин артист кими һәрәкәт етмәси мәсләһәт дейил, чүнки о заман шакирдләрин дәрсдә диггәтләри яйына биләр, лакин мүәллим өзүнү һадисәләри һиссиз данышан машына да охшатмамалыдыр.

Мүәллимин синифдә отурараг данышмасы да мәсләһәт дейилдир. Данышыг вахты һәмишә бир ердә дурмаг әлверишли олмадығы кими, кәзишмәк дә яхшы дейилдир. Әкәр биринҹидә шакирдләрин диггәти узун мүддәт бир ерә ҹәлб олундуғу үчүн тез йорулларса, икинҹи һалда ушағын диггәти мүәллимин кәзинмәсинә яйыныр. Одур ки, дәрс дейән заман орта вәзиййәти көзләмәк лазымдыр: данышан вахт әсасән даянмаг вә һәрдән бир ери дәйишмәк мәсләһәтдир.

Мүәллимин шәрһи вахты шакирдин иши.

Мүәллимин шәрһи заманы шакирдләрин иши нәдән ибарәт олмалыдыр? Бә'зи мүәллимләр шәрһ вахты шакирдләрдән һеч бир иш көрмәдән, садәҹә динләмәйи тәләб едирләр. Бу заман мүәллим хариҹән динләмәк үчүн шәраит ярадырса да, лакин һәлә шакирдләрин фәал сурәтдә динләмәләрини тә'мин етмир. Һалбуки, мүәллим шакирдләри шәрһ заманы фәал сурәтдә динләмәсини тә'мин етмәйә чалышмалыдыр. Мүәллимин шәрһини диггәтлә изләмәк үчүн юхары синифләрдә шакирдләр мүәллимин ифадә етдийи ганунлары, гайдалары, тә'рифләри өз гараламә дәфтәриндә гейд етмәли, мүәллимин язы тахтасында чәкдийи шәкилләри, схемләри өз дәфтәринә көчүрмәли, яздығы адлары, тарихләри гейд етмәлидир: Шакирдин һеч бир шей етмәдән садәҹә динләмәси мүәллими алдада биләр.

Юхары синифләрдә (VIII—X синифләрдә) мүәллимин шәрһинин конспектини тутмағы да тәдриҹән шакирдләрә өйрәтмәк лазымдыр. Динләнәнин конспектини тутмаг чәтин, лакин әһәмиййәтли баҹарыгдыр. Бу баҹарығы орта мәктәб шакирдләринә, VIII синифдән е'тибарән, тәдриҹән вермәйә башламаг мәсләһәтдир. Бу мәгсәдлә шакирдләрә әлагәдар мәсләһәтләр вермәк лазымдыр.

О бири тәрәфдән, шәрһи садәҹә динләркән, габрама просесиндә анҹаг ешитмә дуйғусу иштирак едир. Бу йолла әлдә едилән биликләр исә яддан тез чыха биләр. Шакирд динләйәркән бә'зи гейдләр апардыгда габрамада даһа чох һисс үзвү иштирак едир вә ядда галма просеси дә яхшылашыр.

Үмумиййәтлә, тә'лимдә вә хүсусән мүәллимин шәрһи просесиндә шакирдләрин диггәтини сәфәрбәрлийә алмаг, ону кәнара яйынмагдан горумаг чох мүһүм мәсәләдир. Шакирдләрин һамысынын диггәтини шәрһ едилән мәсәләләр үзәриндә сахлая билмәмәк шәрһ едилән материалы онларын шүуруна чатдырмамаг демәкдир. К. Д. Ушинскинин образлы оларag дедийи кими, «Диггәт, руһумузун элә бир еканә гапысыдыр ки, шүурумузда олан һәр бир шей мүтләг бурадан кечир; демәли, тә'лимин һеч бир кәлмәси бу гапыдан кечмәдән ушағын руһуна дахил ола билмәз. Айдын мәсәләдир ки, ушағы бу гапыны ачыг сахламаға алышдырмаг, биринҹи дәрәҹәли әһәмиййәтли бир ишдир, тә'лимин бүтүн мүвәффәгиййәти буна наил олмаг үзәриндә гурулур[1]».

[1] К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 183—184.

Бу, мүəллимдəн шəрһə яхшы һазырлашмағы тəлəб этдийи кими, шəрһ заманы шакирдлəр гаршысында мəсəлəлəр гоймаг, онларын фикри фəаллығыны оятмаг, лазыми гейдлəр апармаг, шəкиллəр чəкмəк кими һəрəки активлийини ишə чəлб этмəйи тəлəб эдир.

Шəрһ вахты мүəллимин диггəти даима синифдə олмалыдыр: о кимин динлəдийини, кимин дəрсдə башга ишлə мəшғул олдуғуну көрмəли вə вахтында, шəрһи даяндырмадан, диггəти яйынанлары динлəмəйə дə'вəт этмəлидир. Бунун үчүн əн сəмəрəли йол шакирдлəри синифдə бикар бурахмамагдыр. Чүнки синифдə шакирдлəрин башга ишлə мəшғул олмасы, чох заман мүəллимин онлары мəшғул этмəмəсиндəн ирəли кəлир.

Бу юхарыда көстəрилəн педагожи тəлəблəри көзлəмəк вə гейд эдилəн йол вə тəрзлəрдəн истифадə этмəклə мүəллим шəрһин кейфиййəтини йүксəлтмəйə вə шакирдлəрин шəрһ заманы фəал чалышмасына наил ола билəр. Бунун үчүн исə мүəллим өз шəрһи үзəриндə мүнтəзəм чалышмалы, ону тəкмиллəшдирмəйə чəһд этмəлидир. К. Д. Ушински языр: «Нағыл этмəк мəһарəтинə мүəллимлəр арасында аз тəсадүф олунур, бунун сəбəби онун надир бир тəбии исте'дад олмасында дейил, əксинə, онун үчүндүр ки, һəтта исте'дадалы адам белə, өзүндə педагожи чəһəтдəн дүзкүн нағыл этмəк мəһарəти тəрбийə этмəк үчүн чох чалышмалыдыр»[1].

3. МҮСАҺИБƏ

Мүсаһибə суаллар əсасында шакирдлəри мə'лум факт вə я һадисəлəрдəн нəтичəлəр чыхармаға тəһрик этмəк, бу йолла онлара ени биликлəр вермəк вə һəмчинин кечилмиш биликлəри онларын һафизəсиндə чанландырмаг, дəринлəшдирмəк вə үмумилəшдирмəйə дейилир.

Мүсаһибə үсулунун əһəмиййəти, һəр шейдəн əввəл, ондан ибарəтдир ки, о шакирдлəрин дəрсдə фəаллығыны тə'мин этмəйə көмəк эдир.

Өз мəгсəд вə гурулушу э'тибарилə мүсаһибəлəр мүхтəлиф олур. Онлардан əн чох тəтбиг эдилəн ени билик вермəк мəгсəдилə апарылан эвристик мүсаһибə вə биликлəри мөһкəмлəндирмəк үчүн апарылан тəкрарлама мүсаһибəси илə таныш олаг.

Эвристик мүсаһибə. Эвристик мүсаһибə шакирдлəрə суаллар вермəклə онлары мүстəгил нəтичəлəр чыхармаға, айры-айры ганунлары вə ганунауйғунлуглары мүстəгил сурəтдə тапмаға тəһрик эдəн мүсаһибəдир. Бу заман суаллар элə гоюлур ки, шакирдлəр өз көһнə биликлəри əсасында ени биликлəри (гайдалары, ганунауйғунлуглары, теоремин исбатыны) өзлəри тапыр, бир нөв «кəшф эдирлəр». Вахтилə буну гəдим юнан философу Сократ мəһарəтлə тəтбиг этмишдир. Сократ тəлəбəлəрини фикирлəшмəйə тəһрик эдəн суаллар верə-верə, онлары айры-айры мүддəалары тапмаға тəһрик эдирди. Буна көрə дə əдəбийятда бу үсулун бир ады да Сократ үсулудур.

[1] К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи əсəрлəри, 1953, сəһ. 203.

Бу үсулун маһиййəтини айдынлашдырмаг үчүн бир нечə мисал кəтирəк. Мүəллим һəндəсəдəн кечилмиш олан теоремлəрə истинад эдəрəк ени теоремин исбатыны шакирдлəрə чыхартдыра билəр. Мəсəлəн, бешбучаглынын сəтһини тапмаға аид теоремин исбатыны шакирдлəрə чыхартдырмаг үчүн мүəллим язы тахтасында бир бешбучаглы чəкир вə сонра ону һансы хəттлəрлə бөлүб үчбучаглылар əлдə этмəк мүмкүн олдуғуна аид суал верир. Шакирдлəр фикирлəшиб тапыр вə язы тахтасында бешбучаглыдан мүвафиг хəттлəр чəкиб үч əдəд үчбучаглы алырлар. Бундан сонра мүəллим шакирдлəрин үчбучаглынын сəтһини тапмаға аид олан биликлəринə əсасланараг, мүвафиг суаллар гоймагла бешбучаглынын сəтһини тапмаг гайдасыны шакирдлəрин өзлəринə тапдырыр. Сонра бу гайда илə 6, 8 бучаглынын вə с.-нин сəтһини тапмаг һаггында үмуми теореми шакирдлəрə тапдырмаға мүвəффəг олур.

Ана дилиндəн «лəр» вə «лар» шəкилчилəринин тəтбиг олунмасы гайдасыны суаллар васитəсилə ушаглара тапдырмаг олар. Бунун үчүн мүəллим шакирдлəрə бир груп «лəр» шəкилчиси илə, бир груп да «лар» шəкилчиси илə чəмлəнəн сөзлəр яздырыр вə бунларын үзəриндə шакирдлəрин мүшаһидəсини тəшкил эдир. Сонра шакирдлəрин диггəтини һəр ики груп сөздə «лəр» вə «лар» шəкилчилəриндəн габаг кəлəн саитлəрə, (онларын инчə вə я галын саит олмасына) чəлб эдəр. Бу чүр ярдымчы суалларла һəмин гайданы шакирдлəрин өзүнə тапдырмыш олур.

Бу мисаллардан көрүнүр ки, бурада нəтичə шакирдлəрə һазыр шəкилдə верилмир, гоюлан суаллар васитəсилə онларын өзлəринə тапдырылыр.

Гейд этмəлидир ки, бу үсулдан ялныз о вахт истифадə этмəк олар ки, чыхарылачаг ени нəтичəлəри əсасландырмаг үчүн зəрури олан биликлəр шакирдлəрə я көһнə дəрслəрдəн мə'лум олсун, я мүшаһидə вахты айдынлашсын вə яхуд да о барəдə онларын мүəййəн һəяти тəчрүбəлəри олсун. Чүнки ушаглар мүвафиг нəтичəлəри—гайданы, гануну, ганунауйғунлуғу анчаг билдиклəри факт вə һадисəлəри мүгайисə этмəк, бу əсасда индуксия, тəһлил вə б. к. мүһакимə ишлəтмəк əсасында тапа билəрлəр. Мүвафиг фактлар вə һадисəлəр ушаглара мə'лум олмазса, эвристик мүсаһибəни тəтбиг этмəк мүмкүн дейилдир. Əкс тəгдирдə дəрс «тапмача» оюнуна чеврилмиш олар.

Эвристик мүсаһибəнин бир мүрəккəб чəһəти вардыр: белə мүсаһибəдə адəтəн габагчыл, ити фикирли шакирдлəр фəал иштирак эдир, орта вə керидə галан шакирдлəр исə мүсаһибəдə пассивлик көстəрирлəр. Мүсаһибəдə бүтүн синфин ишлəмəсинə наил олмаг мүəллимдəн мəһарəт тəлəб эдир. Бу зəиф чəһəтинə бахмараг, ени билик верəн мүсаһибə ушагларда фикри фəаллыг оятмаг, онлары мүстəгил фикирлəшмəйə тəһрик этмəк үчүн чох

әлверишлидир. Шакирдләр билийи өзләри тапдыгда ону узун мүддәт дә һафизәләриндә сахлар вә она даһа мөһкәм инанарлар. Она көрә бу үсулдан кениш истифадә этмәйә чалышмаг лазымдыр.

Бу чүр мүсаһибә илә шакирдләрә биликләри «тапдырдыгдан» сонра мүәллим шифаһи шәрһ үсулу илә мүсаһибәйә гыса екун вурмалы вә бу васитә илә ени өйрәниләнләри системә салмалыдыр.

Тәкрарлама мүсаһибәси.

Мүсаһибәнин бу нөвүнүн маһиййәти ондан ибарәтдир ки, мүәллим мүәййән билийи, һадисәни, факты, гануну ушаглара башга үсулларла өйрәтдикдән сонра, шакирдләрлә өйрәндикләрини тәкрар этдирмәк, даһа да дәринләшдирмәк вә онлары системә салмаг мәгсәдилә суал-чаваб апарыр.

Бундан, хүсусән тәкрар дәрсләриндә, ени билийи кечәндән сонра дәрсин мөһкәмләдилмәси пилләсиндә кениш истифадә эдилир. Бу мүсаһибә вахты шакирдләр ени бир шей тапмырлар: вахтилә өйрәндикләрини һафизәләриндә чанландырыб ифадә эдир, системә салырлар. Лакин тәкрарлама мүсаһибәсиндә синифә анчаг кечилмиш биликләри, олдуғу кими һафизәдә чанландырмағы тәләб эдән суаллар вермәк кифайәт дейил, дүшүнмәйә мәчбур эдән суаллар да вермәк лазымдыр. Бу заман шакирдләри өйрәнмиш олдуглары фактлар, һадисәләр, ганун вә гайдалар арасында мүгайисәләр апармаға тәһрик эдән суаллар вермәк хүсусән әлверишлидир. Я. А. Коменски дейир ки, ким яхшы мүгайисә этдирсә, о, яхшы да өйрәдир. К. Д. Ушински исә тә'лимдә мүгайисәләрин әһәмиййәтини хүсуси гейд эдәрәк шакирдләри өйрәдилән факт вә һадисәләрин кечмишдә өйрәндикләри илә мүгайисәсинә тез-тез сөвг этмәйи ирәли сүрүрдү. Әкәр мүәллим шакирдләрин өйрәдилән ени шейләр вә һадисәләрлә онларын көһнәдән билдикләри шейләр вә һадисәләр арасында охшарлыг вә фәргләр тапмасына наил оларса, демәк, өйрәдилән һәм ени вә һәм дә көһнә биликләрин ушаглар тәрәфиндән даһа айдын баша дүшүлмәсинә наил олмушдур. Чүнки ики шей арасында охшарлыг тапмаг, о демәкдир ки, һәр ики шей чидди тәһлил эдилмиш вә нәһайәт, деталлар арасында охшарлыг тапылмышдыр. Эләчә дә ики шей арасында фәрг тапмаг да онларын һәр икисини дәгиг сурәтдә тәһлил этмәк әсасында мүмкүндүр. Беләликлә, һәр ики һалда шейләр вә я һадисәләр тәһлил әсасында яхшы өйрәнилмиш олур. Мүгайисәнин әсас әһәмиййәти дә ушаға тәһлил этдирмәк, ону фәал дүшүнмәйә тәһрик этмәкдир. Буну нәзәрә алараг, тәкрар вахты суал-чаваб васитәсилә охшар вә фәргли шейләрин, һадисәләрин бир-бириләри илә мүгайисәсиндән кениш истифадә этмәк лазымдыр.

Тәкрар мүсаһибәсинин дә сонунда мүәллим өз шәрһи илә ушагларын вердикләри чаваблары екунлашдырыр, системә салыр.

Һәр ики нөв мүсаһибә мүәллимдән яхшы һазырлыг тәләб эдир. Мүәллим габагчадан суалларын кейфиййәтини, верилән суалларын системини мүәййәнләшдирмәли вә чавабы алынмаян суала ярдымчы суаллар вермәк үчүн һазыр олмалыдыр.

Мүсаһибә вахты суалларын гоюлушуна верилән тәләбләр.

Истәр эвристик мүсаһибә вә истәрсә дә тәкрарлама мүсаһибәсиндә суалларын дүзкүн гоюлушу бөйүк рол ойнайыр.

Суалларын гоюлушуна нә кими педагожи тәләбләр верилир?

Әввәлән, суал шакирд үчүн айдын олмалы вә шакирд ондан нәләр сорушулдуғуну дүрүст билмәлидир. Суалы яхшы баша дүшмәк чавабын тапылмасыны хейли асанлашдырыр. Она көрә дә мүәллим шакирдләрин суалы яхшы баша дүшмәсинә фикир вермәлидир. Бу мәгсәдлә мүәллим үмуми характер дашыян суаллардан чәкинмәлидир. Мәсәлән: «Электрик һаггында нә билирсән, даныш» дейә шакирдә мүрачиәт этмәк дүзкүн дейил; ушаг электрик һаггында чох шей биләр, о, мүәллимин суалындан электрикә аид ондан мәһз нә сорушулдуғуну билмәлидир.

Даһа сонра, суал дүшүндүрүчү олмалыдыр, йә'ни ушағы дүшүнмәйә тәһрик этмәлидир. Бу мүнасибәтлә чавабы «һә» вә я «йох»-дан ибарәт олан вә чавабы, нечә дейәрләр, өз ичәрисиндә олан алтернатив суаллара ер вермәк лазым дейилдир. Мәсәлән, «һаванын чәкиси вармы?» Бәллидир ки, бу суал шакирдләри дүшүнмәйә сөвг этмир, онлар мүмкүн олан ики чавабдан бирини («вар» вә я «йох») дүшүнмәдән сечиб дейә биләрләр. Суал шакирди фикирләшмәйә сөвг этмәлидир.

Суалларын гоюлушуна верилән тәләбләрдән бири дә одур ки, сәһв чаваб вермәйә тәһрик эдән суаллара ер верилмәмәлидир. Мәсәлән, «Ай күнәшдән нечә дәфә бөйүкдүр?» вә я М. Ф. Ахундов «Өлүләр» әсәрини нә вахт язмышдыр?» суалларында, билдийимиз кими суал сәһв верилмишдир. Бә'зән мүәллимләр белә суаллардан шакирдин билийи нә дәрәчәдә шүурлу мәнимсәмәсини йохламаг мәгсәди илә истифадә эдирләр. Лакин шакирдин тәфәккүрүнү сәһв йола сөвг эдән белә суалларын верилмәси мәсләһәт дейилдир.

Нәһайәт, мүрәккәб суаллара, хүсусән ашағы вә орта синифләрдә, йол верилмәмәлидир. Мәсәлән, «Биринчи Пйотр нә кими ислаһатлар апармыш, бунларын синфи маһиййәти нәдир вә әлейһинә кимләр чыхыш этмишдир?» Бу чүр 3 мәртәбәли суал верилмәси шифаһи сорғу заманы шакирд үчүн чәтинлик төрәдир. Мәктәбин юхары синифләриндә вә һәмчинин имтаһан билетләриндә белә суаллара йол вермәк олар, чүнки юхары синиф шакирдләри диггәтләрини мүхтәлиф мәсәләләр әтрафында бөлә билдикләриндән вә билет шакирдин көзү габағында олдуғундан шакирдин суаллары яддан чыхармасы тәһлүкәси арадан көтүрүлүр. Лакин ашағы вә орта синифләрдә шифаһи суал-чаваб вахты шакирд верилән бир нечә суалы ядда сахлая билмәдийиндән бу, онун чавабларына мәнфи тә'сир көстәрә билир. Үмумий-

йәтлә суалын узун чүмләләрлә ифадә олунмасы яхшы дейилдир. Узун чүмләли суал шакирдин фикрини әсас мәсәлә үзәриндә мәркәзләшмәйә гоймур.

Мүсаһибәнин апарылмасы техникасына кәлдикдә, мүәллим суалы әввәлчә бүтүн синифә вермәли, сонра исә һәмин суалын чавабыны истәдийи шакирддән (анчаг әл галдыранлардан йох) сорушмалыдыр. Белә олмадыгда, йә'ни әввәл шакирди галдырыб сонра суалы вердикдә, ердә галан шакирдләр өзләрини суалдан азад эдилмиш саяраг, онун үзәриндә дүшүнмүрләр.

Верилмиш суал үзәриндә бүтүн шакирдләрин дүшүнмәси үчүн вахт верилмәлидир, белә ки, һәм яваш, һәм дә ити дүшүнән шакирдләр фикирләшмәк үчүн мачал тапсынлар.

Шакирд әсас суала чаваб верә билмәдикдә, мүәллим она ярдымчы суаллар вермәлидир. Бунун үчүн мүәллимдән мәһарәт тәләб олунур. Верилән ярдымчы суал элә олмалыдыр ки, ушағын фикрини дүзкүн чаваб вермәйә йөнәлтсин. Әкәр ушаг ярдымчы суала да чаваб верә билмирсә, о заман һәмин шакирддән сорушмағы давам этдирмәк ерсиздир. Бә'зи мүәллимләр чаваб верә билмәйән ушагдан чаваб алынчая гәдәр әл чәкмир вә ярдымчы суаллары онун үзәринә «яғдырырлар»; бу заман синиф дарыхыр, шакирдләр арасында интизамсызлыг әмәлә кәлир вә ушаглар дәрсә фикир вермәйиб, башга ишләрлә мәшғул олурлар.

Верилән сәһв чавабларын шакирдин өзү тәрәфиндән дүзәлдилмәсинә чалышмаг лазымдыр. Әкәр шакирд сәһв чаваб верирсә, она «сәһв эдирсән, фикирләш, сәһвини дүзәлт», ярымчыг чаваб вердикдә—«бүтүн мәсәләләри әһатә этмәдин, даһа нә сөйләйә биләрсән?»—дейә мүрачиәт этмәлидир. Шакирд бу заман да чаваб верә билмәсә, башга шакирддән сорушмаг лазымдыр.

Шакирдләр чаваб верәркән мүәллим өзүнү тәмкинли апармалы, чаваба мүдахилә этмәмәли, хүсусән, шакирд сәһв чаваб верәндә, ону дәрһал кәсмәмәлидир. Мүәллим шакирдин данышығыны тез-тез кәсиб дүзәлдәркән вә хүсусән бу заман һирсләниб ачыгланаркән шакирдин даһа да чашмасына, билдийини дә «итирмәсинә» сәбәб олур. Буну нәзәрә алараг, мүәллим мүсаһибә вахты өзүнү тәмкинли апармалы, кичик сәһвләри дәрһал дүзәлтмәйә чалышмамалы вә шакирдин сәһвләрини өзүнә дүзәлтдирмәйә чәһд этмәлидир.

Шакирдин чавабына верилән тәләбләр. Шакирдләрин чавабына кәлдикдә, ашағы синифләрдә чавабын бүтөв олмасыны тәләб этмәк зәруридир; йә'ни шакирдә «Гушлар һансы фәсилдә исти өлкәләрә көчүрләр?» суалы верилирсә, онун «Пайызда» чавабы илә кифайәтләнмәмәли, чавабы «Гушлар исти өлкәләрә пайыз фәслиндә көчүрләр»—кими бүтөв вермәйи тәләб этмәк лазымдыр. Бунун ушагда нитги инкишаф этдирмәк үчүн әһәмиййәти вардыр. Юхары синифләрдә исә шакирдин суалдакы сөзләри тәкрар этмәсини тәләб этмәмәк олар. Лакин бу синифләрдә чавабын мәзмунча долғун олмасына, шакирдин өз чавабыны әсасландырмасына хүсуси фикир верилмәлидир.

Ибтидаи вә еддииллик мәктәбдә сәһв чаваб верән шакирдләрдән йолдашларынын вердийи дүзкүн чавабы тәкрар этмәйи тәләб этмәк лазымдыр. Юхары синифләрдә исә буна һәр заман эһтияч олмур: шакирддән йолдашынын вердийи дүзкүн чавабы нә дәрәчәдә баша дүшүб-дүшмәдийини сорушмаг кифайәт эдәр. Суала бүтүн синиф дүзкүн чаваб вермәдикдә, мүәллим өзү бу һагда мә'лумат вермәлидир.

Мүсаһибә вахты интизамын позулмасынын габағыны алмаг лазымдыр; ериндән чаваб вермәк, чаваб верә билмәйән йолдашына пычылдамаг синифдә интизамы позур. Белә һалларла мүбаризә этмәк лазымдыр. Бунун үчүн исә бүтүн мүәллимләрин синифдә шакирдләрә ваһид тәләбләр вермәси әсасдыр.

4. ИЛЛҮСТРАСИЯ ВӘ ДЕМОНСТРАСИЯ

Мәктәбдә тә'лимин әянилийи ән чох иллүстрасия вә демонстрасия үсулларында ифадә олунур. Иллүстрасия—синфә шәкил, схем, модел вә я әшяны кәтириб көстәрмәкдир, демонстрасия исә тәчрүбә көстәрмәкдир. Иллүстрасия материалы статикада (йә'ни дәйишмәдән) көстәрмәйә, демонстрасия исә материалы динамикада (йә'ни материалда вә я һадисәдә әмәлә кәлән дәйишикликләри) көстәрмәйә дейилир.

Иллүстрасия вә демонстрасия мәктәбдә мүәллимин шәрһи кими мүстәгил ишләнмир, бу, адәтән мүәллимин изаһы, нағылы вә я мүсаһибәси илә янашы тәтбиг олунур. Лакин бу, һеч дә иллүстрасия вә демонстрасиянын бир тә'лим үсулу кими, әһәмиййәтини азалтмыр.

Ушагларын билийи асанлыгла гаврамасы вә мөһкәм мәнимсәмәси үчүн бу үсулларын һәр икиси тә'лимдә бөйүк әһәмиййәтә маликдир. Хүсусән, политехник тә'лимин һәята кечирилмәсилә әлагәдар олараг, үмумиййәтлә әянилийин вә, о чүмләдән дә, иллүстрасия вә демонстрасия үсулларынын мөвгеи кенишләнир. Иллүстрасия вә демонстрасия шакирдләр үчүн тә'лимин инамлы олмасына, верилән биликләрин шакирдләрдә әгидәйә чеврилмәсинә яхшы шәраит ярадыр вә беләликлә онларда диалектик-материалист дүнякөрүшүнүн яранмасына хидмәт эдир.

Иллүстрасия. Дәрсдә көстәрилән иллүстратив материал 5 нөвдә олур:

1) тәбии шәкилдә әшя—мәсәлән биткини, металы, кичик һейваны вә саирәни синфә кәтириб, бу шейләрин үзәриндә дәрс кечмәк;

2) әшянын модели—мәсәлән, физика фәнни үзрә бухар машынын моделини, зоолокиядан бәдәнин дахили гурулушуну көстәрән модел үзрә дәрс кечмәк;

3) әшя вә я һадисәнин шәкли—бундан демәк олар ки, бүтүн фәнләрдә кениш истифадә олунур. Шәкилләр рәнкли вә рәнксиз ола биләр.

Бунун бир формасы да мүәллимин язы тахтасында шәкил чәкмәсидир. Мүәллимин материалы изаһ эдә-эдә ери кәлдикчә шәкил чәкмәси, бир чох һалларда, һазыр шәкилдән истифадә этмәйә нисбәтән даһа әлверишли олур. Чүнки мүәллим язы тахтасында шәкил чәкәркән шакирдләр һадисәләрин әмәлә кәлмәси сырасыны чәкилмәкдә олан шәкил үзрә изләйә билирләр. Белә шәкилләр ушагларын дәрс мәнимсәмәсини хейли асанлашдырыр;

4) схематик материаллар—бу, үмуми мәфһум алтында диаграмлар, чәдвәлләр вә схемләрдән истифадә этмәк нәзәрдә тутулур. Схематик материаллар образлы тәсәввүрдән мүчәррәд тәфәккүрә кечмәк үчүн яхшы шәраит ярадыр. Бунларын үмумиләшдирмә, фәргләри сечмә, нөвләрә айрыма вә бу кими тәфәккүр просесләрини асанлашдырмаг үчүн чох бөйүк әһәмиййәти вардыр. Хүсусән политехник тәһсиллә әлагәдар олараг техники чиһазларын, аләтләрин, айры-айры машын һиссәләринин чизкисини «охумаг», схем вә чертйож әсасында һәмин гурғу вә я шей һаггында долғун тәсәввүр әлдә этмәк бөйүк әһәмиййәт кәсб эдир;

5) символик әяни вәсаит—бурая чоғрафия вә тарих дәрсләриндә тәтбиг эдилән сияси, игтисади, тарихи, һәрби-топографик хәритәләр дахилдир. Бунларда шакирдләрә һаггында мә'лумат вериләчәк ерләр символик шәкилдә көстәрилир.

Тә'лим просесиндә, ери кәлдикчә я әшянын өзү, я да онун модели, шәкли, схеми көстәрилир.

Тә'лим заманы бир чох һалларда әшянын моделини вә я схемини көстәрмәк онун өзүнү көстәрмәкдән даһа әлверишли олур. Чүнки әсл об'ектдә вә шәкилдә, бә'зән, деталлар просесин маһиййәтини кизләдир вә диггәти әсас мәсәләләрин үзәриндә топламаға мане олур. Мәсәлән, бухар машынына бахаркән онун анчаг үмуми гурулушуну, ишини көрмәк олар, лакин ичәрисиндә кедән просеси көрмәк вә ушаглара баша салмаг олмаз. Бухар машынын садәләшдирилмиш моделинин ян кәсийини вә яхуд схемини көстәрәркән шакирдләрин диггәти дәрһал әсас мәсәләләрә, йә'ни машынын ичәрисиндә кедән просесә чәлб олунур. Әләчә дә бәдәнин өзүнә дейил, ган дөвранынын схеминә бахыб ган дөвранынын маһиййәтини анламаг олар.

Әлбәттә, бурадан әшянын өзүнү көстәрмәмәк кими сәһв нәтичә чыхармамалы. Бурадан чыхан дүзкүн нәтичә будур ки, мүрәккәб бир шейин өзүнү көстәрмәкдән габаг онун моделини вә схемини, сонра исә онун өзүнү көстәрмәк лазымдыр. Өйрәдиләси элә шейләр дә вардыр ки, (мәс.; минераллар, металлар вә с.) онларын нә схеминин, нә дә шәклинин файдасы вар, онларын анчаг өзләрини шакирдләрә көстәрмәк лазымдыр.

Әяни вәсаитин бир нөвү дә пайлама материалдыр ки, бу заман әяни вәсаит тахтадан асылмыр, о шакирдләрә пайланыр.

Эйни заманда синифдә 4—5-дән артыг әяни вәсаит кәтирмәк мәсләһәт көрүлмүр. Чүнки шакирдләрин диггәтинин һәчми мәһдуддур, онлар эйни заманда чохлу әяни вәсаит үзәриндә диггәтләрини топлая билмирләр.

Әяни вәсаити мүәллим синифдә нә заман көстәрмәлидир? Изаһатдан габаг, һәлә лазым олмадығы һалда онун орталыгда ачыг галмасына эһтияч йохдур. Белә вәзиййәт шакирдләрин диггәтинин яйылмасына сәбәб ола биләр. Әяни вәсаит шәрһ вахты, ери кәлдикдә көстәриләрәк изаһ эдилмәлидир. Дәрсдән сонра исә бә'зи һалларда вә имкан дахилиндә схемин, шәклин ики-үч күн әрзиндә синифдә галмасы мәсләһәтдир. Чүнки ушаглар адәтән әяни вәсаитлә яхындан таныш олмаға, һәтта бә'зән әлләри илә дә тохунмаға чан атырлар.

Әяни вәсаити көстәрәркән шакирдләрин диггәтини әсас әламәт вә чәһәтләрә йөнәлтмәк лазымдыр. Бә'зән шәкил вә әшя үзәриндә мүсаһибә апарараг суаллар васитәсилә шакирдләрин диггәтини көстәрилән об'ектдә лазыми истигамәтә йөнәлтмәк лазым кәлир. Бүтүн шакирдләрин иллүстратив материалы яхшы көрмәләрини тә'мин этмәк лазымдыр. Она көрә әяни вәсаити бир гәдәр йүксәкдә тутмалы вә я асмалы, ону көстәрәркән мүәллим ян тәрәфдә дурмалы, габағыны кәсмәмәлидир. Чисм вә шәкил кичик исә парталарын арасы илә кәзиб ону шакирдләрә көстәрмәк лазымдыр.

Демонстрасия. Тәчрүбәләрин көстәрилмәси, кимя, физика вә тәбиийят дәрсләриндә кениш тәтбиг олунур. Тәчрүбә көстәрмәк ушагларда истеһсалат вә тәбиәт һадисәләри һаггында айдын тәсәввүр оятмаг, һадисәләр арасындакы сәбәб-нәтичә әлагәләрини өйрәтмәк вә верилән биликләри шакирдләрә даһа дәриндән баша салмаг үчүн бөйүк әһәмиййәтә маликдир. Тәчрүбәләр айры-айры ганунауйғунлуглар һаггында шакирдләрдә даһа мөһкәм инам ярадыр, дәрсләрин мараглы кечмәсинә көмәк эдир вә үмумиййәтлә тә'лимә һәвәс оядыр.

Тәчрүбәләр лаборатор шәраитиндә көстәрилсә, даһа яхшыдыр. Чүнки бу заман тәчрүбә көстәрилән хүсуси стол һүндүр олдуғундан тәчрүбәләр һамыя айдын көрүнүр, тәчрүбә вәсаитини һәр дәфә дашымаг лазым кәлмир. Синиф шәраитиндә көстәрилән тәчрүбәни шакирдләрин һамысынын көрә билмәси үчүн язы столунун аяглары алтына тахта вә я кәрпич гоймагла, ону 25—30 сантиметр юхары галдырмаг лазым кәлир.

Тәчрүбәләр айдын олмалыдыр; она көрә өйрәнилмәси нәзәрдә тутулмаян һадисәләри тәчрүбәдән кәнар этмәйә чалышмаг лазымдыр. Тәчрүбә көстәрилән чиһаз садә олмалы, тәчрүбә илә әлагәси олмаян һәр чүр артыг шейләр ондан чыхарылмалыдыр.

Бу мүнасибәтлә чохлу тәчрүбә көстәрмәк үчүн уйғунлашдырылмыш универсал чиһазларын тәтбиги әлверишли дейилдир.

Тәчрүбә көстәрилән чиһазын гурулушу шакирдләрә изаһ эдилмәлидир. Чүнки шакирдләр чиһазын гурулушуну әввәлчәдән баша дүшмәсәләр, тәчрүбәнин кедишиндән баш чыхармаз-

лар. Буна көрә дә тәҹрүбәнин кедишини даһа айдын көстәрмәк үчүн чиһазын схемини язы тахтасында чәкмәк мәсләһәтдир.

Бә'зән, мүәллимләр мөвзу һаггында габагчадан изаһаты тәҹрүбәсиз верир, сонра исә тәҹрүбә көстәрирләр, бә'зән дә тәҹрүбәни көстәрә-көстәрә изаһат верирләр. Бә'зи һалларда әввәлҹә тәҹрүбә көстәрирләр, сонра шакирдләрин этдикләри мүшаһидә әсасында нәтиҹәләр чыхарырлар. Бу тәрзләрин һәр бирини дәрсин хүсусиййәтинә көрә мүәллим тә'йин этмәлидир, лакин, неҹә олурса-олсун, тәҹрүбәни изаһ эдә-эдә көстәрмәлидир.

Көстәрилән тәҹрүбәнин шакирдләр тәрәфиндән фәал мүшаһидә олунмасыны тә'мин этмәк лазымдыр. Чалышмалыдыр ки, шакирдләр тәҹрүбәнин схемини вә я шәклини өз иш дәфтәриндә чәксинләр. Бу мүнасибәтлә мүәллимин язы тахтасында чәкдийи шәкилләр бу ишдә онлара көмәк эдәр.

Иллүстрасия вә демонстрасия үсулунун тәтбиги мәктәбин кифайәт гәдәр әяни вәсаитлә тә'мин олунмасыны тәләб эдир. Мәктәбин рәһбәри вә мүәллимләр бу тәҹһизатын гайғысына галмалыдыр. Әяни вәсаит олмадыгда, габагҹыл мүәллимләр өз дәрсләриндә әлдә гайырма әяни вәсаитдән истифадә этмәйә чалышырлар. Бунун үчүн онлар габагча шакирләри бу ишә ҹәлб эдир. Шакирдләрин өз әлләри илә әяни вәсаит һазырламасы онларын нәзәри биликләри дә яхшы өйрәнмәсинә көмәк эдир вә политехники һазырлыглары үчүн яхшы шәраит яратмыш олур.

Кино филмләрин көстәрилмәси. Демонстрасиянын бир нөвү дә кино көстәрмәкдир .Кино тә'лим ишиндә әвәзэдилмәз гүдрәтли васитәдир.

Хүсусән, политехник тә'лимин тәтбиги илә әлагәдар олараг истеһсалат вә техника илә шакирдләри таныш этмәкдә кинонун әһәмиййәти бөйүкдүр. Истеһсалаты һәр заман экскурсия илә көстәрмәк мүмкүн олмур. Бу заман кино көмәйә кәлир. Көстәрилмәси имкан хариҹиндә олан об'екти вә һадисәләри дә мултипликасия лентләри илә кино васитәсилә көстәрмәк олур. Мәсәлән, домна вә мартен собаларынын иҹәрисиндә кедән просесләри, рүшеймин юмурта иҹәрисиндә, тохумун торпаг алтында инкишафыны мултипликасия лентләри васитәсилә асанлыгла көстәрмәк олур. Кино, һадисәләри һәрәкәтдә көстәрир. Она көрә тә'лими һәята яхынлашдырыр. Тә'лим үчүн хүсуси уйғунлашдырылмыш филмләрдән башга бу мәгсәд үчүн «Элм вә техника» кино журналындан да истифадә этмәк олар.

Бу үстүнлүкләрини нәзәрә алараг, һәр бир орта мәктәбин кино апараты илә тә'мин эдилмәсинә наил олмаг лазымдыр.

Лакин мәктәбдә кино чиһазынын олмасы кифайәт дейилдир. Мүәллим кино көстәрмәйи дә баҹармалы вә бу ишә юхары синиф шакирдләрини ҹәлб этмәлидир. Бундан әлавә мәктәбдә кино көстәрмәк үчүн гаранлыглашдырыла билән хүсуси отаг олмалыдыр.

Кино сәслидирсә, мүәллимин изаһат вермәси лазым дейилдир, сәсиздирсә, ери кәлдикҹә, мүәллим гыса изаһат вермәлидир. Лакин кинону көстәрмәдән габаг мүәллим бахылаҹаг һадисәләр, нәләрә хүсуси фикир вермәк вә с. һаггында кириш сөһбәти кечирир. Кинодан сонра исә гыса екун сөһбәти кечириб мүшаһидә эдилән һадисәләр үзәриндә шакирдләрин диггәтини бир даһа ҹәлб эдир.

Мүәллим кинону көстәрмәйи дә баҹармалы вә бу ишә юхары синиф шакирдләрини ҹәлб этмәлидир.

Кино илә бәрабәр әяни вәсаит сифәтилә аллоскопдан, диафилмдән истифадә этмәк лазымдыр. Бунларын кинодан фәрги ондадыр ки, һадисә вә я ҹисм һәрәкәтдә көстәрилмир, айры-айры кадрларла верилир. Бир дә бунлар сәссиз олурлар. Она көрә мүтләг мүәллимин шәрһи илә бирликдә көстәрилмәлидир.

5. ЭКСКУРСИЯЛАР

Экскурсиялар (вә я тәнәззөһләр) тә'лимдә әянилийи ифадә эдән үсуллардан биридир. Экскурсия әтраф мүһитдә әшя вә һадисәләри тәбии һалында өйрәнмәйә дейилир. Һадисәни, әшяны синфә кәтириб өйрәнмәк мүмкүн олмадыгда экскурсияя эһтияҹ доғур. Экскурсия дәрсдә өйрәнилмиш биликләрин һәятда—тәбиәтдә, истеһсалатда неҹә ифадә олундуғуну, инсанларын бу биликләрдән неҹә истифадә этдикләрини көстәрмәкдә бөйүк рол ойнайыр.

Экскурсия үсулуну мәктәбдән вә синифдән кәнар тәдбирләрлә әлагәдар олан экскурсиялардан фәргләндирмәк лазымдыр. Мәктәбдән вә синифдән кәнар тәдбир сәҹиййәси дашыян экскурсиялара бүтүн шакирдләрин ҹәлб олунмасы мәҹбури дейилдир. Экскурсия үсулу исә програм материалынын синифдә дейил, синифдән кәнарда—заводда, электрик стансиясында, колхоз фермасында, ТТС э'малатханасында, чай кәнарында, мешәләрдә, тарихи абидәләр янында, музейләрдә вә с. кечилмәси демәкдир. Башга сөзлә бу тәбии об'ектин янында кечилән дәрсдир.

Экскурсияларын нөвләри. Экскурсиялары об'ектләрә көрә мүхтәлиф нөвләрә бөлүрләр:

1. Т ә б и ә т э к с к у р с и я л а р ы—тәбиййат вә ҹоғрафия фәннләри илә әлагәдар олараг мешәйә, бағә, чай кәнарына вә бунлар кими башга об'ектләрә апарылан экскурсиялардыр.

2. И с т е һ с а л а т э к с к у р с и я л а р ы—физика, кимя, тәбиййат фәннләри илә әлагәдар олараг завода, фабрика, электрик стансиясына, ТТС-ә, колхоз вә совхоз истеһсалатына кедилән экскурсиялардыр.

3. Т а р и х э к с к у р с и я л а р ы—тарих фәнни илә әлагәдар олараг тарихи абидәләрә, тарих музейләринә, айры-айры тарихи шәхсиййәтләрин ады илә әлагәдар олан эвләрә, биналара апарылан экскурсиялардыр.

4. Ә д ә б и й я т в ә и н ҹ ә с ә н ә т э к с к у р с и я л а р ы—әдәбиййат вә рәсм фәннләләри илә әлагәдар олараг, әдәбиййат музейинә, язычынын яшадығы эвә, театр музейинә, инҹәсәнәт сәркиләринә апарылан экскурсилардыр.

Тәдрис планында IV—IX синифдә экскурсиялара һәр синиф үчүн 6 күн вахт айрылмышдыр. Програмларда да һансы мөвзулар үзрә экскурсиялар тәшкилинин мәсләһәт көрүлмәси һаггында көстәриш вардыр. Һәр фәнн мүәллими синиф үчүн айрылмыш экскурсия күнләрини вә әләчә дә әтраф мүһитдәки экскурсия об'ектләрини нәзәрә алараг өз фәнни үзрә экскурсиялары планлашдырыр. Бу планлар мәктәбин дәрс һиссә мүдириндә топланыр вә бу әсасда һәр синиф үзрә экскурсияларын тарихи вә об'ектләрини көстәрән үмуммәктәб планы тәртиб олунур. Шүбһәсиз, политехник тә'лимлә әлагәдар олараг кимјә, физика вә тәбиәт фәнләринә бу планда әсас ер вермәк лазымдыр.

Биркүнлүк экскурсиядан даһа сәмәрәли истифадә этмәк мәгсәдилә, мүмкүн олдуғу заман, бир об'ектдә экскурсияны ики фәнн үзрә тәшкил этмәк лазымдыр. Бу чүр мүрәккәб экскурсиялар вахта гәнаәт этмәк нөгтейи-нәзәриндән әлверишли олдуғу кими, элми ганунларын истеһсалатда гаршылыглы әлагә вә вәһдәтдә нечә тәтбиг олундуғуну шакирдләрә көстәрмәк үчүн дә гиймәтлидир. Белә экскурсиялар үчүн вахты вә об'екти дүзкүн сечмәк чох мүһүмдүр. Вахт вә об'ект элә сечилмәлидир ки, экскурсиянын мүәййән эдилдийи вахт һәр ики фәндән кечилмиш програм материалы үзрә һәмин истеһсалатда мүшаһидә апармаға имкан олсун.

Экскурсиялар дашыдығы методик вәзифәләр э'тибарилә 3 чүр ола биләр:

I. Илк танышлыг экскурсиялары. Програмын бөйүк бәһсинә башлаян вахт мүәллим үмумиййәтлә һәмин бәһсдә айдынлашдырылачаг мәсәләләр һаггында шакирдләрдә үмуми тәсәввүр яратмаг вә һәмин мәсәләләрә мараг оятмаг үчүн онлары экскурсияя апара биләр; белә экскурсиялар илк танышлыг экскурсияларыдыр. Мәсәлән, зоолокия мүәллими «Кәнд тәсәррүфат һейванлары» мөвзууну башлаян вахт шакирдләри һейвандарлыг фермасына апарараг, айры-айры чинс һейванларла таныш эдә биләр. Физика мүәллими «Механика» бәһсинә башлаян вахт яхындакы заводун вә РТС-ин механики сехинә экскурсия тәшкил эдиб шакирдләрә бурада механики ишләр һаггында илк анлайыш верә биләр.

II. Мөвзуну кечмәк просесиндә апарылан экскурсиялар. Бу чүр экскурсиялар програмын бөйүк бәһсләрини кечәркән ортада экскурсияя эһтияч доған вахт тәшкил эдилир. Белә экскурсиялар програм бәһсинин кечилмиш мөвзуларыны даһа яхшы баша дүшмәк вә мөһкәмләтмәйә көмәк этдийи кими. шакирдләри кәләчәкдә кечиләчәк мөвзулары даһа яхшы гаврамаг үчүн дә һазырлайыр.

III. Екун экскурсиясы. Бу, програмын кечилән бөйүк бәһсинә екун вурмаг, кечиләнләри шакирдләрин һафизәсиндә яхшы мөһкәмләтмәк мәгсәдилә апарылан экскурсиядыр.

Сайдығымыз бу экскурсияларын ери кәлдикчә һамысындан истифадә этмәк мүмкүндүр.

Экскурсиянын кечирилмәси. Экскурсиянын тәшкили вә кечирилмәсинә кәлдикдә, бу, экскурсияя һазырлыг, экскурсиянын кечирилмәси вә экскурсиянын екунлашдырылмасы мәрһәләләриндән ибарәт олур.

Экскурсияя һазырлыг. Экскурсияны мүтәшәккил кечирмәк үчүн она яхшы һазырлыг апармаг лазымдыр. Экскурсиянын бу һазырлыг мәрһәләсиндә мүәллим экскурсиянын конкрет мәгсәдини мүәййәнләшдирир, габагча өзү экскурсия эдиләчәк об'ектә кедиб, онунла яхшы таныш олур, шакирдләрин кәтирилмә вахтыны мүәссисә мүдири илә разылашдырыр.

Һазырлыг мәрһәләсиндә көрүлән ишләрдән бири дә ушаглара экскурсия һаггында габагчадан лазыми мә'лумат вермәкдир. Бу мәгсәдлә шакирдләрә экскурсияда нәләр көрәчәкләри изаһ эдилир вә орада нәләрә хүсуси фикир вермәләри, габагча эвдә һансы мөвзулары нәзәрдән кечирмәләри, сәһәр мәктәбә кәләркән өзләри илә нәләр кәтирмәләри (мәсәлән, ер газмаг үчүн лапатка, чүчү вә с. шейләр топламаг үчүн гуту вә с.) тапшырылыр. Әкәр экскурсия чох вахт алачагса, шакирдләр бу һагда валидейнләринә хәбәр вермәли, өзләри илә емәк кәтирмәлидирләр вә с. Нәһайәт, кимин экскурсия заманы нә иш көрәчәйи габагчадан мүәййән эдилмәлидир. Мәсәлән, мешәйә кедән заман кимләрин һәшәрат, кимләрин ярпаг, кимләрин чичәк вә с. топлаячағы онлара габагчадан дейилмәлидир.

Мүәллим экскурсиянын планыны габагча тутмалы вә бу планда һансы об'ектләрин нә кими сыра илә көстәриләчәйини, һансы програм материалы илә вә нечә әлагә ярадачағыны вә с. гейд этмәлидир.

Экскурсиянын кедиши. Экскурсия белә тәшкил олунур: шакирдләр экскурсия еринә кәлдикдән сонра нәзәрдә тутулмуш план үзрә об'ектин көстәрилмәси башланыр. Экскурсия заманы мүәссисә ишчисими, йохса мүәллимми изаһат вермәлидир? Экскурсия вахты мүәллимин изаһат вермәсини даһа дүзкүн һесаб этмәлидир. Чүнки мүәссисә ишчисинин (мүһәндисин, аграномун) програмдан хәбәри олмая биләр, она көрә дә онун изаһы програмла әлагәсиз апарылмыш олар. Изаһаты мүәллим апардығы заман бу әлагәни нәзәрдә тутар вә экскурсия даһа сәмәрәли кечәр. Бунун үчүн мүәллимин экскурсия об'ектинә яхшы бәләд олмасы шәртдир.

Экскурсия вахты көстәрилән об'ектләрә бүтүн шакирдләрин бахмасы үчүн интизамын бөйүк әһәмиййәти вардыр. Шакирдләрин мүәллимин янындан узаг кетмәмәсини тә'мин этмәк лазымдыр. Әкс һалда, экскурсия садәчә тамашая, кәзинтийә чevриләр. Она көрә экскурсияны башлаяркән интизам һаггында шакирдләрә мөһкәм тәләб вермәк лазымдыр. Көстәрилән об'екти һамынын мүшаһидә этмәси үчүн бүтүн шакирдләр мүәллимин әтрафында ярым даирә шәклиндә топланмалыдырлар. Мүәллим исә об'екти көстәрә-көстәрә изаһ этмәлидир. Мүәллимин изаһы гыса олмалыдыр.

Экскурсия заманы шакирдләрин, үмумиййәтлә, гейд апармасы лазым дейил, чүнки язмаг үчүн шәраит йохдур. Лакин бә'зи рәгәм мә'луматыны, садә схемләрин чәкилмәсини тәләб этмәк лазымдыр. Экскурсия заманы мүәссисә рәһбәрләринин ичазәси илә сонрадан синфдә үзәриндә ишләнәчәк материал топламаг файдалыдыр.

Экскурсиянын екунлашдырылмасы. Экскурсия апарылдыгдан сонра она екун вурмаг лазымдыр. Екун мәктәбдә вурулур. Екунун вурулмасы мүхтәлиф шәкилдә ола биләр: кәтирилән материаллары лабораторияда тәһлил этмәк, һербари вә коллексиялар дүзәлтмәк, көрүләнләрин шәклини чәкмәк, язылы тәсвир этмәк вә с. Бу ишләрин бир чохуну эв тапшырыглары вә синифдәнкәнар, дәрнәк тәдбирләри васитәсилә ичра этдирмәк олар. Белә әмәли ишләрдән әлавә мүәллим «Бу экскурсиядан нә өйрәндик» мөвзуунда синифлә мүсаһибә апармалыдыр.

Экскурсиялар мүтәшәккил кечирилдикдә тә'лимин кейфиййәтини йүксәлтмәк вә шакирдләрдә билийә һәвәс доғурмагда бөйүк рол ойнайыр.

6. ЛАБОРАТОР ВӘ ПРАКТИК МӘШҒӘЛӘЛӘР

Лаборатор мәшғәләләрин әһәмиййәти. Лаборатор мәшғәләләр мүәллимин рәһбәрлийи алтында шакирдләрин синифдә, мәктәб кабинәсиндә хүсуси чиһазларла вә я өлчү аләти илә мүәййән бир һадисәни вә я әшяны өйрәнмәси демәкдир. Лаборатор мәшғәләләр физика, кимя, тәбиийят дәрсләриндә тәтбиг эдилир. Лаборатор мәшғәләләрин әһәмиййәти ондадыр ки, әввәлән, шакирдләр тәчрүбәни өзләри апардыглары үчүн алдыглары билик онларын шүурунда даһа мөһкәм ер тутур, онлар билийә даһа мөһкәм инаныр вә буна көрә дә чыхарылан элми ганунлар, ганунауйғунлугларын доғрулуғунда тезликлә әгидә кәсб эдирләр. О бири тәрәфдән, лаборатор мәшғәләләр, тәбиийят, физика вә кимянын тәдриси илә әлагәдар олараг, шакирдләрин практик вәрдишләр әлдә этмәсинә көмәк эдир. Ушаглар өзләри тәчрүбә гурур, чиһазлар вә өлчү аләтләри илә рәфтар этмәйи өйрәнир вә бу саһәдә файдалы һәяти бачарыг вә вәрдишләр кәсб эдирләр.

Лаборатор мәшғәләнин бир әһәмиййәти дә шакирдләрин мүстәгил чалышмаға, мүстәгил нәтичәләр чыхармаға тәһрик этмәсиндәдир. Бу үсул шакирдләрә мүстәгил чалышмаг бачарығы вә мүстәгил дүшүнмәк габилиййәти, мүшаһидәчилик вәрдишләри кәсб этдирир, онларын ярадычылыг, тәшәббүскарлыг габилиййәтләрини инкишаф этдирир. Бир чох кәнч ихтирачылар ихтирачылыг ишинә мәһз лаборатор мәшғәләләри сайәсиндә тәһрик олунмушлар.

Лакин лаборатор мәшғәләләри бүтүн мөвзулар үзрә һәята кечирилә билмәз. Әввәлән, бунун үчүн чиһазларын вә өлчү аләтләринин чох олмасы лазымдыр ки, бу да бир чох һалларда чәтинликлә баша кәлир. О бири тәрәфдән, бу үсул үзрә тә'лим чох ағыр темплә кедир. Програм мөвзуларынын һамысыны бу үсулла кечмәк олмаз.

Кимя, физика вә тәбиийят фәнләри үзрә һәр синифдә кечирилмәси мәчбури сайылан лаборатор мәшғәләләр вә практик ишләр һәмин фәнләрин програмында мүәййән эдилмишдир. Бу фәнләрдән дәрс дейән мүәллимләр програмда гейд эдилмиш лаборатор мәшғәләләри һәята кечирмәйә борчлудурлар.

Лаборатор мәшғәләләрдә политехник мәзмуну чохалтмаг, мәшғәләләрдә истеһсал характерли ишләрин көрүлмәсини тә'мин этмәк лазымдыр. Чалышмалыдыр ки, физикадан лаборатор мәшғәләләр шакирдләрә өлчү аләтләри илә рәфтар этмәк, электромонтаж вә радиомонтаж вәрдишләри ашыланмасыны тә'мин этсин; кимядан лаборатор мәшғәләләр шакирдләрә кимя габлары вә чиһазлары илә рәфтар этмәк, мүәййән кимйәви гурғулары дүзәлдә билмәк, гыздырмаг, сүзмәк, газлары топламаг, бәрк чисимләри парчаламаг кими вәрдишләр, ән чох ишләдилән кимйәви маддәләри танымаг бачарығы ашыласын; тәбиийятдан лаборатор мәшғәләләри шакирдләрә торпағын тәркиби вә кейфиййәтини мүәййән этмәк, минерал күбрәләри танымаг, тохумлары сечиб чешидләмәк, ешикләрдә тохум әкмәк, шитилләри сейрәлтмәк, микроскопдан истифадә этмәк вә с. бачарыг вә вәрдишләр версин.

Лаборатор мәшғәләләрин формалары. Лаборатор ишләр адәтән шакирдин ичра этдийи тәчрүбә шәклиндә апарылыр. Лакин бунун гыса вә узун мүддәтли мүшаһидә шәклиндә апарылан формалары да олур. Микроскоп алтында чанлылары мүшаһидә этмәк гыса мүддәтли,бир фәсил вә я бир ил мүддәтиндә һава, битки вә һейван үзәриндә мүшаһидә апармаг узун мүддәтли мүшаһидәйә мисал ола биләр. Бир чох һалларда әввәл тәчрүбә тәшкил эдилир, сонра узун мүддәтли мүшаһидә апарылыр; мәсәлән, мүхтәлиф шәраитдә тохум әкилир, чалаг эдилир вә с. сонра онларын үзәриндә мүшаһидәләр апарылыр.

Лаборатор мәшғәләдә шакирдләрин апардыглары тәчрүбәләр ики вәзифә дашыя биләр: 1. Мүәллимин этдийи тәчрүбәләрин тәкрар эдилмәси, 2. шакирдләрин тәчрүбә эдиб мүстәгил нәтичә чыхармасы вә практики мәсәлә һәлл этмәси. Дәрсин дидактик вәзифәсиндән асылы олараг, бунларын һәр икисинин өзүнә көрә файдасы вардыр.

Бу мәшғәләләрин тәшкилинә кәлдикдә, бунлар ики чүр апарылыр: фронтал вә сәпәли.

Эйни нөвлү чиһазларын мигдары синифдәки шакирдләрин мигдарына бәрабәр олдугда, о заман һәр шакирдә бу чиһаздан бирини вермәклә синифдәки бүтүн шакирдләрин эйни иш көрмәси, эйни тәчрүбә гурмасы тә'мин эдилир ки, буна фронтал (бүтүн чәбһә үзрә) лаборатор мәшғәләси дейилир. Әкәр белә имкан олмазса, һәр шакирдә башга-башга тәчрүбә гурмаг тапшырығы верилир. вә шакирдләр ири програм мөвзу дахилиндә фәрди иш

апарылар. Буна ишин сәпәли тәшкили дейилир. Бир чох һалларда чыхыш йолу тапмаг үчүн иши бригада (манга) формасында тәшкил эдирләр. Мәсәлән, мәктәбдә эйни чиһаздан 5 әдәд варса, синиф 5 бригадая (мангая) бөлүнүр вә бригадая эйни иш тапшырылыр. Чиһаз аз оланда бригадаларын да ишини сәпәли гурмаг олар.

Әлбәттә, фронтал мәшғәләләр даһа гиймәтлидир. Чүнки бу заман, адәтән, бүтүн шакирдләр тәчрүбәдән эйни нәтичә алыр вә тәчрүбә даһа инандырычы олур. Бундан башга белә мәшғәләйә рәһбәрлик этмәк мүәллим үчүн дә асан олур. Иш сәпәли тәшкил эдилдикдә һәр бригдая айрыча рәһбәрлик этмәк лазым кәлир. Иш сәпәли тәшкил эдиләркән, мөвзуларын бир-биринә яхын олмасына чалышмаг лазымдыр. Мәсәлән, бәрк чисимләрин хүсуси чәкисини тә'йин этмәк бир бригадая, маеләрин хүсуси чәкисини тә'йин этмәк башга бригадая тапшырылыр вә я һәр бригадая мүхтәлиф мае верилир вә онун хүсуси чәкисини тапмаг тапшырылыр.

Әкәр лаборатор мәшғәлә бригадлар үзрә гурулмушдурса мүәййән шәртләри көзләмәк лазымдыр: бригаданын тәркиби 4—5 нәфәрдән артыг олмамалыдыр, чүнки бригадада шакирдләрин сайы артыг оларса, бә'зи шакирдләр ишсиз галарлар. Бригаданын ичәрисиндә иши элә бөлмәк лазымдыр ки, шакирдләрин һәр бири нөвбә илә тәчрүбәни ичра этсин, бири тәчрүбәни ичра эдәркән ердә галанлар она көмәк этсинләр. Бригаданын һәр бир үзви тәчрүбәнин схемини чәкмәли вә лазыми гейд апармалыдыр. Бриганын тәркиби бүтүн мәшғәләләр үчүн даими олмамалыдыр. Нәһайәт, иш коллективлә көрүлсә дә гиймәтләндирмә фәрди олмалыдыр.

Лаборатор мәшғәләсинә мүәллимин рәһбәрлийи.

Лаборатор мәшғәлә нечә кечирилир вә мүәллимин бу мәшғәләләрдә рәһбәрлийи нәдән ибарәтдир? Һәр шейдән әввәл, лаборатор мәшғәлә үчүн габагчадан мүәллим лазыми һазырлыг көрмәлидир. Чиһазлар йохланмалы вә анчаг саламат чиһазлар пайланмалыдыр. Тәнәффүс вахты синфин нөвбәтчиси вә кабинәнин фәаллары чиһазлары столлар үстүнә дүзмәлидирләр.

Мүәллим көрүләчәк иши үчүн верәчәйи тә'лиматы габагчадан план шәклиндә һазырламалыдыр. Шакирдләрин тәчрүбәләри дүзкүн апармасы үчүн бу тә'лиматын чох бөйүк әһәмиййәти вардыр. Тә'лимат мүсаһибә йолу илә шифаһи верилә билдийи кими, һәр шакирдә (бригадая) дә язылы шәкилдә тәгдим олуна биләр. Иш сәпәли апарыларса, язылы тә'лимат зәруридир. Чүнки бу вахт һәр шакирди (бригаданы) айрылыгда тә'лиматландырмаг лазым кәлир ки, буну да шифаһи апармаг чох вахт алыр. Тә'лиматда ишин мөвзуу, мәгсәди гейд эдилир. Бә'зән чиһазын гурулушу вә иш принсипи шакирдләрә хатырладылыр. Бундан сонра көрүләчәк иш ардычыллығы илә язылыр вә я дейилир, нәләрә чаваб вермәк, нәләрин шәклини, схемини чәкмәк лазым олдуғу гейд эдилир.

Тә'лиматы яхшы дәрк этдикдән сонра шакирдләр ишә башлайырлар. Мүәллим исә столларын вә я сыраларын арасында кәзәрәк айры-айры шакирд вә я бригадалара, ери кәлдикчә көмәк эдир, онларын ишләринә истигамәт верир. Әкәр бир шакирдин иши мүәййән сәбәбә көрә даянмышса, она фәрди көмәк көстәрир. Әкәр бүтүн шакирдләр эйни мәсәләдә чәтинлик чәкирләрсә, о заман мүәллим синфин ишини даяндырыр вә үмуми изаһат верир, сонра шакирдләр иши давам этдирирләр.

Лаборатор мәшғәләнин сонунда мүәллим ишләрини йохладығы шакирдләрә гиймәт вериб синиф журналына язып, башгаларына исә эвдә онларын дәфтәрләринә бахдыгдан сонра гиймәт верир.

Практики ишләрин кечирилмәси.

Политехник тә'лимин тәтбиги илә әлагәдар олараг, шакирдләри практики ишләрә вә истеһсал әмәйинә һазырламаг мәгсәдилә, мәктәбдә әмәк мәшғәләләри кечилир. Бу әмәк мәшғәләләри, мә'лум олдуғу кими, I—IV синифләрдә әл әмәйи дәрсләри, V—VII синифләрдә тә'лим э'малатханасы вә тәдрис тәчрүбә саһәсиндә практики мәшғәләләр вә VIII—X синифләрдә истеһсалат әсаслары үзрә кәнд тәсәррүфатына, машыншүнаслыға вә электротехникая аид практикумлар шәклиндә кечирилир. Бундан әлавә шакирдләрин практики ишләри риязийят дәрсләрилә әлагәдар олараг ер өлчмә ишләриндә, зоолокия дәрсләри илә әлагәдар олараг чанлы кушәдә тәтбиг олунур.

Шакирдләрин практики ишләри, мүхтәлиф олдуғу кими, онларын тәшкили дә нөвбәнөвдүр. Лакин бунларын үмуми чәһәтләри чохдур ки, биз онларын үзәриндә даяначағыг. Һәр шейдән әввәл, практики ишләрин шакирдләр тәрәфиндән көрүлмәси үчүн онларын һәмин ишлә әлагәдар нәзәри билийә малик олмасы лазымдыр. Мәсәлән, тәдрис-тәчрүбә саһәсиндәки әкмә вә бечәрмә ишләринә башламаздан әввәл шакирдләр һәмин ишләрин нәзәри әсасларыны ботаника дәрлсәриндә кечмәлидирләр.

Даһа сонра, шакирдләрин көрдүкләри ишләрин файдалы, мәһсулдар характер дашымасы да мүһүм шәртдир. Шакирдләрин мәктәб э'малатханасында, завод сехиндә вә я тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә көрдүкләри практики ишләр файдалы мәһсулун әлдә эдилмәси илә нәтичәләнмәлидир.

Нәһайәт, бу ишләрин ичрасы вахты тәһлүкәсизлик вә сәһиййә тәләбләри мүтләг көзләнмәлидир.

Практики ишләр V-дән юхары синифләрдә, адәтән, ики саатлыг мәшғәләдә тәшкил олунур. VIII—X синифләрдәки практикумлар исә бә'зән 4—5 саатлыг иш кими кечилир.

Мәшғәлә башланмаздан әввәл иш аләтләри вә аваданлыг һазыр олмалыдыр ки, онларын ахтарылыб кәтирилмәсинә артыг вахт сәрф эдилмәсин.

Практики ишләр, мүәллимин гыса тә'лиматы вә я мүсаһибәси илә башланыр. Бу тә'лимат вә мүсаһибәдә мүәллим шакирдләрин көрүләчәк практики ишләрлә әлагәдар олан мүвафиг нәзәри биликләрини ашкара чыхарыр вә көрүләчәк ишләр һаггында изаһат верир. Чох вахт бу изаһат мүәллимин һәмин иши практики олараг ичра этмәси илә янашы кедир. Мәсәлән, чалағын гайдасыны изаһ эдиркән мүәллим, буну практики олараг бир чалаг әмәлийяты үзәриндә апарыр. Сонра шакирдләр, ишин характериндән асылы олараг, мангалара вә я груплара айрыла биләр. Һәр манганын (групун) конкрет иши мүәййәнләшдирилир, аләтләри пайланыр вә шакирдләр ишә башлайырлар. Мүәллим исә шакирдләрин ишини мүшаһидә эдир, сәһвләрини тәсһиһ эдир, лазым кәлирсә, ичранын техникасыны әмәли олараг көстәрир. Иш ичра эдилдикдән сонра мүәллим ону тәһвил алыб гиймәтләндирир. Аләтләр тәмизләниб, сәлигә илә еринә гоюлур.

Мәктәб э'малатханаларындакы ишләр дә тәхминән бу гайда илә, мүәллимин иш һаггындакы тә'лиматы вә практики нүмунә үзәриндә гыса изаһаты илә башлайыр.

Шакирдләр үзәриндә мүәллимин рәһбәрлийини яхшы тә'мин этмәкдән өтрү програм бу практики ишләри ярым синифләрлә апармағы тәклиф эдир. Беләликлә, практики мәшғәләләр вахты мүәллимин рәһбәрлийи алтында 15—20 нәфәр шакирд ишләйир.

Юхары синифләрин практикумлары ени нөв иш олдуғундан бунларын тәшкили саһәсиндә һәләлик ени-ени йоллар ахтарылыр. Бә'зи мәктәбләр һәфтәдә бир дәфә синфи мүәййән заводун мүвафиг сехинә апарыр вә бурада шакирдләр устанын рәһбәрлийи алтында дәзкаһ вә я чиһазла ишләйир; бә'зи мәктәбләр мәктәбдә авто-синиф тәшкил эдиб бир чох мәшғәләләри бурада тәшкил эдир. Кәнд ерләриндә исә бу мәшғәләләр МТС э'малатханаларында, колхоз гаражында, фермада вә тарлада тәшкил олунур.

7. ЧАЛЫШМАЛАР

Чалышмаларын әһәмиййәти.

Тә'лим просесиндә мүәллим шакирдләри анчаг биликләрлә силаһландырмыр, эйни заманда шакирдләрә бачарыглар вә вәрдишләр дә ашылайыр. Тәдрис програмларында шакирдләрә вериләчәк биликләрлә янашы олараг, бачарыг вә вәрдишләрин дә һәчми мүәййәнләшдирилмишдир.

Тә'лимдә вә еләчә дә инсанын күндәлик һәятында бачарыг вә вәрдишләр чох бөйүк рол ойнайырлар. Язмаг, шифаһи һесабламаг, шәкил вә чизки чәкмәк, мәсәлә һәлл этмәк, әмәк аләтләриндә ишләмәк, мусиги аләтләриндә чалмаг, физкултура һәрәкәтләрини ичра этмәк вә с. бунларын һамысы шакирдләрдән бачарыг вә вәрдиш тәләб эдир.

Бачарыг вә вәрдишләр нәзәри биликләрин даһа яхшы мәнимсәнилмәсинә көмәк эдир. Бачарыг вә вәрдишләр, адәтән, әлләрин, әзәлә һиссинин иштиракы илә әмәлә кәлир. Билийи газанмагда, дәрк этмәкдә исә әзәлә вә тохунма һиссинин бөйүк ролу вардыр. Бунун физиоложи әсасыны бөйүк рус физиологлары И. М. Сеченов вә И. П. Павлов айдын көстәрмишләр. И. М. Сеченов әзәлә ишинин баш бейнин фәалиййәтиндә олдугча бөйүк ролу олдуғуну гейд эдәрәк, әзәлә ресептуруну «чайнаглар» адландырмышдыр. Академик И. П. Павлов исә бу һагда языр: «Беш харичи анализатора биз йүксәк дәрәчәдә инчә анализатор олан һәрәкәт апаратыны әлавә этмәлийик; бу һәрәкәт апараты һәрәкәтин һәр бир моментини, һәрәкәтдә иштирак эдән бүтүн һиссәләрин вәзиййәт вә истигамәтини мәркәзи синир системинә сигнализә эдир»[1].

Әзәлә анализаторундан әлавә әлдә бир чох башга мүһүм анализаторлар топланмышдыр. Биз әлләримиз васитәсилә чисмин бәрклийини вә юмшаглығыны, һамар вә кәлә-көтүрлүйүнү, союглуғуну вә истилийини вә с. һисс эдирик. Әл чисмләрин формасы вә бөйүклүйүнү дәрк этмәкдә, мәкан тәсәввүрүнү дәгигләшдирмәкдә көмәк эдир. Беләликлә, әлләри ишә саларкән ушағын бир чох һисс үзвү эйни заманда фәалиййәт көстәрир. Һәр бир һисс үзвү синирләр васитәсилә бейинлә әлагәдар олдуғундан бу һисс үзвләринин биркә фәалиййәти баш бейиндә мүвафиг мәркәзләрин бир-бирилә гаршылыглы мүнасибәтдә фәалиййәт көстәрмәсинә сәбәб олур. Академик И. П. Павловун шакирдләриндән академик К. М. Быковун дедийи кими, «Әсл һәгигәтдә әзәлә һәрәкәти олмадан нә тәбиәти дәрк этмәк, нә хүсусән ону әмәк просесиндә дәйишдирмәк олар, нә дә тәрбийә просесиндә мүкәммәлләшдирмәк олар»[1].

Материалистик физиолокиянын бүтүн бу әсаслары ушагларда вәрдиш вә бачарыглар яратмаг вә онлары мүнтәзәм ишә салмағын зеһни инкишаф үчүн нә гәдәр бөйүк әһәмиййәтә малик олдуғуну айдын сурәтдә көстәрир.

Әлин идрак просесиндә иштиракы шакирд үзәриндә тә'лим васитәләрини зәнкинләшдирир вә мәнимсәнилән билийин дүрүст олмасына, ядда мөһкәм галмасына көмәк эдир.

Бачарыг вә вәрдишләр башлыча олараг эйни фәалиййәти дәфәләрлә тәкрар этмәк васитәсилә әмәлә кәлир. Шакирдләрдә бачарыг вә вәрдишләрин ярадылмасы үчүн чалышмалардан истифадә олунур.

Үмумтәһсил фәнләри үзрә чалышмалар әсасән ашағыдакы група бөлүнә биләр: 1) шифаһи чалышмалар; 2) язылы чалышмалар; 3) график ишләр; 4) техники чалышмалар; 5) әмәк чалышмалары; 6) бәдән тәрбийәси чалышмалары.

---

[1] Академик И. П. Павлов. Һейванларын али синир фәалиййәтини об'ектив өйрәнмәйә даир ийирмииллик тәчрүбә, 1947, сәһ. 134 (русча).

[1] Академик Павловун физиоложи тә'лими проблемләринә һәср олунмуш элми сессия, стенографик һесабат, ССРИ Элмләр Академиясынын нәшри, 1950, сәһ. 43. (русча).

Шифаһи чалышмалар. Шифаһи чалышмалар аз-чох бүтүн фәнләрин тәдрисиндә олса да дилләр вә риязийятын тәдрисиндә олдугча бөйүк ер тутур. Дил дәрсләриндә бурая мәтни дүзкүн вә сүр'этлә охуя билмәк, ше'ри ифадәли охуя билмәк, дүзкүн вә сәлис данышмаг, үмумиййәтлә фикирләрини дүзкүн ифадә эдә билмәк вәрдишләри вә с., риязийят үзрә шифаһи һесаблама вәрдиши вә с. газанмаг үчүн апарылан чалышмалар дахилдир.

Язы ишләри. Язы ишләриндән дил, әдәбийят вә риязийят фәнләринин тәдрисиндә кениш истифадә олунур. Бунлардан әлавә физика вә кимя үзрә мәсәлә һәллиндә дә язылы ишләр тәтбиг олунур. Мәктәбдә шакирдләр әсас үч нөв язы иши үзәриндә чалышырлар: үзүнү көчүрмә язылары, тәтбиг этмәк язылары вә ярадычылыг язылары.

Үзүнү көчүрмә язылары өйрәдилән һәрф, рәгәм, сөз вә ишарәләри дәфәләрлә язмаг, мәтнин үзүнү көчүрмәкдә ифадә олунур ки, бунлардан да хүсусән I вәII синифләрдә истифадә эдилир. Бунлардан бә'зи һалларда юхары синифләрдә дә истифадә олунур. Мәсәлән, чәбрдән көк, кәср, логарифма ишарәләрини, рәсмхәтт үзрә коллеграфик язылары шакирдләр дәфәләрлә язаяза вәрдиш кәсб эдирләр.

Бә'зән һәрфләри дүрүст вә көзәл яза билмәйән юхары синиф шакирдләринә бунлары бир-ики сәтр яздырмаг мәсләһәтдир. Шүбһәсиз, белә үзүнү көчүрмә языларыны кениш мигясда тәтбиг этмәк лазым дейилдир, чүнки бу язылар механики ишдир вә бунлардан суи-истифадә эдилсә, шакирдләрин ишә марағыны сөндүрә биләр. Лакин зәрури көрүлдүкдә, тәтбиг эдилмәлидир.

Тәтбиг этмә язылары өйрәнилмиш ганун вә гайдаларын тәтбигинә аид язылардыр. Дил мүәллими өйрәдилмиш орфография вә грамматика гайдаларына, план вә ичмал тутмаға аид язылы тапшырыглар верир; физика, кимя мүәллими айры-айры физики ганун вә гайдаларын кимйәви дүстур вә гайдаларын тәтбигинә аид мәсәләләр һәлл этдирир; риязийят мүәллими айры-айры риязи гайдаларын, әмәлийятын тәтбигинә аид мисаллар һәлл этдирир, шакирдләри өйрәдилмиш һесаб, чәбр гайдаларына, һәндәсә теоремләринә аид мәсәләләр үзәриндә чалышдырыр. Бүтүн бунлар тәтбиг этмә язы нөвүнә аиддир.

Белә языларын әһәмиййәти даһа бөйүкдүр. Бу язылар үзәриндә чалышмагла шакирдләр мүвафиг бачарыг вә вәрдишләр кәсб этмәклә бәрабәр, һәм дә тәтбиг эдилән гайда вә ганунлары даһа яхшы баша дүшүр, ону мөһкәм ядда сахлайыр. Чалышмалыдыр ки, тәтбиг этмә языларынын материаллары даһа чох һәятдан көтүрүлсүн, сосялизм гуручулуғу илә сых әлагәдар олсун.

Ярадычылыг язылары башлыча олараг әдәбийят дәрсләриндә өзүнү көстәрир ки, бу да верилмиш мөвзу вә я сәрбәст сечилмиш мөвзулар үзрә инша язмагда ифадә олунур. Белә инша язылары шакирдин ярадычылыг габилиййәтини, язылы нитгини, өз фикрини сәрбәст ифадә этмәк бачарығыны инкишаф этдирмәк үчүн

чох әһәмиййәтлидир. Бу ярадычылыг языларына һазырлыг шакирддән кәркин иш тәләб эдир. Она көрә бунлары тез-тез тәтбиг этмәк олмаз.

Ярадычылыг язы ишләри нөвүнә риязийят, физика вә кимядан шакирдләрин өзүнә мәсәлә гурдурмағы да дахил этмәк олар.

Мәктәбдә язы ишләринин тәтбиги һаггында ашағыдакы үмуми гайдалара риайәт эдилмәлидир:

1) Шакирдләрин бүтүн язы ишләри йохланылмалы вә тәсһиһ эдилмәлидир. Чүнки язы йохланмамыш галса, сәһвләр көк сала биләр.

2) Бурахылмыш орфография сәһвләри шакирдин өзүнә дүзәлтдирилмәлидир. Шакирдин бир даһа һәмин сәһви бурахмамасы үчүн бунун хүсуси әһәмиййәти вардыр.

3) Мүәллимләр истәр дил вә әдәбийятдан, истәрсә дә риязийят, физика вә кимядан олан бүтүн язы ишләриндәки дил вә орфография сәһвләрини ислаһ этмәлидирләр.

4) Мәктәбдә ваһид орфография режимини көзләмәлидир. Мәктәбдә вурулан бүтүн э'ланларын вә чыхан дивар гәзетләринин савадлы язылмасына фикир вермәк лазымдыр.

График ишләр. Чалышмаларын башга бир нөвү график ишләрдир. График ишләрә шәкил, диаграм, чәдвәл, схем, план, хәритә вә чизки чәкмәк дахилдир. Бүтүн бу чалышмалар шакирдләрин билийинин шүурлу олмасына, мөһкәм ядда галмасына көмәк этдийи кими, файдалы вәрдишләрин дә ашыланмасына хидмәт эдир. Әкәр ботаника, физика, кимя, чоғрафия мүәллими, ери кәлдикчә, өйрәтдийи әшя вә һадисәләрин шәклини, схемини чәкдирәрсә, бунунла онлар шакирдләрин билийи шүурлу вә мөһкәм мәнимсәнмәсини тә'мин этмиш оларлар.

Эләчә дә дил, чоғрафия, тарих, физика, кимя вә башга дәрсләрдә мүәллимин шакирдләрә мүвафиг чәдвәлләр тәртиб этдирмәси, диаграмлар чәкдирмәси, чоғрафия вә тарих мүәллиминин хәритәләр чәкдирмәси, контур хәритәләр үзәриндә чалышдырмасы тә'лим ишиндә чох файдалыдыр.

Буна көрә бүтүн фәнләрин тәдрисиндә, ери кәлдикчә, шакирдләри график ишләр үзәриндә чалышдырмагдан истифадә этмәлидир. Мүәллим шакирдләрин гейд дәфтәрләринин сәлигәли апарылмасына вә кечилән биликләрлә әлагәдар олараг бурада лазым олан шәкилләрин чәкилмәсинә наил олмалыдыр.

Бунлардан башга хүсуси рәсмхәтт (чертйож) дәрсләриндә шакирдләр чизки савадына йийәләнирләр. Шейин чизкисини чәкмәк вә чизкини охумаг политехник тә'лимдә бөйүк әһәмиййәтә маликдир. Чизкидән баш ачмаян фәһлә мүасир истеһсалатда ишләйә билмәз. Буна көрәдир ки, М. И. Қалинин фәһләләрин истеһсалатда сәмәрәли ишләмәси үчүн онлара орта мәктәбдә чизки савадынын верилмәсини зәрури мәсәлә кими ирәли сүрмүшдүр. Мүәллимләр чизки ишләринин ичрасында дәгиглик вә көзәллийи тәләб этмәлидирләр. Чүнки бурада һәр бир хәттин, һәр бир нөгтәнин мә'насы вардыр. Чизки ишләринин кейфиййәт-

ли ичрасы үчүн шакирдләрин мүәййән чизки васаити илә тә'мин олунмасына чалышмаг лазымдыр. Шакирдләрә хүсуси чизки перосу, туш, пәркар, хәттkешдән истифадә етмәк вәрдишләри ашыламаг лазымдыр.

Техники вә әмәк чалышмалары.

Политехник тә'лимлә әлагәдар олараг орта мәктәбдә шакирдләр мүхтәлиф әмәк аләтләри вә техники чиһазлар үзәриндә чалышмагла мүвафиг бачарыг вә вәрдишләр кәсб едирләр. Практик ишләр һаггында юхарыда гейд едилдийиндән бурада ондан бәһс едилмир.

Бәдән тәрбийәси чалышмалары.

Бәдән тәрбийәсиндә бачарыг вә вәрдишләр чох бөйүк ер тутур. Һоппанмаг, дырманмаг, снаряд, брус вә һалгаларда мүхтәлиф бәдән тәрбийәси комплексләрини ичра етмәк вәрдишләри енә чалышмалар йолу илә ейни һәрәкәтләрин тәкрары нәтичәсиндә яраныр.

Чалышмаларын тәтбиги һаггында методик көстәришләр.

Чалышмалар үзәриндә шакирдләрин ишләмәсиндән әввәл, бу һагда онларын нәзәри мә'лумата малик олмасыны тә'мин етмәлидир, йә'ни бирдән-бирә шакирдә мәшг вермәк олмаз. Ону әввәлчә нәзәри чәһәтдән һазырламаг лазымдыр. Нәзәри мә'луматсыз бирдән-бирә һәрәкәтләрин ичрасына башламаг чалышмаларда механикиликлә нәтичәләнәр.

Чалышмаларда тәдричилик вә ардычыллыг көзләнмәлидир. Бу мәсәләдә садәдән мүрәккәбә гайдасына әмәл етмәк, ени вәрдишләри кечмишдә газанылмыш вәрдишләр үзәриндә әсасландырмаг лазымдыр.

Чалышмалар мүнтәзәм олмалыдыр. Чалышмаларын арасында бөйүк фасиләләрин верилмәси вәрдишин позулмасына сәбәб олур. Һәтта ән яхшы пиано чаланлар вә идман усталары белә 2—3 күн тәмрин етмәдикдә, онларын әлдә етдикләри вәрдишләр зәифләйир.

Чалышмалар арасындакы фасиләләрин сәмәрәли бөлүнмәсинә хүсуси фикир вермәк лазымдыр. Әкәр мүәййән вәрдишин әмәлә кәлмәси үчүн йүз чалышма тәләб едилирсә, буну һәр күн 25 дәфә олмаг үзрә 4 күн әрзиндә апармагданса, бир-биринин ардынча 20 күн әрзиндә һәр күн 5 дәфә апармаг даһа әлверишлидир.

Чалышмалар заманы шакирдләрин фәрди хүсусиййәтләрини нәзәрә алмаг лазымдыр. Шакирдләрин гүввәтли вә зәиф чәһәтини, марағыны нәзәрә алмагла, иши даһа мүвәффәгиййәтлә ичра етмәсинә наил олмаг мүмкүндүр. Чалышмаларда һәр шакирдин бурахдығы фәрди сәһвләрин мүәллим тәрәфиндән һесаба алынмасы вә сонрадан һәр шакирдин өз сәһвини ләғв етмәси үзәриндә чалышдырылмасынын бөйүк мә'насы вардыр.

Бачарыг вә вәрдишләри яратмаг техникасына кәлинчә, әввәлчә мүәллим чалышма һаггында изаһат вермәли вә ейни

заманда ичра едиләчәк һәрәкәти өзү бир нечә дәфә нүмунәви ичра едиб көстәрмәлидир.

Бундан сонра мүәллим һәмин һәрәкәти өз тәркиби һиссәләринә бөлмәли вә һәр һиссәнин үзәриндә шакирдләри чалышдырмалыдыр. Мәсәлән, китаб чилдләмәкдә—онун сәһифәләрини сәлигәйә салмаг, сәһифәләри бирләшдирмәк, чилд үчүн кардонлар кәсмәк, онлары бирләшдирмәк, кағызлары чилдә мөһкәмләтмәк вә с. кими айры-айры әмәлийятын һәр бириндә шакирдләрдә вәрдиш яратмаг лазымдыр.

Шакирдләр һәмин һәрәкәтләри илк дәфә ичра едәркән чохлу сәһвләр бурахачаглар. Мүәллим бу сәһвләри һәр дәфә тәсһиһ етмәли, иши вә я һәрәкәти дүзкүн ичра единчәйә гәдәр онлара тәкрар етдирмәлидир.

Мүәййән пилләдә шакирд дүзкүн ичра едәчәкдир. Яваш-яваш да олса шакирд һәмин фәалиййәти сәһвсиз ичра едәчәкдир. Бу заман фәалиййәт бачарыг шәклинә дүшмүш олур.

Бундан сонракы вә сонунчу иш һәмин дүзкүн һәрәкәтин сүр'әтини артырмаг, йә'ни бачарығы вәрдиш шәклинә салмагдыр ки, бу да дәфәләрлә тәкрар нәтичәсиндә әмәлә кәлир.

8. ДӘРСЛИК ВӘ КИТАБ ҮЗӘРИНДӘ ИШ

Китаб үзәриндә чалышмағын әһәмиййәти. Оху материалларынын нөвләри.

Шакирдләр билийи башлыча олараг үч мүһүм мәнбәдән алырлар: мүәллимин чанлы сөзү (шәрһи, изаһи, мүсаһибәси вә с.), тәбиәт вә чәмиййәтдәки һадисәләр вә об'ектләр (бу һадисә вә об'ектләри мүшаһидә етмәк, бунларын үзәриндә тәчрүбә апармаг, иллүстратив материаллары мүшаһидә етмәк вә с), бир дә китаб. Билик мәнбәи олмаг үзрә, китаб чох бөйүк әһәмиййәтә маликдир. Бәшәриййәтин әлдә етдийи билликләр китабларда чәмләнмишдир.

Шакирдләр китабдан билийи, адәтән, мүстәгил алырлар, она көрә дә һәр заман о, билик мәнбәинә мүрачиәт едә билир, ондан истәдикләри билийи ала билирләр. Китаб шакирдин көрүш даирәсини кенишләндирир: мүәллимин вердийи тапшырыг үзрә вә я өз тәшәббүсү илә охудуғу китаблардан шакирд ени-ени фактлар, һадисәләр өйрәнир, бу вә я башга һадисә вә әшя һаггында алмыш олдуғу мә'луматы кенишләндирир. Китаб үзәриндә ишләмәклә шакирддә мүстәгил чалышмаг бачарығы инкишаф едир.

Китабдан истифадә етмәйин бир әһәмиййәти дә өйрәнилән билликләрин мөһкәмләндирилмәсидир. Билликләри даһа мөһкәм ядда сахламаг үчүн шакирд дөнә-дөнә китаба мүрачиәт етмәли олур, ону тәкрар-тәкрар охумагла орада языланларын мәзмунуну һафизәсиндә мөһкәмләндирир.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг, мүәллим шакирдләри китаб үзәриндә ишләтмәли вә китабла ишләмәйин йолларыны онлара өйрәтмәлидир.

Мүәллим шакирдләрә китаб үзәриндә ишләмәйин йолларыны өйрәтмәйин гайғысына хүсуси галмалыдыр. Чүнки башлы-башына бурахылан шакирд, мүәллимин рәһбәрлийи олмадан, китаб үзәриндә ишләмәк гайдаларыны чох кеч өйрәнә билир.

Шакирдләр мәктәбдә вә мәктәбдән кәнарда бир чох нөвдә оху материалы үзәриндә ишләмәли олурлар: дәрслик, әсас оху материалы кими, һәр бир шакирд тәрәфиндән һәр күн истифадә едилән оху материалыдыр. Бундан башга шакирдләр чалышмалар мәчмуәсиндән, мисал вә мәсәләләр китабындан истифадә едирләр.

Орта мәктәбдә истифадә едилән оху материалларындан бири дә илк мәнбәләрдир: язычыларын, марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләри, язылы архив сәнәдләри вә с.

Даһа сонра, айры-айры фәнләр үзрә шакирдләр лүғәт вә мә'лумат китаблары үзәриндә ишләйирләр.

Оху материалларындан бириси дә гәзет вә журналлардыр. Нәһайәт, шакирдләр дәрсдән кәнар вахтларда әдәби техники вә с. китаблар мүталиә едирләр.

Оху материалы үзәриндә шакирдләрин сәмәрәли сурәтдә чалышмасыны тә'мин етмәк үчүн һәр шейдән әввәл онларын оху техникасына яхшы йийәләнмәсинә наил олмаг лазымдыр. Һөччәләмәклә вә я чох ағыр темплә охуян шакирддән охудуғуну яхшы дәрк едәчәйини көзләмәк чәтиндир. Анчаг сүр'әтлә охумағы бачаран шакирд охунан мәтнин мәзмунуну яхшы гавраја биләр.

Изаһлы гираәт.

Лакин тәк сүр'әтли охумаг, мәтнин мәзмунуну яхшы баша дүшмәк үчүн кифайәт дейилдир. Бунун үчүн шакирди мәтн үзәриндә ишләтмәк лазымдыр. Шакирдләрә охунан материалы дәрк етмәк бачарығы вермәк үчүн ибтидаи мәктәбдә изаһлы гираәтдән кениш истифадә едилир.

Изаһлы гираәтдә габагча мүәллим мәтни, һекайәни, мәгаләни бүтөвлүкдә охуюр, сонра мәтндән там парча көтүрүб ону бир-ики шакирдә охутдурур вә һәмин парчанын мәзмунуну суал-чавабла ушаглара айдынлашдырыр. Бундан сонра икинчи вә үчүнчү вә с. парчалара кечир. Беләликлә, һәр парча охунуб изаһ едилир. Бунлардан сонра мүәллим бүтүн һекайәни вә я мәтни бир-ики шакирдә охутдурур; нәһайәт, бүтөв һалда шакирдләрә нәгл етдирир. Әкәр мәтндә ушаглар үчүн анлашылмаян сөз вардырса, мүәллим габагча һәмин сөзләрин үзәриндә хүсуси даянараг, онлары изаһ едир. Лазым кәлирсә, һәмин сөзләри язы тахтасына языр вә шакирдләрин лүғәт дәфтәринә яздырыр. Белә ки, мәтнин мәзмунуну шәрһ едәркән ушаглар үчүн анлашылмаян сөз галмыр.

Көрдүйүмүз кими, бу үсулла кедән гираәт шакирддә охунан мәтн һаггында там анлайышын олмасыны тә'мин едир. Ибтидаи мәктәбдә ана дили дәрсләриндә вә еләчә дә IV синифдә тарих, тәбиийят вә чоғрафия дәрсләриндә шакирдләрин мәтн үзәриндә бу чүр ишләмәси онларын юхары синифләрдә башга фәнләр

үзрә дә дәрс китабларыны охуюб анламаларына көмәк едир. Лакин ибтидаи мәктәбдә апарылан бу ишлә шакирдләрин китабдан истифадә етмәк бачарығына йийәләндийини дүшүнмәк сәһвдир.

Мәтни охуюб баша дүшмәк, мәтндә әсас фикирләри сечмәк тәдричлә әлдә едилән чәтин бачарыгдыр. Шакирдин яшы артдыгча тәкбашына бу габилиййәти әлдә едәчәйини көзләмәк бир чох һалларда мүвәффәгиййәтсизлийә кәтириб чыхарыр. Орта вә юхары синифләрдә дә бу ишә мүәллим рәһбәрлик етмәлидир. Бундан башга гейд етмәлидир ки, һәр фәнн үзрә мәтнин баша дүшүлмәси хүсуси бачарыг тәләб едир. Бу бачарығы һәр фәнн мүәллими өзү шакирдләрә ашыламалыдыр. Бунун үчүн һәр бир мүәллим өз фәнни үзрә вахташыры китаб үзәриндә ишләмәк йолларыны шакирдә өйрәтмәйә борчлудур.

Фәнн мүәллимләринин дәрслик үзәриндә ишләмәйә рәһбәрлийи.

Һәр бир мүәллим дәрс верәркән, шакирдләрин дәрсликдә тәсадүф едәчәкләри ени терминләри, чәтин баша дүшүлән ифадәләри изаһ едир, бә'зән дәрслийи синифдә шакирдләрә ачдырыр вә һәмин чәтин ерләри охутдуруб тәһлил етдирир, нәтичәләр үзәринә онларын диггәтини чәлб едир.

Бу мәсәләдә ев тапшырығы верәркән мүәллимин тә'лиматы да бөйүк рол ойнайыр. Мүәллим ев тапшырығыны верәркән анчаг сәһифә көстәрмәк йох, о сәһифәнин үзәриндә нечә ишләмәк йолларыны да һәр дәфә көстәрмәлидир. Йә'ни ев тапшырыглары вериләркән охуначаг парчадан нәләри гейд етмәк, нәләрә хүсуси фикир вермәк, һансы суаллара чавабы һарадан тапмаг вә с. һаггында шакирдләрә изаһат верилмәлидир.

Ев тапшырығы верәркән мүәллим охунун мәгсәдини шакирдләрә айдын баша салмалыдыр. Мәсәлә бундадыр ки, шакирд китабы һәмишә эйни мәгсәдлә дейил, мүхтәлиф мәгсәдләрлә охуюр. Шакирд мәтни үмуми танышлыг үчүн, ядда сахламаг үчүн, әзбәрләмәк үчүн, материалдакы айры-айры һадисә вә фактлары кечмиш материалларла мүгайисә етмәк үчүн, һазырладығы мә'рузә вә китабдан лазыми материал сечмәк үчүн, әдәби тәһлил вә с. үчүн охуя биләр. Бунларын һәр бириндә шакирдин оху материалына янашмасы мүхтәлиф олур. Она көрә ев тапшырығыны—«буну охуюн»—дейә вермәк дүзкүн дейил, нә мәгсәдлә охунмасыны да демәк лазымдыр. Бундан башга шакирдләри дә өйрәтмәк лазымдыр ки, китабы охумаға башларкән ону нә мәгсәдлә охуячагларыны өзләринә айдын етсинләр. Бу заман оху шүурлу олар, мәгсәд даһа тезликлә әлдә едиләр.

Бунларла янашы олараг һәр бир фәнн мүәллими өз фәнни үзрә дәрс китабынын мәтни үзәриндә ишләмәк йолларыны шакирдләрә өйрәтмәк мәгсәдилә, вахташыры дәрсдә вә дәрсдән кәнар вахтларда изаһлы гираәт үсулундан истифадә едә биләр. Лакин бу заман тәһлил едиләчәк парчалар ибтидаи мәктәбдәкинә нисбәтән бөйүк көтүрүлүр; мәтн абзас-абзас охунур вә ушаг-

лардан онун әсас мә'насы сорушулур, натамам изаһ эдилән фикирләр мүәллим тәрәфиндән тамамланыр. Сонра бир-ики шакирд мәтнин мәзмунуну бүтөв нағыл эдир.

Шүбһәсиз бу, мүәллимдән вә шакирдләрдән әлавә вахт алыр, лакин файдалы вә лазымдыр.

План вә ичмал тутдурмаг.

Шакирдләри охудуглары мәтнин планыны тутмаға алышдырмаг лазымдыр. Орта мәктәб дәрсликләри гыса, ичмал шәклиндә язылдығы үчүн бу китабларын ичмалыны чыхармаг чәтиндир. Она көрә, адәтән, дәрс китабындан охунан парчанын ичмалыны чыхармаг шакирддән тәләб эдилмир. Лакин юхары синифләрдә онун планыны тутмағы шакирдләрдән тәләб этмәк олар вә лазымдыр. План тутмаг мәтнин айры-айры бүтөв парчаларында ән башлыча фикирләри бир-ики чүмләдә язмаг шәклиндә ифадә олунур.

Юхары синифләрдә шакирдләри дәрсликдән әлавә китаб үзәриндә ишләдәркән онун конспектини тутмағы онлара өйрәтмәк лазымдыр. Бу мүнасибәтлә мәктәбин юхары синифләриндә мүхтәлиф чалышмалар тәшкил эдилир.

Мәтнин башлыча фикирләрини ашкара чыхармаг үчүн чох әһәмиййәтли васитәләрдән бири мәтнә аид габагча суаллар вермәк вә шакирдләрә мәтни охуяндан сонра бу суаллара чаваб вермәйи тапшырмагдыр. Буну даһа чох ашағы синифләрдә тәтбиг этмәк мәсләһәтдир.

Шакирдләрин эвдә китаб охудуглары вахт тутдуглары план вә ичмаллары синифдә мүзакирә этмәк вә бу заман айры-айры шакирдләрин план вә ичмалындакы мүсбәт вә мәнфи чәһәтләри ашкара чыхармаг шакирдләрә план вә ичмал тутмағы өйрәтмәк үчүн файдалыдыр. Бә'зән мүәллим өзү габагчадан мүәййән мәтнин нүмунәви ичмалыны тутараг, буну нечә тутдуғуну шакирдләрә баша салыр ки, бу да енә файдалыдыр.

Китаб үзрә дәрс һазырламағын гайдалары.

Шакирдләрә китаб үзәриндә ишләркән ашағыдакы гайдалара риайәт этмәйи өйрәтмәк лазымдыр:

1) Дәрси китабдан өйрәнәркән шакирдин учадан йох, «үрәйиндә» охумасы мәсләһәтдир. Учадан охуян заман шакирд тез йорулур, онун сүр'әти азалыр вә мәтни баша дүшмәси чәтинләшир. Лакин нитги инкишаф этдирмәк мәгсәдилә верилән мәтни учадан охумаг лазымдыр. Мәзмунуну өйрәнмәк үчүн верилән мәтни исә, явашдан охумаг мәсләһәтдир. Адәтән ашағы синифләрин шакирдләри китабы учадан охуюрлар. Нә буна, нә дә фәрди хүсусиййәтләринә көрә бә'зи юхары синиф шакирдләринин китабы учадан охумаларыны гадаған этмәк лазым дейилдир. Лакин онлары тәдричән китабы сәссиз охумаға алышдырмаг лазымдыр.

2) Шакирди алышдырмаг лазымдыр ки, материалы өйрәнмәйә башларкән әввәлчә мәтни башдан-аяға гәдәр охусун, сонра парча-парча, даһа диггәтлә деталларына фикир верәрәк охусун. Һиссә-һиссә мә'на дәрк эдилдикдән сонра шакирд китабын тапшырыг һиссәсиндә язылан суаллара чаваб вермәлидир. Бүтүн бунлардан сонра шакирд мәтни өз-өзүнә нағыл этмәлидир. Бу сонунчунун әһәмиййәти чохдур. Бир чох һалларда шакирдләр өзләри дә эвдә «өйрәнмиш олдуглары» материал үзрә синифдә мүәллимә чаваб верә билмәдикләринә тәәччүб эдирләр. Бунун сәбәби китаб охуяркән шакирдин ону өйрәнмәк пилләсинә гәдәр йох, таныш олмаг пилләсинә гәдәр чатдырмасыдыр. Шакирд мәтни охуяркән мәзмун она таныш кәлир, лакин китаб көзүнүн габағында олмаянда ону нағыл эдә билмир. Енә бунун нәтичәсидир ки, бә'зән шакирдләр синифдә китабы ачыб ерләриндән яхшы чаваб вердикләри һалда, язы тахтасынын габағына чыханда данышa билмирләр. Бу сәһви ушаглара изаһ этмәли вә наил олмалыдыр ки, шакирдләр эв тапшырыгларыны һазырлаяркән мәтнлә таныш олдугдан сонра китабы өртүб өйрәндикләрини өзләринә вә я йолдашларына данышсынлар.

3) Китаб үзрә дәрс һазырлаяркән шакирдин дәрси китаб дили илә йох, өз сөзләри илә данышмасына, китабдакы мисаллара мүвафиг өзү фикирләшиб мисаллар тапмасына наил олмаг лазымдыр. Бунунла биз, шакирдин билийиндәки формализмлә әзбәрчиликлә мүбаризә этмиш олуруг вә онун мәтни даһа яхшы баша дүшүб ифадә эдә билмәсини тә'мин эдирик.

Шакирдин нечә өйрәнмәси мүәллимин нечә сорушмасындан чох асылыдыр. Әкәр мүәллим шакирдин чавабларында китабдакы мисалларла тә'мин олунмурса, о заман шакирд өзүндән әлавә мисаллар фикирләшиб өйрәнмәйә мәчбур олур.

4) Шакирдин мәтн үзәриндә чалышаркән китабдакы чәдвәл, схем, хәритәдән истифадә этмәсинә наил олмалыдыр. Китабы охуяркән мүвафиг ериндә шәкилдән, схемдән, чәдвәлдән истифадә эдилирсә, өйрәнмә фәал йолларла кедир, билик шүурлу мәнимсәнир вә ядда галма просеси яхшылашыр.

Китабын архитектоникасыны дәрк этдирмәк.

Китаб үзәриндә ишләмәйин йолларыны өйрәдәркән китабын архитектоникасыны да шакирдләрә баша салмаг әһәмиййәтлидир.

Һәр китабын өзүнә мәхсус гурулушу олур. Китабда титул сәһифәси, айры-айры фәсилләр, ярым фәсилләр, параграфлар вә с. олур. Даһа сонра, китабда бә'зи сөзләр гара шрифтлә, бә'зиләри курсивлә йығылыр, бә'зән дә сейрәк йығылыр. Бүтүн бунлар китабын архитектоникасыны тәшкил эдир, Бунларын мә'насыны шакирдләрин билмәси мәтнин мәзмунуну яхшы дәрк этмәләринә көмәк эдир, охунун шүурлу олмасына ярдым эдир. Одур ки, һәр бир фәнн мүәллими өз дәрс китабы үзрә бунлары шакирдләрә изаһ этмәлидир. Чүнки мүхтәлиф дәрс китабларынын архитектоникасы арасында фәргләр олур. Бә'зи дәрсликләрдә тә'рифләр курсивлә, бә'зиләриндә гара шрифтлә йығылыр. Бә'зи дәрсликләрдә исә гайда вә тә'рифләр әлавә олараг гара хәтт чәрчивәсинә алыныр. Бунларын һамысыны һәмин дәрс китабы үзәриндә шакирдләрә өйрәтмәк лазымдыр.

Бүтүн бу юхарыда сайдыгларымызы шакирдләрә өйрәтмәклә мүәллим нәтичә е'тибарилә шакирдләрин китаб үзәриндә сәмәрәли йолларла чалышмасына наил олур.

Лүғәтдән истифадә. Шакирдин истифадә этдийи бир мәнбә дә лүғәт вә мә'лумат китабчаларыдыр. Шакирдләрин китаб үзәриндә мүстәгил чалышмасы үчүн бунларын әһәмиййәти чохдур. Бунларын һәяти әһәмиййәти дә вардыр: һәятда биз тез-тез бу китаблара мүрачиәт этмәли олуруг. Мә'лумат китабчалары вә лүғәтләрдән истифадә этмәйин йолларыны шакирдләрә өйрәтмәк лазымдыр. Лүғәтдән истифадә этмәйи өйрәтмәк үчүн лүғәтин гурулушуну шакирдләрә изаһ этмәк лазымдыр. Лүғәтин әлифба сырасилә дүзүлмәсини, бу принсипин китабда, һәр сәһифәдә вә сөзләр сырасында нечә ифадә олунмасыны, лүғәтин һәр сәһифәсиндә сүтунларын башындакы сөзләрин нә үчүн язылмасыны шакирдләрә өйрәтмәлидир.

Илк мәнбәләр үзрә иш. Юхары синиф шакирдләри бә'зи фәнләр үзрә илк мәнбәләрә мүрачиәт этмәли олурлар. Шакирдләрә бу мәнбәләрдән истифадә этмәйи өйрәтмәк лазымдыр. Тарих вә әдәбийят мүәллимләри бә'зән шакирдләрә марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләриндән истифадә этмәк һаггында көстәриш верирләр. Мәсәлән, Л. Н. Толстоюн ярадычылығыны кечәркән әдәбийят мүәллими шакирдләрә В. И. Ленинин Толстой һаггындакы мәгаләләриндән парчалар охумағы тапшыра биләр. Тарихдән мүәллим Коммунист партиясынын тарихинә, Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын һазырланмасы вә кечирилмәсинә даир В. И. Ленинин бә'зи әсәрләрини шакирдләрә охутдура биләр.

Даһа сонра, әдәбийят мүәллими айры-айры язычыларын әсәрләрини охутдурур, тарих мүәллими бә'зән шакирдләрин айры-айры сәнәдләри (мәсәлән, гәрарлары) охумасыны лазым көрүр.

Бу тапшырыглары верән заман мүәллим ядда сахламалыдыр ки, бу илк мәнбәләр мәктәблиләр үчүн язылмыш әдәбийят дейилдир. Онларын дили вә фикирләри шакирдләрин сәвиййәсиндән йүксәкдир. Она көрә дә шакирдләри белә мәтнләр үзриндә ишләмәйә габагчадан һазырламаг, охунан мәтн һаггында габагчадан изаһат вермәк, баша дүшүлмәси чәтин олан сөзләри, фикирләри габагчадан айдынлашдырмаг лазымдыр.

Шакирдләрин мүталиәсинә рәһбәрлик. Шакирдләрдә мүталиәйә, билийини китаб васитәсилә артырмаға һәвәс оятмаг һәр мүәллимин вачиб вәзифәләриндән биридир. Охунан әдәбийят һаггында коллектив сөһбәт апармаг, мүзакирә тәшкил этмәк шакирдләрдә китаба мараг доғурмаг үчүн файдалы иш үсулларыдыр.

Шакирдләри охудуглары китаблара аид мүәййән гейдләр апармаға алышдырмаг лазымдыр. Бунун үчүн һәр шакирд өзүнә, хүсуси гейд дәфтәри дүзәлдир вә бурада һәр охунмуш китабын мүәллифини, китабын адыны, гыса мәзмуну (нә барәдә бәһс

олундуғу) вә я мүсбәт вә мәнфи гәһрәманларын адыны, китабда хошуна кәлән чәһәтләри языр.

Гәзет вә журналлар үзәриндә иш. Шакирдләрә охутдурулан әлавә әдәбийятдан бири дә гәзет вә журналлардыр. Гәзет вә журналлар охумаг шакирдләрин көрүш даирәсини кенишләндирир, онларын сияси мәфкурә тәрбиййәсинә көмәк эдир. Һәр фәнн мүәллими өз фәннилә әлагәдар, шакирдләрин күндәлик гәзетләрдән лазыми мәгаләләр охумасына наил олмалыдыр. Мәсәлән, физика мүәллими ени ихтиралар һаггында, әдәбийят вә тарих мүәллими айры-айры язычылар, тарихи шәхсләр, әдәби, тарихи һадисәләр һаггында нәшр олунмуш гәзет вә журнал мәгаләләрини охутдурмалыдыр. Охунан гәзет вә журнал мәгаләләри һаггында синифлә үмуми сөһбәтләр апармаг, бә'зән һәмин мәгаләләри коллектив сурәтдә охуюб мүзакирә этмәк, шакирдләри охумаға һәвәсләндирән васитә кими чох файдалыдыр.

X ФӘСИЛ

ПОЛИТЕХНИК ТӘ'ЛИМИН СИСТЕМИ ВӘ ЙОЛЛАРЫ

Совет мәктәби гуручулуғунун индики мәрһәләсиндә политехник тә'лимин әсас вәзифәләри Сов. ИКП XX гурултайынын гәт'намәләриндә көстәрилмишдир. ССРИ халг тәсәррүфатынын алтынчы бешиллик планы һаггында Сов. ИКП XX гурултайынын вердийи директивләрдә дейилир ки: «Үмумтәһсил мәктәбиндә политехник тә'лим инкишаф этдирилсин, мүасир сәнае вә кәнд тәсәррүфаты истеһсалатынын ән мүһүм саһәләри илә шакирдләрин таныш эдилмәси тә'мин олунсун. Тә'лимин ичтимаи-файдалы әмәклә сых әлагәләндирилмәси тә'мин эдилсин, бөйүйән нәсл әмәйә коммунистчәсинә мүнасибәт руһунда тәрбийә эдилсин»[1].

Бу көстәришләри һәята кечирмәк үчүн мәктәбләримиздә мүәййән ишләр көрүлмүш вә көрүлмәкдәдир. VII фәсилдә көрдүйүмүз үзрә политехник тәһсил үмуми тәһсиллә әлагәдар вә онунла биркә олараг һәята кечирилир. Она көрә политехник тә'лимин әсас йоллары үмуми тәһсил фәнләринин тә'лими үсуллары илә бу вә я дикәр шәкилдә әлагәдардыр. Лакин политехник тәһсилин өзүнә мәхсус мәзмуну олдуғундан, онун һәята кечирилмәсинин йоллары вә васитәләрини айрыча шәрһ этмәк лазымдыр.

Һазырда бизим мәктәбләримиздә политехник тә'лимин системи мүәййән эдилмишдир. Политехник тә'лимин әсас системи вә үмуми йоллары ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. үмуми тәһсил фәнләриндән политехник тә'лим мәгсәдилә истифадә эдилмәси;

2. I—IV синифләрдә әл әмәйи вә V—VII синифләрдә әмәк мәшғәләләринин тәшкил эдилмәси;

3. VIII—X синифләрдә практикумларын вә я истеһсалат әсасларынын кечирилмәси;

4. истеһсалат экскурсияларынын тәшкили.

[1] Сов. ИКП XX гурултайынын директивләри, Азәрнәшр, 1956, сәһ. 63—64.

5. VIII—X синифләрдә шакирдләрин истеһсалат тәчрүбәсинин кечирилмәси;

6. политехник тә'лим үзрә синифдән кәнар вә факултатив тәдбирләрин тәшкили.

Бунлары бир-бир шәрһ эдәк.

Үмумтәһсил фәнләриндән политехник тә'лим мәгсәдләри үчүн истифадә эдилмәси.

Тәдрис планына дахил эдилмиш үмумтәһсил фәнләриндән (физика, кимя, биолокия, риязийят, рәсмхәтт, игтисади чоғрафия) политехник тә'лим мәгсәди үчүн кениш бир сурәтдә истифадә этмәк политехнизмин һәята тәтбиги үчүн ән мүһүм вә зәрури йоллардан биридир. Мә'лумдур ки, политехник тәһсил мәһз үмуми тәһсил әсасында шакирдләрә мүвәффәгиййәтлә верилә биләр; үмуми тәһсилә истинад этмәдән политехник тәһсил вермәк тәшәббүсү политехнизм идеяларыны тәһриф этмәкдән башга бир шей дейилдир. Әкәр политехник тәһсилин тәләби үзрә шакирдләрә истеһсалатын элми-техники әсасларына даир, электрик, истилик вә механики энержинин әсас истеһсал вә истифадә эдилмәси йоллары һаггында, ән чох яйылмыш машынларын гурулуш вә иш принсипләри барәдә билик верилмәси нәзәрдә тутулурса, бу вәзифәни һәр шейдән әввәл физиканын тәдрисиндә һәята кечирмәк олар; белә мә'лумат мәһз шакирдләрин физика үзрә әлдә этдикләри биликләр әсасында дәрк эдилә биләр. Она көрә дә инди габагчыл физика мүәллимләри, ени програмларын тәләби үзрә, өз дәрсләриндә электротехниканын, радиотехниканын, энеркетиканын вә с. бә'зи мәсәләләри илә шакирдләри таныш эдирләр. Онлар өз дәрсләриндә мүвафиг мөвзулары кечәркән шакирдләрә автомобил, трактор, торначы дәзкаһы кими машынларын гурулуш вә иш принсипләринин элми әсасларыны өйрәдир, бу машынлардан сәнае, кәнд тәсәррүфаты вә нәглиййатда истифадә эдилмәсини онлара көстәрирләр. Хүсусилә автомобил, трактор вә с. дахили яначаг мүһәррикләри, электрик мүһәррикләри, мүһүм рабитә васитәси олан радио, телефон, телеграфы өйрәнмәк инди мәктәбләримиздә физика тәдрисиндә әсас ерләрдән бирини тутур.

Политехник тә'лимдә кимя дәрсләринин дә ролу бөйүкдүр. Әкәр кимйәви маддәләрин әсас истеһсал йолларыны, һәмчинин онларын сәнае вә кәнд тәсәррүфатында башлыча истифадә гайдаларыны билмәк политехник тәһсил мәзмунунун мүәййән үнсүрүнү тәшкил эдирсә, буну, һәр шейдән әввәл, кимя дәрсләриндә еринә етирмәк олар. Кимя дәрсләриндә кимйәви сәнаеин хүсусиййәтләрини өйрәнмәйә, кимйәви маддәләрин истеһсалатда, о чүмләдән кәнд тәсәррүфатында, торпағы күбрәләмәкдә, зәрәр веричиләрлә мүбаризә апармагда ойнадығы ролу көстәрмәйә инди хүсуси диггәт верилир.

Әкәр биткичилик вә һейвандарлыг үзрә кәнд тәсәррүфатынын әсасларыны өйрәнмәк политехник тә'лимдә бир вәзифә кими

гаршыда дурурса, айдын мәсәләдир ки, буну әввәлчә биолокијанын тәдрисиндә өјрәнмәк мүмкүндүр. Биолокија (ботаника вә зоолокија) биткичилик вә һејвандарлыгда тәтбиг един сәмәрәли јолларын элми әсасларыны өјрәдир.

Рәсмхәтт дәрсләриндә шакирдләрин машын һиссәләринин чизкиләрини чәкмәсинә, чәкилмиш чизкиләри «охумағы» бачармасына хүсуси фикир вермәк лазымдыр.

Игтисади чоғрафија дәрсләри истеһсалатын енеркетика, металлуркија, машынгајырма, кимја сәнаеи, биткичилик, һејвандарлыг, иншаат, нәглијјат кими башлыча саһәләрини, бунларын халг тәсәррүфатында тутдуғу јери шакирдләрә баша салыр; бунунла бәрабәр бу дәрсләрдә шакирдләр ајры-ајры истеһсалатын игтисади әһәмијјәти, сосјалистчәсинә тәшкили принсипләри, истеһсал васитәләри вә мәһсулдар гүввәләри, хаммал мәнбә'ләри, әмәк мәһсулдарлығы вә халг тәсәррүфатынын планлашдырылмасы мәсәләләри илә таныш едилирләр.

Үмумтәһсил фәнләринин политехник вәзифәләри бунунла битмир. Бу фәнләрин тәдриси просесиндә шакирдләр бир сыра әмәли вәрдишләр вә практик бачарыглар газанырлар. Физика вә кимја үзрә апарылан лаборатор ишләр, физика үзрә бир сыра өлчү чиһазлары, о чүмләдән амперметр, волтметр вә с.-ни өјрәнмәк вә онлардан истифадә едә билмәк, ријазијјат үзрә узунлуг, саһә вә һәчм өлчмәк бачарыглары вә өлчү аләтләриндән истифадә етмәк вәрдишләри газанмаг шакирдләрин кәләчәк әмәли фәалијјәти үчүн чох вачибдир.

Үмумтәһсил фәнләринин әтрафлы өјрәнилмәси политехник тәһсил үчүн зәмин јаратдығы кими, онлардан политехнизм мәгсәдләри үчүн истифадә едилмәси, истеһсалат вә техника илә бағланмасы бу фәнләрин тәдрисини һәјата јахынлашдырыр, она көрә дә шакирдләр бу фәнләри даһа чох марагла өјрәнирләр.

Лакин ону да демәк лазымдыр ки, үмумтәһсил фәнләриндән политехнизм мәгсәдләри үчүн истифадә едилмәси һәр нә гәдәр садә иш кими көрүнсә дә мүәллимләрдән бөјүк сә'ј вә ишә чидди јанашмаг тәләб едир.

Бу мүһүм вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн һеч олмазса ашағыдакы тәләбләрә ријайәт етмәк лазымдыр.

Мә'лумдур ки, элм истеһсалат вә техникада мүхтәлиф формаларда тәтбиг едилир. Үмумтәһсил фәнләринин тәдрисиндән политехник тәһсил мәгсәдләри үчүн истифадә етдикдә, элмин истеһсалатла әлагәдар олан бүтүн формаларыны тәфәррүатилә изаһ етмәк мүмкүн дејилдир.

Мүәллим бу әлагәнин анчаг әсасларыны көстәрә биләр. Белә олмадыгда иш фајдадан артыг зәрәр верә биләр. Әкәр элми ганунларын истеһсалат вә техника илә олан әлагәләри һаггында мүәллим шакирдләрә мүфәссәл бир сурәтдә мә'лумат вермәјә чалышса, дәрсин һәчми һәддән артыг шишәр, шакирдләр әлавә

тә'лим материалы илә јүкләнәрләр. Бу вә ја башга тәбиәт ганунуну шакирдләрә өјрәдәркән, ондан техника вә истеһсалатда нечә истифадә едилмәсини изаһ едәркән—башга сөзлә, истеһсалат вә техниканын элми әсасларына аид ганунлары изаһ едәркән чалышмалыдыр ки, шакирдләрә верилән мә'лумат онларын баша дүшәчәкләри сәвијјәдән артыг олмасына вә дәрс һәддиндән артыг јүкләнмәсин. О бири тәрәфдән, бу тәдбирин јеринә јетирилмәси үмумтәһсил фәнләри тәдрисинин сәвијјәсини ашағы салмамалыдыр.

Унутмаг олмаз ки, үмумтәһсил фәнләринин тәдрисиндә, һәр шејдән әввәл, элми биликләрин, һәмчинин бу биликләрлә әлагәдар бачарыг вә вәрдишләрин мөһкәм мәнимсәнилмәси вәзифәси һәлл едилмәлидир. Бунсуз, һеч бир политехник тәһсилдән данышмаг олмаз. Мәсәләнин дүзкүн һәлли мәһз фәннин үмумтәһсил вәзифәләрини мүкәммәл бир сурәтдә јеринә јетирмәклә бәрабәр, онун политехник тәһсил вәзифәсини дә јеринә јетирмәјә чалышмагдан ибарәтдир.

Әл әмәји вә әмәк мәшғәләләринин тәшкили.

Үмум тәһсил фәнләринин тәдриси политехник тә'лим нөгтеји-нәзәриндән нә гәдәр фајдалы олса да, мәсәләни һәлл етмәк үчүн кифајәт дејилдир. Политехник һазырлыг шакирдләрин садә әмәк аләтләри илә рәфтар етмәк вәрдишләринә, һәмчинин чох јајылмыш машынлары идарә етмәк бачарығына јијәләнмәсини нәзәрдә тутур. Белә бир тәләбин јеринә јетирилмәси үмумтәһсил фәнләринин тәдриси просесиндә дејил, мәһз физики әмәк мәшғәләләриндә мүмкүн ола биләр. Она көрә дә сон илләрдә мәктәбләрин тәдрис планына I—IV синифләр үзрә әл әмәји, V—VII синифләр үзрә е'малатхана вә тәдрис-тәчрүбә саһәләриндә практик мәшғәләләр әлавә едилмишдир. Мәһз тәдричән мүрәккәбләшән физики әмәк мәшғәләләри просесиндә шакирдләри физики әмәјә, әмәк аләтләрини вә машынлары ишләдә билмәјә, мәһсулдар әмәкдә иштирак едә билмәјә һазырламаг мүмкүндүр. Бу мүһүм педагожи тәдбир ибтидаи синифләрдә әл әмәји тә'лиминдән башлајыр.

Әл әмәји тә'лиминин политехнизм саһәсиндәки вәзифәси шакирдләрә, гүввәләринә мүвафиг—кағыз, кардон, парча, ағач, мәфтил вә б. материаллар үзәриндә иш апармағы өјрәтмәкдән, отаг, тәрәвәз вә бәзәк биткиләринә гуллуг етмәк бачарығы газандырмагдан ибарәтдир.

IV синфи битирән шакирдләр, әл әмәји програмынын тәләбләринә мүвафиг олараг, китаб чилдләмәк, иш голуғу дүзәлтмәк, палтара садә јамаг вурмаг, парча үзәриндә садә тикиш тикмәк, бычгыламаг, јонмаг, мыхламаг, јолу илә ағачдан садә шејләр гајырмаг, ән чох јајылмыш тәрәвәз биткиләри әкмәк вә онлары бечәрмәк, ада довшаны вә ев гушлары бәсләјә билмәк вәрдишләринә јијәләнмиш олмалыдырлар.

I—IV синифләрдә газанылмыш бу бачарыг вә вәрдишләр он-

лары V—VII синифләрдә кечәчәкләри, нисбәтән мүрәккәб әмәк мәшғәләләринә һазырлайыр.

Мәктәб е'малатханасы вә тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә V—VII синифләр үзрә апарылан әмәк мәшғәләләри политехник тә'лимдә мүһүм тәдбирдир. Е'малатханада вә тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә политехник тә'лим тәләбләринә уйғун олараг, шакирдләрә садә әмәк аләтләри илә ишләйә билмәк бачарыглары, кәнд тәсәррүфат биткиләрини бечәрмәк бачарыглары верилир.

Мәсәлән, е'малатханада практик мәшғәләләр програмынын нәзәрдә тутдуғу үзрә, мәктәбләр нәздиндә тәшкил едилмиш чилингәрлик вә дүлкәрлик е'малатханаларында V—VII синиф шакирдләри тахтаны бычгылама, йонма, онда бурғу илә дәлик ачма, кәсмә, һиссәләрини мых вә япышганла бирләшдирмә кими садә харратлыг вәрдишләри кәсб едир, тәбәгә металы әйиб бирләшдирмә, металы кәсмә, йонма, һамарлама, пәрчим васитәсилә бирләшдирмә вәрдишләринә йийәләнир вә нәһайәт метал вә тахтадан гурашдырма васитәсилә шейләр һазырлайыр вә електротехникая даир ән садә әмәлийят үзәриндә ишләйир.

Бу газанылмыш бачарыг вә вәрдишләри тәтбиг етмәклә шакирдләр е'малатханада, физика вә кимя лабораторияларында истифадә едилә билән чиһазлар, дәрсләрдә демонстрасия етмәк үчүн яраян модел вә әяни вәсаитләр, спорт шейләри, е'малатханада, пионер отағында вә үмумиййәтлә мәктәбдә истифадә едилә билән шейләр, о чүмләдән мәктәб мебели һазырламаг үзәриндә ишләйирләр. Тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә исә V—VII синиф шакирдләри тәрәвәз, тахыл, техники биткиләр вә мейвә ағачлары әкир вә бечәрирләр.

Сон вахтлар политехник тә'лими һәята кечирмәк мәгсәдилә мәктәбләрин әксәриййәтиндә е'малатханалар вә тәдрис-тәчрүбә саһәләри ярадылмышдыр. Бу е'малатханаларда ил бою мүнтәзәм сурәтдә апарылан әмәк мәшғәләләринин нәтичәсиндә шакирдләр бир сыра әмәк вәрдишләринә йийәләнмишләр. Бир чох шәһәр вә хүсусән кәнд мәктәбләри нәздиндә тәшкил едилмиш олан тәдрис-тәчрүбә саһәләриндә апарылан әмәк мәшғәләләри даһа мәзмунлудур.

Шаумян районундакы (Бакы шәһәри) 64 нөмрәли еддииллик мәктәбин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә апарылан практик мәшғәләләр бир чох мәктәбләр үчүн сәчиййәвидир. Бу мәктәбин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә шитиллик, тәчрүбә ләкләри, мейвә бағы вә күллүк бөлмәләри вардыр. Тәчрүбә ләкләриндә V—VII синиф шакирдләри ботаника програмы әсасында мухтәлиф тәрәвәз, дәнли вә техники биткиләр үзәриндә иш апарыр, бу биткиләри бечәрмәйи өйрәнирләр.

Балакән районунун Гатех кәнд орта мәктәбинин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә хейли әмәли ишләр көрүлүр. Тәбиййат-кимя мүәллимләринин рәһбәрлийи илә саһәдә йүзләрлә мухтәлиф мейвә ағачы вә килә мейвә биткиләри әкилмиш, күллүк салынмышдыр. Саһәнин хүсуси бөлмәсиндә тахыл, түтүн, гарғыдалы, тәрәвәз вә бостан биткиләри етишдирилир. Бурада диггәтә лайиг чәһәт ондан ибарәтдир ки, шакирдләр районда етишдирилән дәнли, емлик вә тәрәвәз биткиләринин йүксәк мәһсулдар нөвләрини бечәрмәйи өйрәнмәклә мәктәби битирдикдән сонра кәнд тәсәррүфат истеһсалатында сәмәрәли ишләмәк үчүн лазым олан әсас вәрдишләри вә билийкләри газанырлар. Бу чүр мисаллары инди республиканын йүзләрлә мәктәбиндән кәтирмәк олар.

Мәктәбләрдә әмәк мәшғәләләри кетдикчә өзүнә даһа мөһкәм ер тутур. Лакин мәсәлә мәктәбләрә һәр һансы бир әмәк мәшғәләси дахил етмәкдә дейил, әмәк мәшғәләләрини политехник тә'лим тәләбләринә уйғун олараг гурмагдадыр. Кировабад шәһәри 6 нөмрәли мәктәбин тәчрүбәси көстәрир ки, е'малатханада апарылан ишләрдә садәдән мүрәккәбә принсипинә чидди әмәл олунур. Белә ки, шакирдләр е'мал олунан материалын нөвләрини, хүсусиййәтләрини вә әламәтләрини, истифадә едилән аләтләрин гурулушуну өйрәнирләр, иш просесиндә чизки вә ескизлә мүрәккәб формалы шейләр гайырырлар. Сумгайыт шәһәри мәктәбләринин тәчрүбәләри көстәрир ки, мүәллимләр е'малатханаларда апарылан әмәк дәрсләринин тәкчә мәһсулдарлығына дейил, һәм дә мәзмунуна, үсул вә тәшкилат формасына диггәт етирдикдә даһа сәмәрәли нәтичәләр алыныр.

Әмәк тә'лимини тәкчә мәзмун е'тибарилә дейил, һәм дә ону дидактик чәһәтдән дүзкүн тәшкил етмәк, ону һәгигәтән политехник тә'лим мәгсәдләринә табе етмәк шәртдир. Чүнки белә олмазса, әмәк тә'лими пешә өйрәтмәк истигамәти ала биләр.

Пешә өйрәтмәйин характерик хүсусиййәти ондан ибарәтдир ки, орада әмәк әмәлийяты, бир гайда олараг механики шәкилдә өйрәдилир. Орада шакирд устанын әмәк әмәлийятыны тәглид етмәк әсасында өйрәнир; пешә тә'лиминдә шакирдә нә әмәк просесләринин елми әсаслары шәрһ едилир, нә дә истифадә олунан машын вә аләтләрин гурулуш принсипләри, е'мал олунан материалын хассәләри һаггында мә'лумат верилир. Белә тә'лимдә шакирдин зеһни фәалиййәти чох аз иштирак едир. Әксинә, әмәк тә'лими политехник әсасда гурулдугда орада, һәр шейдән әввәл шакирдләрә әмәк просесләринин елми әсасларыны, машын вә аләтләрин гурулуш вә иш принсипләрини, е'мал олунан материалын физики вә кимйәви хассәләрини айдынлашдырмаг лазым кәлир. Бу заман елә етмәк лазымдыр ки, әмәк механики дейил, шүурла дәрк едилән бир фәалиййәт олсун, шакирдин газандығы әмәк бачарыг вә вәрдишләри онун зеһни фәалиййәти илә әлагәләндирилмиш олсун.

Политехник тә'лим системиндә әмәк мәшғәләләринин тәшкили ашағыдакы педагожи тәләбләрә чаваб вермәлидир:

1. Шакирдләрин әмәк мәшғәләләриндә сәрф етдикләри, әмәк һәр шейдән әввәл, мәһсулдар олмалыдыр, аилә, мәктәб вә совет чәмиййәти үчүн файда вермәлидир. Сәрф едилән әмәк нәтичәсиндә һасил олунан шейләрин файдалы олдуғуну көрдүкдә ша-

кирдләр әмәк мәшғәләләриндә марагла иштирак эдир, верилән әмәк тапшырыгларыны һәвәслә еринә етирирләр.

2. Әмәк мәшғәләләриндә шакирдләр сәрф этдикләри әмәйи дәрк этмәлидирләр, йә'ни шакирдләрин әлдә этдикләри әмәк бачарыг вә вәрдишләри онларын зеһни фәалиййәтләри илә әлагәләндирилмәли; әмәк просесинин өзүнү шакирдләр маһиййәт э'тибарилә баша дүшмәлидирләр. Әмәйин дәрк эдилмәси исә әмәк тапшырыгларыны еринә етирәркән элми биликләрдән истифадә этмәк, э'мал олунан материалларын хассәләрини вә истифадә эдилән истеһсал аләтләринин гурулушу вә иш гайдаларыны билмәк, материалларын э'мал эдилмәсинин вә әмәк тәшкилинин мүасир үсулларыны баша дүшмәклә шәртләнир. Шакирдләрин сәрф этдикләри әмәйи дәрк этмиш олмасынын бир әламәти дә ондан ибарәтдир ки, бу әмәк ярадычы сәчиййә дашыйыр; йә'ни шакирдләр әмәк тапшырыгларынын садәчә ичрачысы олмурлар, верилән әмәк тапшырыгларыны еринә етирмәк үчүн лазым олан планлашдырма, һесаблама, чизки вә эскизләрдән истифадә эдир, әввәлләрдә газанмыш олдуглары бачарыглары тәкмилләшдирмәйә чалышырлар. Мәһз бу йолла газанылан әмәк бачарығы вә вәрдишләриндән шакирдләр мүхтәлиф шәраитдә вә мүхтәлиф әмәк тапшырыгларынын еринә етирилмәси үчүн истифадә эдә биләрләр.

3. Әмәк мәшғәләләриндә шакирдләрин сәрф этдикләри әмәк сәмәрәли тәшкил эдилмәлидир, чүнки онлара йүксәк техники әмәк мәдәниййәти мәһз бу шәраитдә ашылана биләр. Әмәйин сәмәрәли тәшкил эдилмәси иш ерләринин дүзкүн мүәййәнләшдирилмәсини, әмәк аләтләринин яхшы сахланмасыны, материалын эһтиятла сәрф эдилмәсини, иш вахтындан дүзкүн истифадә эдилмәсини, чизки вә башга график сәнәдләрдән истифадә эдилмәсини, өлчү аләтләринин бачарыгла ишләдилмәсини, тапшырығын сәлигә илә еринә етириләмәсини вә бүтүн ишин дүзкүн планлашдырылмасыны тәләб эдир.

4. Әмәк мәшғәләләриндә шакирдләрин әмәйи тәрбийәләндиричи олмалыдыр. Әмәк мәшғәләләри мәктәблиләрдә әмәйә севки һиссинин доғмасы вә инкишафына, шакирдләрин тәшәббүскар вә интизамлы олмаларына, инадкарлыгла чәтин тапшырыгларын өһдәсиндән кәлмәйә сә'й көстәрмәләринә, онларда мәс'улиййәт һиссинин инкишафына, шакирдләр арасында достлуг вә коллективлик мүнасибәтләринин мөһкәмләндирилмәсинә хидмәт этмәлидир.

5. Әмәк мәшғәләләриндә шакирдләрин сәрф этдикләри әмәк һәм сәчиййә вә һәм дә һәчм э'тибарилә онларын яш хүсусиййәтләринә уйғун олмалыдыр.

Әмәк тә'лими үзрә э'малатханаларда тәшкил эдилән практики мәшғәләләрин ади дәрсләрә нисбәтән бә'зи хүсусиййәтләри олдуғуну гейд этмәлийик.

Э'малатханаларда шакирдләр тапшырылан ишләр үзәриндә фәрди ишләдикләринә көрә синиф ики һиссәйә бөлүнүр: онлардан бири бир мүәллимин рәһбәрлийи алтында чилинкәрлик, о бири башга мүәллимин рәһбәрлийи алтында дүкәрлик э'малатханасында ишләйир. 8—10 саатлыг мөвзу битдикдән сонра, онлар ерләрини дәйишдирирләр.

Әмәк тә'лиминин бир хүсусиййәти дә ондан ибарәтдир ки, практик мәшғәләләр, бир гайда олараг, гоша дәрсләрлә апарылыр (чәдвәлдә әмәк мәшғәләләринә гоша саат верилир), чүнки әмәк тапшырыгларынын ичрасыны йохлайыб, ени тапшырыг һаггында тә'лимат вермәк вә бу тапшырығы ичра этмәк үчүн 45 дәгигәлик дәрс кифайәт этмир.

Практик мәшғәләләрин билаваситә тәшкилинә вә апарылмасына кәлинчә, ону демәк лазымдыр ки, бу да дидактиканын үмуми әсасларына истинад эдир, лакин спесифик э'малатхана шәраитиндә кечирилир.

Әмәк мәшғәләләри үзрә нөвбәти дәрсә һазырлашан әмәк мүәллими гаршыдакы дәрсин дидактик вәзифәләрини, шакирдләрә өйрәдиләчәк политехник билик вә бачарыгларын сәчиййә вә һәчмини мүәййәнләшдирмәлидир; һәмин дидактик вәзифәләри еринә етирмәк үчүн лазым олан аләтләр, материаллар, чизкиләр, тә'лимат үчүн зәрури олан картлар, әяни васитәләр вә с. габагча һазырланмалыдыр.

Дәрсин әввәлиндә мүәллим, шакирдләрин әввәлки дәрсләрдә әлдә этмиш олдуглары бачарыг вә вәрдишләри йохлайыр. Бу мәгсәдлә айры-айры шакирдләрдән өйрәндикләри иш гайдасыны нүмайиш этмәләрини тәләб эдир. Мүәллим ишин техникасы вә технолокиясына даир дә суаллар верир вә бу йолла бир нечә шакирди йохладыгдан сонра, дәрсин ени мәрһәләсинә кечир; бурада о, өйрәдәчәйи ени иш гайдасыны нүмайиш этдирир, шакирдләрә зәрури олан тә'лимат верир. Иш гайдасы яхшы дәрк эдилдикдән сонра шакирдләр тапшырығы еринә етирмәйә башлайырлар. Дәрсин гуртармасына бир нечә дәгигә галмыш шакирдләрин иши даяндырылыр; онлар иш ерләрини тәмизләйир вә зәнк вурулдугда э'малаханадан чыхырләр.

Нүмунә үчүн Нәриманов районунун 66 нөмрәли мәктәбиндә әмәк мүәллиминин «Металларын әйәләнмәси» мөвзуунда VI синифдә апардығы дәрсин кедишини тәсвир эдәк. Мүәллим дәрс башламамышдан габаг иш үчүн тәләб олунан аләтләри: күнйә, хәткеш, әйә һазырлайыр, әйәләмә заманы дүзкүн дуруш вәзиййәтини көстәрән вә тәһлүкәсизлик техникасына аид олан плакатлары дивардан асыр. 2—3 шакирддән кечмиш дәрси сорушдугдан сонра мүәллим ени дәрси изаһ эдир, әйәләнәчәк әшяны һазыр һалда шакирдләрә көстәрир, әйни заманда онун садә эскизини язы тахтасында чәкир. Сонра мүәллим бу әшянын нә үчүн лазым олдуғуну гейд эдәрәк, онун һансы металдан һазырланмалы олдуғуну вә иш үчүн лазым олан аләтләри мүәййән эдир. Ени иш шакирдләрә гысача яздырылыр. Даһа сонра мүәллим иши нечә ичра этмәк лазым олдуғуну өзү көстәрир. Плакатлардан истифадә эдәрәк, әшянын мәнкәнәдә бәркидил-

мәси гайдасыны, иш заманы аләтләрин дәзкаһлар үзәриндә дүзүлмәсини вә с. шакирдләрә көстәрир вә ишин дүзкүн апарылмасы үчүн тә'лимат верир. Бу һазырлыгдан сонра мүәллим нөвбәтчи шакирдләрин көмәйи илә аләт вә материаллары пайлайыр вә ишә башламаға ичазә верир. Бу заман мүәллим һәм әшяны гайырмаг үчүн ишләдилән материалын вә һәм дә аләтләрин, мүмкүн олдугча, эйни олмасына чалышыр. Иш заманы еһтиячы олан шакирдләрә көмәк эдир, бурахылан сәһвләри дүзәлдир. Дәрсин сонуна бир нечә дәгигә галмыш иш даяндырылыр вә шакирдләр гайырдыглары әшяны вә ишләтдикләри аләтләри тәһвил верирләр; иш ерләрини тәмизләдикдән сонра мүәллимин ичазәсилә бүтүн груп бирликдә э'малатханадан чыхыр.

Практик мәшғәләләр үзрә тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә тәшкил эдилән дәрсләрин дә үмуми әсаслары белә олур, лакин иш спесифик шәраитдә—саһәдә апарылдығындан бу дәрсләрин дә өзләринә мәхсус хүсусиййәтләри олур. Тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә апарылан практик мәшғәләйә биолокия мүәллими рәһбәрлик эдир.

Әмәк тә'лими үзрә шакирдләрә гиймәт вермәк үчүн һәм шакирдләрин вердикләри чаваблар, һәм дә онларын һазырладыглары әшянын (көрдүкләри ишин) кейфиййәти, сәрф олунан вахт вә материалын мигдары (ишин һәчми) нәзәрә алыныр.

Әмәк тә'лими мәһз бу чүр тәшкил эдилдикдә вә юхарыда көстәрилән тәләбләрә уйғун олараг апарылдыгда, кәнч нәслин тәһсили илә онун мәһсулдар әмәйи арасында мөһкәм әлагә яратмаға, мәктәбин тә'лим-тәрбийә мәгсәдләринә хидмәт эдәр вә политехник сәчиййә дашыяр.

Әсас вәзифә э'малатхана вә мәктәбяны саһәдә ушагларын сәрф этдикләри әмәйин вә алдыглары мәһсулун чохлуғунда дейил (сөз йох, чох мәһсул алынмасы даһа яхшыдыр), онларын кейфиййәтиндәдир, шакирдләрә йүксәк мәһсулдарлыг гайдаларыны әмәли вә нәзәри олараг өйрәтмәкдә, онлара мөһкәм политехник әмәк бачарыг вә вәрдишләри ашыламагдадыр.

VIII—X синифләрдә шакирдләрин истеһсалаты өйрәнмәләри.

Истеһсалат вә техниканын әсаслары һаггында шакирдләрә там мә'лумат вермәк вә лазыми әмәли вәрдишләр ашыламаг мәгсәдилә VIII—X синифләрә истеһсалатын өйрәнилмәси үчүн хүсуси фәнн дахил эдилмишдир. Һазырда VIII—X синифләрдә бу мәшғәләләр үч чүр кечилир.

«Машыншүнаслыг, электротехника вә кәнд тәсәррүфат әсаслары үзрә практикумлар» ады алтында һәята кечирилән *I вариантда* програм шакирдләрә кәнд тәсәррүфатынын әсасларына даир мүәййән һәчм вә системдә билик, бачарыг вә вәрдишләр вермәйи, онлары ән чох яйылмыш олан машынларын гурулушу вә иш гайдалары илә таныш этмәйи, шакирдләрә электротехника, радио-техника вә чилинкәрлик үзрә садә гурғу ишләри өйрәтмәйи нәзәрдә тутур.

Бу фәнни тәдрис эдәркән шәһәр мәктәбләриндә машыншүнаслыг вә электротехниканын, кәнд мәктәбләриндә исә кәнд тәсәррүфат әсасларынын, о чүмләдән кәнд тәсәррүфат машынларынын әтрафлы кечилмәси нәзәрдә тутулур; лакин кәнд мәктәбләри мә'зунларынын, гисмән шәһәр сәнаеинә, һәмчинин шәһәр мәктәбләри мә'зунларынын гисмән кәнд тәсәррүфатына чәлб эдилмәси фәннин әсас материалынын һәм шәһәр вә һәм дә кәнд мәктәбләриндә тәдрис эдилмәси зәруриййәтини ирәли сүрүр.

VIII—X синиф шакирдләри машыншүнаслыг вә электротехника үзрә практикумлары тәдрис э'малатханаларындакы садә әмәк аләтләри илә дейил, механикләшдирилмиш дәзкаһлар үзәриндә, авто-синифдә апарыр вә даһа мүрәккәб әлдә гайырма чиһазлар, ишләйән моделләр вә с. һазырлайырлар. Шакирдләр ән чох яйылмыш олан торначы дәзкаһы, электрик мүһәррикләри, дахили яначаг мүһәррикләри (автомобил, трактор, мотосикл) вә мүһүм кәнд тәсәррүфат машынларынын нүмунәсиндә үмумиййәтлә машынларын гурулуш вә иш принсипләрини өйрәнир, онларын айры-айры һиссәләрини сөкмәк, сөкүлән һиссәни гурашдырмаг, машын һиссәсини әвәз эдә билмәк, машына хидмәт эдә билмәк, онун көмәйилә мүәййән иш көрмәк бачарығы газанырлар.

Кәнд тәсәррүфаты үзрә олан практикумда шакирдләр тахыл вә техники биткиләри, һәмчинин мейвә ағачларыны бечәрмәк саһәсиндә даһа мүрәккәб ишләрлә таныш олур, мәктәбин тәдрис-тәчрүбә саһәсиндә вә эләчә дә колхозда экинчилик вә бағчылыг үзрә ичтимаи-мәһсулдар әмәкдә иштирак эдир, кәнд тәсәррүфат машынлары илә ишләмәйә даир бә'зи бачарыглар әлдә эдирләр.

Беләликлә, практикумларын вәзифәси үмумтәһсил фәнләри үзрә шәрһ эдилмәси мүмкүн олмаян машыншүнаслыг вә электротехника, биткичилик вә һейвандарлыг мәсәләләрини нәзәри олараг шәрһ этмәклә бәрабәр, бу саһәдә шакирдләрә мүәййән әмәли әмәк бачарыг вә вәрдишләри вермәкдән ибарәтдир ки, бу да онларын политехник һазырлығыны кенишләндирир.

V—VII синифләр үзрә олан әмәк мәшғәләләринә верилән бүтүн педагожи тәләбләр эйни илә практикумлара да аиддир. Практикумлар, маһиййәт э'тибарилә, әмәк тә'лиминин ени мәрһәләсини тәшкил этмәклә шакирдләрин үмумтәһсил фәнләри үзрә олан нәзәри биликләринә вә әмәк мәшғәләләриндә газандыглары әмәли бачарыг вә вәрдишләрә әсасланыр.

Практикумларын яхшы тәшкил эдилмәси үчүн мәктәбләр нәздиндә машыншүнаслыг вә электротехника кабинәләри ярадылыр.

1957—58-чи дәрс илиндә VIII—X синифләрдә истеһсалаты өйрәнмәнин *II варианты* да тәклиф эдилмиш вә бә'зи мәктәбләрдә сынагдан кечирилмәкдәдир. Бу VIII—X синифләрдә шә-

һәр вә кәнд мәктәбләриндә айры олмаг үзрә «истеһсалат әсаслары» фәнниниң дахил эдилмәсиндән ибарәтдир.

Бу «истеһсалат әсаслары» програмы үзрә шәһәр мәктәбләринин VIII синифиндә машыншүнаслыг, IX синифиндә мәктәбин ерләшдийи мәһәлдәки истеһсалат нүмунәси үзәриндә сәнае истеһсалаты әсаслары, X синфиндә исә автомобил вә електротехниканын кечилмәси нәзәрдә тутулур. IX синифдә һәр мәктәб өз игтисади мүһитинә уйғун саһә үзрә машынгайырма, металлуржи, тохучулуг, полиграфия, нефт сәнаеи, дәмирйол, иншаат иши вә с. саһәләрин бири үзрә мәшғәләләр тәшкил эдир. Бу мәшғәләләр ихтисас вермәк характери дашымыр. Мәшғәләләрин бир һиссәси нәзәри, бир һиссәси әмәли мәшғәләләр кими истеһсалатда кечирилир. IX синифдән X синфә кечәркән яй тә'тили вахты шакирдләрин һәмин истеһсалатда ики һәфтә мүддәтиндә 96 саат фәһлә кими ишләмәси нәзәрдә тутулур.

Бундан әлавә VIII синифи битирдикдән сонра яй тә'тилинә бурахылмадан әввәл шакирдләрин ики һәфтә әрзиндә колхоз вә совхозда кәнд тәсәррүфат ишләри (әкин, биткиләрә гуллуг этмәк, мәһсул йығымында иштирак этмәк, мал-гарая гуллуг этмәк) илә мәшғул олмасы програмда нәзәрдә тутулмушдур.

Кәнд мәктәбләриндә «истеһсалат әсаслары» програмы үзрә VIII синифдә биткичилик әсаслары вә кәнд тәсәррүфат машынлары, IX синифдә һейвандарлыг әсаслары комбайн вә трактор, X синифдә исә трактор вә бу әсасда электротехника өйрәнилир. Мәшғәләләрин енә бир һиссәси нәзәри, бир һиссәси исә практики кечир. Бундан әлавә VIII вә IX синифләри битирдикдән сонра һәр ил шакирдләр 3—4 һәфтә кәнд тәсәррүфатында ишләмәлидирләр. Бу програм да енә пешә вермир, пешәләр үчүн үмуми нәзәри вә әмәли һазырлыг верир.

Украйна ССР мәктәбләринин тәчрүбәсинә әсасланараг, республикамызын вә хүсусән Бакы шәһәринин бә'зи мәктәбләри *III варианты* тәтбиг эдирләр. Бу вариантда «машыншүнаслыг, электротехника вә кәнд тәсәррүфат практикумлары»на айрылмыш олан саатларын үзәринә башга фәнләрдән дә саатлар әлавә эдәрәк, һәфтәдә бир күн VIII—X синифләрин шакирдләринә мүәййән бир истеһсалат пешәси верилир. Бунун үчүн VIII синфин шаирдләринә илин әввәлиндә өзләринә пешә сечмәйи тәклиф эдирләр; сонрадан шакирдләр көнүллүк әсасында сечилән бу пешәләрә ики ил ярым ичәрисиндә йийәләнирләр. Истеһсалат тә'лими адланан бу мәшғәләләрин һәр ихтисаса аид програмы тәртиб эдилир. Сонра VIII, IX синифләрдә вә X синфин биринчи ярым или мүддәтиндә шакирдләр һәр һәфтәдә бир күн 5—6 саат мүддәтиндә тәһким олундуглары завод вә я фабрикин сехләринә кедир. Орада онлар мүвафиг пешә илә әлагәдар олан нәзәри мә'лумат алыр (2 саат) вә сонра устанын рәһбәрлийи алтында дәзкаһ архасында ишләйиб (3—4 саат) һәмин пешәйә практики сурәтдә йийәләнирләр.

Истеһсалат тә'лиминдә шакирдләр кениш мә'нада истеһсалатын әсаслары илә таныш олмаг әвәзинә, анчаг тәһким олундуглары истеһсалаты өйрәнир вә бир пешәйә саһиб олур. X синифдә гыш тә'тили вахты шакирдләр мүәййән дәрәчә үзрә пешәйә имтаһан верир, илин ахырында исә камал аттестаты имтаһанларыны верирләр. Беләликлә, шакирдләр үмуми тәһсил алаала, мүәййән бир фәһлә пешәсинә (торначы, фрезерчи, вә с.) саһиб олурлар.

Бу истеһсалат тә'лими һазырда республикамызын бә'зи мәктәбләриндә эксперимент кими тәтбиг эдилмәкдәдир. Бунун политехник тә'лим нөгтейи-нәзәриндән нә дәрәчәдә мүвафиг олмасы мәсәләси өйрәнилмәкдәдир.

Истеһсалат экскурсияларынын тәшкили.

Истеһсалат экскурсияларынын политехник тә'лимдә ролу бөйүкдүр. Экскурсиялар шакирдләри истеһсалатла, онун техникасы, технолокиясы вә тәшкили илә, орада олан истеһсалат ихтисаслары, истеһсалатын габагчыл адамлары илә таныш этмәйә имкан верир. Тәдрис планында IV—IX синифләрин һәр бири үчүн истеһсалат экскурсияларына илдә 6 күн вахт айрылмасы бу тәдбирин мүнтәзәм вә мүтәшәккил олараг апарылмасына әлверишли шәраит ярадыр.

Истеһсалат экскурсияларынын политехник тә'лим мәгсәдинә йөнәлдилмиш олмасы үчүн онлар (экскурсиялара верилән үмуми тәләбләрдән башга) ашағыдакы тәләбләрә уйғун тәшкил эдилмәлидирләр.

1. Мүхтәлиф истеһсалат вә истеһсалат просесләри үчүн вә я мүхтәлиф машынлар вә онларын ишләри үчүн типик олан экскурсия об'ектләри сечилмәлидир.

2. Экскурсия заманы шакирдләрин диггәтини истеһсалатын вә я машынларын ишләриндәки тәфәррүатлара, ихтисас илә сых әлагәдар олан мәсәләләрә дейил, үмуми вә типик олан һадисә вә шейләрә чәлб этмәк лазымдыр.

3. Мүшаһидә эдилән истеһсалат просесләри, машынлар вә онларын ишләри шакирдләрин өйрәнмиш олдуглары элми биликләрлә әлагәләндирилмәли, йә'ни экскурсияларда элми ганунларын истеһсалат вә техникада тәтбигини көстәрмәлидир.

4. Политехник тә'лим мәгсәди үчүн экскурсия заманы шакирдләрин диггәтини сосялист истеһсалатынын хүсусиййәтләринә дә (истеһсалат васитәләринин ичтимаи мүлкиййәт олмасына, истеһсалатда истисмарын олмамасына, коллективин дөвләт планыны еринә етирмәк уғрунда мүбаризә апармасына, сосялизм ярышынын тәшкилинә вә с.) чәлб этмәк лазымдыр.

VIII—X синифләрдә шакирдләрин тәдрис—истеһсалат практикасынын тәшкили.

VIII—X синифләрдә истеһсалатын өйрәнилмәси һәр үч вариантда шакирдләрин тәдрис-истеһсалат практикасынын тәшкил эдилмәсини нәзәрдә тутур. Шакирдләрин тәдрис-истеһсалат практикасы дедикдә, онларын истеһсалат шәраитиндә мәһсулдар әмәкдә иштирак этмәләри нәзәрдә

тутулур. Политехник тә'лим системиндә истеһсалат практикасынын ролу хүсусилә бөйүкдүр. Тәдрис-истеһсалат практикасынын әһәмиййәти һәр шейдән әввәл ондан ибарәтдир ки, бу, шакирдләрин кәләчәкдә иштирак едәчәкләри истеһсалат әмәйинин илк пилләсини тәшкил едир. Шакирдләр—истеһсалат шәраитиндә мәһсулдар әмәк просесиндә иштирак етмәклә истеһсалатла, онун техникасы вә технолокиясы илә, онун тәшкили вә габагчыл адамлары илә, орада олан күтләви ихтисасларла яхындан таныш олурлар.

Тәдрис-истеһсалат практикасы васитәсилә шакирдләр истеһсалатда ишләдилән әсл машынларла, механизмләр вә чиһазларла, өлчү аләтләрилә рәфтар етмәк бачарығы кәсб едирләр.

Бу практика просесиндә шакирдләр елми биликләрин истеһсалат вә техникада тәтбиги илә даһа яхындан таныш олур, нәзәри биликләриндән, әмәли олараг истифадә етмәк тәчрүбәси әлдә едир, истеһсалатла әлагәдар олан күтләви ихтисаслара даир мүәййән һазырлыг алырлар.

Тәдрис-истеһсалат практикасынын һәм дә бөйүк тәрбийәви ролу вардыр. Шакирдләрин ичтимаи-файдалы әмәкдә иштирак етмәләри онларда мәс'улиййәт һиссини инкишаф етдирир; бу заман шакирдләр фәһләләр вә колхозчуларла билаваситә көрүшүр, онларын габагчыл истеһсалат тәчрүбәләрини мәнимсәмәклә, онлардан коллеткивлик нүмунәси алыр, бүтүн гүввәсини халгын мәнфәәтләринә сәрф етмәйи өйрәнирләр.

Беләликлә, тәдрис-истеһсалат практикасы тәдрис ишләрини һәятла бағламаға, шакирдләрин нәзәри биликләрини мәһсулдар әмәклә әлагәләндирмәйә, шакирдләри әмәк һәятына һазырламаға даһа чох хидмәт едир.

Бүтүн бунлар тәдрис-истеһсалат практикасынын политехнизм нөгтейи-нәзәриндән әвәз едилмәз бир васитә олдуғуну көстәрир.

Тәдрис-истеһсалат практикасынын дүзкүн вә сәмәрәли тәшкил едилмәси үчүн она әтрафлы һазырлашмаг лазымдыр. Бу исә, бир тәрәфдән, үмумтәһсил фәнләринин әсаслы тәдриси, о бири тәрәфдән, әмәк мәшғәләләри вә практикумларын сәмрәли кечирилмәси, истеһсалат екскурсияларынын дүзкүн гурулмасындан асылыдыр.

Әмәйин нөвү вә сәчиййәсиндән, һәмчинин ерли шәраит вә имканлардан асылы олараг, шакирдләрин тәдрис-истеһсалат практикасы мүхтәлиф шәкилләрдә тәшкил едилир. Шәһәр ерләриндә тәдрис-истеһсалат практикасы я истеһсалат мүәссисәсинин мүхтәлиф сехләриндә ишләйән шакирдләрдән бригада тәшкил етмәк, я мүәссисә нәздиндә шакирдләр тәрәфиндән хидмәт едилән хүсуси сехләр тәшкил етмәк вә я да мүәссисәсинин тапшырыглары илә ишләйән мәктәбләрарасы тәдрис-истеһсалат е'малатханалары яратмаг шәклиндә апарылыр.

Кәнд ерләриндә шакирдләрин тәдрис-истеһсалат практикасы сынагдан чыхмыш ашағыдакы формаларда кечирилир:

а) дәрс илинин ахырында шакирләрдән ибарәт бригада вә я манга тәшкил едилир ки, бунлар колхоз бригадалары илә әлагәдар олараг яй кәнд тәсәррүфат ишләриндә иштирак едирләр;

б) мәктәблиләрдән ибарәт колхоз бригадасы тәшкил едилир. Бу бригада колхозун мүәййән саһәсиндә ил бою кәнд тәсәррүфат ишләри апарыр. Бурада иштирак едән шакирдләр 30 фаиз күзәштлә колхозчу һүгугуна малик олурлар;

в) мәктәблиләрдән ибарәт мангалар тәшкил едилир вә бунлара колхоз бригадалары тәркибиндә биткичилик вә я һейвандарлыг үзрә узун мүддәтли ишләр тапшырылыр;

г) шәһәр мәктәбләри үчүн кәнд ерләриндә дүшәркәләр тәшкил едилир вә бурада олан шакирдләр кәнд тәсәррүфат ишләринә чәлб олунурлар;

ғ) айры-айры шакирдләр вә я шакирд груплары колхозун фермасында көрпә һейванлар вә я гушлары һамилийә көтүрүр вә онлара мүнтәзәм гуллуг едирләр;

д) мәһсул топланышында вә я кәнд тәсәррүфатына зиянверичиләрлә мүбаризә етмәк ишләриндә шакирдләр епизодик олан ичтимаи-файдалы ишләрә—имәчилийә чәлб едилирләр.

Епизодик имәчилик ишләри бир гайда олараг, пулсуз апарылыр. Әкәр бу гайда илә апарылан бә'зи ишләрин һаггы верилсә дә (мәс., памбыг топланышында) бурадан әлдә едилән мәбләғ мәктәбин сәрәнчамына дахил олур ки, бу да еһтиячы олан шакирдләрә вә я мәктәбин еһтиячына сәрф едилир. Ичра едилән узун мүддәтли ишләрин һаггы исә фәрди олраг шакирдләрә верилир.

Шакирдләрин тәдрис-истеһсалат практикасына рәһбәрлик етмәк үчүн мүтәхәссисләрдән (мүһәндис, техник, ағраном вә с.) кениш истифадә етмәк лазымдыр.

Үмумиййәтлә әмәк тә'лиминә рәһбәрлик вә нәзарәт етмәк иши шәраитдән асылы олараг, мүәлимләр, мүтәхәссисләр, мәктәбин комсомол тәшкилаты вә фәал комсомолчулар васитәсилә һәята кечирилир.

Шакирдләрин тәдрис-истеһсалат практикасына екүн вурмаг үчүн ишин сонунда мәктәбдә истеһсалатын әлагәдар мүтәхәссисләрилә бирликдә конфранс чағырылыр, шакирдләрин топладыглары вә һазырладыглары мәһсулдан ибарәт сәрки тәшкил едилир, һербариләр, албомлар, схемләр, диаграмлар, макетләр вә с. дүзәлдилир вә мәктәбин кабинәләринә тәһвил верилир.

Беләликлә тәдрис-истеһсалат практикасынын дүзкүн тәшкили шакирдләрин тәһсилилә әмәкләри арасында үзви әлагә яратмаға хидмәт едир.

Синифдән кәнар вә факултатив тәдбирләрин тәшкили.

Политехнизмин һәята тәтбигиндә әлагәдар синифдән кәнар вә факултатив тәдбирләрин дә мүәййән ролу вардыр. Габагчыл мәктәбләр бир сыра техники дәрнәкләр тәшкил едир, орада шакирдләрә әлдә гайырма чиһазлар дүзәлтдирир, кәнч тәбиәтчылар дәрнәйи тәшкил едиб, шакирдлә-

рə биткичилик вə һейвандарлыға даир вәрдишләр верирләр вә с. Сон заманлар бир чох мәктәбләрдә кино гурғусу ярадылмыш вә бунун васитәсилә шакирдләрә истеһсалата аид филмләр көстәрилир; шакирдләрә истеһсалат вә техникая даир мә'рузәләр охунур. Бу вә бунун кими синифдән кәнар тәдбирләрин кечирилмәси шакирдләрин истеһсалат вә техника һаггында олан мә'луматыны тәкмилләшдирир вә беләликлә шакирдләрин политехник көрүш даирәсини кенишләндирир. Бу нөгтейи-нәзәрдән Бакы шәһәри 6 нөмрәли мәктәбин тәчрүбәси һәгигәтән диггәтә лайигдир. Һәлә 10 ил бундан әввәл физика мүәллими Н. Н. Шишкинин рәһбәрлийи алтында тәшкил эдилмиш олан вә о вахтдан бәри йүзләрлә һәвәскар шакирд әһатә этмиш олан «кәнч физикләр клубу» шакирдләрин политехник көрүшләрини кенишләндирмәк, онларда техники вәрдишләр, о чүмләдән электро вә радио гурғу вәрдишләри яратмаг, әлдә гайырма чиһазлар, аләтләр вә дәзкаһлар һазырламаг ишиндә гиймәтли тәчрүбә топламышдыр ки, онун бу тәчрүбәсиндән республиканын бир чох мәктәбләриндә истифадә олунур.

Орта мәктәб мә'зунларынын әксәрийәтлә истеһсалат әмәйинә чәлб олунмаларыны нәзәрә алараг, шакирдләрә истеһсалатын күтләви ихтисасларына аид мүәййән пешә һазырлығы вермәк мәгсәдилә бәзи мәктәбләр нәздиндә, мүтәхәссисләрин рәһбәрлийи алтында, хүсуси факултатив (көнүллүлүк әсасында) тәдбирләр—мәсәлән, автомобил, трактор, комбайн вә с. өйрәнән техники дәрнәкләр тәшкил эдилир. Бу чүр факултатив тәдбирләр васитәсилә күтләви истеһсалат пешәләринә аид һазырлыг алмаг политехнизм идеясына һеч дә зидд дейилдир. Факултатив тәдбирләр, политехник тәһсилин һесабына кетмәдикдә мәгсәдә мүвафигдир. Факултатив тәдбирләрлә шакирдләри күтләви фәһлә вә кәндли пешәләринә һазырлашмаға даһа чох чәлб этмәк лазымдыр ки, орта мәктәби битирдикдән сонра али мәктәбә дахил олмаян шәхсләр мүәййән истеһсалат саһәсиндә ишләйә билсинләр.

Беләликлә, факултатив тәдбирләр үмуми вә политехник тәһсил зэмининдә кечирилдикдә, һәм шакирдләрин политехник көрүшүнү кенишләдир, һәм дә онлара истеһсалатын күтләви ихтисасларына даир һазырлыг верир, онларын әмәк һәятына һазырланмасына хидмәт эдир.

XI ФӘСИЛ

МҮВӘФФӘГИЙИӘТИН ҺЕСАБА АЛЫНМАСЫ ВӘ ГИЙМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ

1. ТӘ'ЛИМ МҮВӘФФӘГИЙИӘТИНИН ЙОХЛАНЫЛМАСЫ

Мүвәффәгийиәтин йохланылмасынын тә'лим вә тәрбийә әһәмиййәти.

Шакирдләрин мүвәффәгийиәтинин һесаба алынмасы вә гиймәтләндирилмәси педагожи просесдә мүһүм ер тутур.

Шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин йохланыб гиймәтләндирилмәси онларда өз вәзифәләринә мәс'улиййәт һисси оядыр, шакирдләри өзләринә гаршы тәләбкар олмаға, әлдә этдикләри биликләри möһкәмләндирмәйә вә биликләриндә олан нөгсанлары арадан галдырмаға тәһрик эдир.

Билийин һесаба алынмасы, шакирдләрин күндәлик тапшырыглары нечә еринә етирдикләрини мүәййәнләшдирмәклә бәрабәр онларын билик вә вәрдишләриндә олан сәһвләрин ашкара чыхарыр вә беләликлә кәләчәкдә тәкрар олунмамасы үчүн вахтында тәдбир көрүлмәсинә сәбәб олур. Шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин долғунлуғуну, мөһкәмлийини мүәййән этмәк онларын юхары синифләрдә мүвәффәгиййәтлә охумаға нечә һазырлашдыгларыны ашкара чыхарыр.

Нәһайәт, шакирдләрин билийинин йохланмасы вә гиймәтләндирилмәси эйни заманда мүәллимин дә ишләринин кейфиййәтини, истифадә этдийи үсулларын нә дәрәчәдә файдалы олдуғуну, газандығы наилиййәтләри вә бурахдығы сәһвләри үзә чыхарыр.

Мүәллим шакирдләрин билийини йохладығы заман кечән дәрсдә әһатә эдә билмәдийи чәһәтләри вә яхуд дәрсин кедишиндә йол вердийи сәһвләри, шакирдин билийиндә олан нөгсанлары вә бу нөгсанларын әмәлә кәлмә сәбәбләрини мүәййәнләшдирир.

Шакирдләрин тә'лим мүвәффәгиййәтини һесаба алмаг вә ону гиймәтләндирмәк рәсми дөвләт тәләбидир, чүнки, мәктәбин тә'лим-тәрбийә фәалиййәтинә, башлыча олараг, бу йолла екун

вурулур вә мәктәб дөвләт идарәләри вә ичтимаийят гаршысында һесабат вермәк үчүн өз фәалиййәти һаггында бу васитә илә мә'лумат топлайыр.

Мүвәффәгиййәтин йохланылмасына верилән тәләбләр

ҮИК(б)П МҚ-нын «Ибтидаи вә орта мәктәбдә дәрс програмлары вә режим һаггында» 25 август 1932-чи ил тарихли гәрарында көстәрилир ки, «Мәктәб ишинин учота алынмасы әсасыны шакирдләрин билийинин чари, фәрди, мүнтәзәм сурәтдә апарылан учоту тәшкил этмәлидир. Мүәллим тә'лим иши просесиндә һәр шакирди диггәтли сурәтдә өйрәнмәлидир». Һәмин көстәришә әсасән, шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин йохланылмасы вә онун гиймәтләндирилмәси ашағыдакы тәләбләрә чаваб вермәлидир:

1. Шакирдләрин билийини һесаба алмаг вә ону гиймәтләндирмәк ф ә р д и олмалыдыр.. Бу о демәкдир ки, мүәллим синифдә олан шакирдләрин һәр биринин билийини өйрәнмәли вә һәр биринә айрыча гиймәт вермәлидир. Шакирдләр бригада вә кичик групларла ишләсәләр дә онларын һәр биринә айрылыгда гиймәт верилмәлидир.

2. Шакирдләрин мүвәффәгиййәтини йохламаг вә ону гиймәтләндирмәк бир дәфә дейил, м ү н т ә з ә м сурәтдә апарылмалыдыр. Мүәллим дәрс просесиндә чари һесаба алма йолу илә шакирдләрин билийини йохлайыр вә онлара гиймәт верир. Рүбүн сонунда вә яхуд програм үзрә фәсил битдикдә мүәллим шакирдләрин билийинә енә дә гиймәт верир. Илин сонунда да шакирдләрин ил бою алдыглары гиймәтләрә әсасән вә һәмчинин бурахылыш вә камал аттестаты имтаһанлары васитәсилә (VIII вә X синифләр үзрә) иллик гиймәтләр верилир. Беләликлә шакирдләрин мүвәффәгиййәтини һесаба алманын үч нөвү тәтбиг эдилир: чари, дөврү вә екун йохламалары.

3. Шакирдин билийинин һесаба алынмасы вә гиймәтләндирилмәси мүвафиг сәнәдләрдә әкс эдилмәлидир. Бунун үчүн шакирдләрин мүвәффәгиййәтинә верилән гиймәтләр синиф журналына, шакирдләрин күндәликләринә, һәмчинин гиймәт чәдвәлләринә (I—IV синифләр) язылмалы, ата-аналара билдирилмәлидир вә с.

4. Шакирдләрин тә'лим мүвәффәгиййәтинә верилән гиймәтләр дүзкүн, об'ектив вә әдаләтли олмалыдыр.

5. Мүвәффәгиййәтин гиймәтләндирилмәсиндә мүәллим онун һәм кейфиййәт вә һәм дә кәмиййәт чәһәтләрини нәзәрә алмалыдыр. Шакирдин һәр бир кичик чавабыны гиймәтләндирмәк доғру дейилдир. Мүәллим кечилмиш мөвзуун, бәһсин, програм бөлмәсинин шакирд тәрәфиндән нә дәрәчәдә долғун вә тамам мәнимсәнилдийини айдынлашдырмагла бәрабәр, онун кейфиййәтини, йә'ни нечә баша дүшүлмәсини, нечә истифадә эдилмәсини, нә дәрәчәдә дәгиг, айдын, мөһкәм, дәрин вә шүурлу мәнимсәнилмәсини дә мүәййәнләшдирмәлидир.

Бундан әлавә шакирдләрин мүвәффәгиййәтинин гиймәтләндирилмәсиндә һәр бир фәннин хүсусиййәтини нәзәрә алараг, алынмыш билийин тәчрүбәйә тәтбигини, билийин шакирд тәрәфиндән шифаһи вә язылы олараг нечә ифадә эдилмәсини, язылы ишин вахтында ичрасыны, бурахылан сәһвләрин характерини, график вә әмәли ишләрин ичрасында шакирдин газандығы бачарыг вә вәрдишләри, һазырланмыш ишин харичи көзәллийини, сәлигәлилийини вә с. нәзәрә алмалыдыр.

Шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләрини йохлама үсуллары.

Шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләрини йохлама, мүәййән дәрәчәдә, мүхтәлиф тәдрис фәнләринин хүсусиййәтләриндән вә шакирдләрин яшларындан асылыдыр. Мәсәлән, дил вә риязийят үзрә шакирдләрин бачарыг вә вәрдишләрини йохламаг үчүн йохлама язылардан истифадә эдилдийи һалда, тарих вә биолокия үзрә бу үсул ярамыр. Һәмчинин ибтидаи синифләрдә охуян шакирдләрин билийини йохламаг үчүн онлара верилән суаллар өз садәлийи э'тибарилә юхары синиф шакирдләринә верилән суаллардан фәргләнир. Тә'лим ишиндә мүхтәлиф фәнләр вә синифләрдә тәтбиг эдилән бир нечә әсас йохлама үсуллары вардыр ки, онлар да шифаһи сорғу, синифә йохлама язы ишләри вермәк, эвә верилән язы вә график ишләрин ичрасыны йохламаг, шакирд үзәриндә мүшаһидә апармагдан ибарәтдир.

Ш и ф а һ и с о р ғ у. Шифаһи сорғу шакирдләрин билийини һесаба алмаг вә гиймәтләндирмәк үчүн ән чох яйылмыш йохлама үсулудур.

Бу йохлама үсулундан демәк олар ки, бүтүн фәнләр вә бүтүн синифләрдә истифадә эдилир. Шифаһи сорғунун әһәмиййәти ондан ибарәтдир ки, мүәллим суаллар васитәсилә шакирдин ялныз дәрси сөйләйә билмәси дейил, һәм дә ону шүурлу сурәтдә баша дүшмәси, билийини ифадә этмәк бачарығы, бири-бирилә әлагәси олан һадисәләри мүгайисә этмәси, һадисәләр арасындакы әлагә вә сәбәб әлагәләрини мүәййәнләшдирмәси, үмумиләшдирмәси, билийин әсас чәһәтләрини ики дәрәчәли чәһәтләриндән фәргләндирә билмәси кими кейфиййәт чәһәтләрини дә айдынлашдырыр.

Шифаһи сорғуда шакирдин вердийи чавабын кейфиййәти, мүәллимин өз суалларыны дүзкүн гурмасындан чох асылыдыр.

Мүәллим дәрсә һазырлашдығы заман кечмиш дәрси һансы шакирддән сорушачағыны вә нечә сорушачағыны мүәййәнләшдирмәлидир. О, верәчәйи суаллары әввәлчә дүшүнмәли вә бу суаллары элә сечмәлидир ки, онлар өйрәнилмиш материалы, һәртәрәфли әһатә этмиш олсун (суалларын гоюлушуна верилән тәләбләр «Мүсаһибә үсулу» бөлмәсиндә айдынлашдырылмышдыр).

Мүәллим һәр шакирддән дәрси сорушдугда, бүтүн синфин бу ишдә иштирак этмәсинә наил олмалыдыр. Мүәллим бир шакирддән дәрси сорушдугда галан шакирдләр онун чавабыны диггәтлә изләмәли, өз биликләрини онун чаваблары илә йохла-

малы вә мүәллимә һәр заман чаваб вермәйә һазыр олмалыдырлар. Бунун үчүн мүәллим бә'зән һәр һансы бир мәтни, грамматик гайданы, шеири, теореми, мәсәлә вә мисалын һәллини сорушаркән фикрин битдийи ердә чаваб верән шакирди даяндырыб дәрсин керисини башгасындан соруша биләр. Белә йохлама тәрзләри шакирдләри йолдашларынын чавабларыны диггәтлә динләмәйә мәчбур эдир. Бундан әлавә һәр бир шакирд билмәлидир ки, мүәллим онлара истәдийи вахт йолдашларынын чавабына әлавәләр этмәйи тәклиф эдә биләр вә әсаслы әлавәләри гиймәтләндирир. Белә олдугда, шакирд йолдашына диггәтлә гулаг асар, онун чавабындакы кәсир ерләрә әлавә этмәйә чалышар.

Шифаһи сорғу заманы мүәллим шакирдә имкан вермәлидир ки, мөвзуу вә я гоюлмуш суаллар әтрафында өз билийини бачардығы кими, мүстәгил ифадә этсин. Шакирдин сакит чаваб вермәси үчүн она һәм мүәллим вә һәм дә шакирдләр тәрәфиндән бүтүн имканлар ярадылмалыдыр.

Мүәллим шакирдин чавабыны я бүтөв һалда, я да мүәййән бир тамамланмыш һиссәйә кими динләмәлидир. Шакирдин чавабы мүәллими тә'мин этмәдикдә она суаллар вермәли вә бүтүн синфин бу суаллара чаваб вермәкдә иштирак этмәсинә чалышмалыдыр. Шифаһи сорғу заманы мүәллимин сорғу сырасы шакирдләрә мә'лум олмамалыдыр. Шакирд һәр күн дәрсә һазыр кәлмәли вә мүәллим тәрәфиндән сорушулачағыны көзләмәлидир.

Мүәллим шифаһи сорғу васитәсилә бир дәрсдә бир нечә шакирддән сорушмаға наил олмалыдыр. Бунун үчүн о, чох заман мөвзуун һамысыны бир шакирдә данышдырмыр, ону мәнтиги һиссәләрә бөлүб 2—3 шакирддән сорушур вә гиймәт верир. Һәмчинин, чаваб верән шакирдин сөйләдикләринә әһәмиййәтли мәсәләләрдә әлавә эдән шакирдләрә дә мүәллим, лазым билдикдә, гиймәт верә биләр.

Шифаһи сорғу заманы, бир гайда олараг, чаваб верән шакирдләр синифин гаршысына чыхыр вә алачағы гиймәти яздырмаг үчүн күндәлийини мүәллимә тәгдим этдикдән сонра дәрси данышмаға башлайыр. Мүхтәсәр чаваблары исә шакирдләр ерләриндә вермәлидирләр.

Шакирдләрин вердикләри чаваблара көрә алдыглары гиймәт, синиф гаршысында онлара билдирилмәли вә һәм синиф журналы вә һәм дә шакирдин күндәлийинә гейд эдилмәлидир.

Йохлама язы ишләри. Йохлама язы ишләринин әһәмиййәти бөйүкдүр. Шакирдләрин нә дәрәчәдә савадлы язмалары, риязийят, физика вә кимя үзрә мәсәлә вә мисаллар һәлл эдә билмәк бачарыгларыны, һәмчинин өйрәнмиш олдуглары гайда вә ганунлары өз языларында, мәсәлә һәллиндә тәтбиг эдә билмәк бачарыгларыны һесаба алмаг үчүн бу, әвәзэдилмәз бир йохлама үсулудур. Йохлама язы ишләри васитәсилә шакирләрин тәкчә бачарыг вә вәрдишләринин кейфиййәти дейил, һәм дә биликләринин мөһкәмлийи вә шүурлулуғу йохланыр, чүнки, йохлама язы ишләриндә шакирдләр кечмиш биликләринә истинад эдиб язы ишини еринә етирир вә мәсәләни һәлл эдирләр.

Йохлама язы ишинин бир әһәмиййәти дә ондадыр ки, бунун васитәсилә бир дәрс ичәрисиндә синифдәки шакирдләрин һамысы йохланыр. Даһа сонра, шакирдләрин һамысы эйни чәтинликдә олан язы иши вә я мәсәлә үзәриндә чалышыр ки, бу да онлара верилән гиймәтләрин об'ектив олмасы үчүн чох әһәмиййәтлидир.

Йохлама язы ишләринин мүвәффәгиййәти онларын дүзкүн тәшкилиндән асылыдыр. Йохлама язы ишләри, бир гайда олараг, мүәййән програм бәһси битдикдән вә мүәййән гайдалар кечилдикдән сонра апарылыр. Бу барәдә шакирдләрин әввәлчәдән хәбәрдар эдилмәләри мәсләһәтдир. Хүсусән, әдәбийятдан ярадычылыг язылары верилмәдән хейли габаг шакирдләрә хәбәр вермәк лазымдыр; чүнки бу язылар үчүн шакирдләр габагча яхшы һазырлашмалыдырлар.

Шакирдләр йохлама иши язан заман, мүәллим онлара э'тибар көстәрмәклә бәрабәр, бүтүн синфи нәзәрәт алтына алмалы вә шакирдләрин мүстәгил ишләйәрәк өз билик вә бачарыгларыны көстәрмәләри үчүн әлверишли шәраит яратмалыдыр (онлары тәләсдирмәмәк, һәйәчанландырмамаг, горхутмамаг, шакирдләрдә ишин өһдәсиндән кәлә биләчәкләринә инам оятмаг, бирибиринә мане олмамаг вә с.)

Йохлама язы ишләри өз мәзмунуна вә чәтинлийинә көрә шакирдләрин күчүнә мүвафиг олмалыдыр. Һәддиндән артыг чәтин тапшырыглар шакирдләрин өз күчүнә инамыны азалда биләр. Асан тапшырыглар исә билик вә бачарығы дәгиг, дүзкүн гиймәтләндирмәмәклә нәтичәләнә биләр.

Йохлама язы ишләри һәмин фәнн үзрә олачаг нөвбәти дәрсә гәдәр йохланылмалы вә гиймәтләндирилмәлидир. Бир чох һалларда нөвбәти дәрсдә бу язы ишләри әсаслы сурәтдә тәһлил эдилмәлидир. Фәннин хүсусиййәтиндән асылы олмаяраг, мүәллим шакирдләрин язысында олан бүтүн сәһвләри дүзәлтмәлидир (мәзмун, грамматик, үслуб вә с. сәһвләр).

Эв язы ишләринин йохланмасы. Эв тапшырыглары ичәрисиндә язылы ишләр мүһүм ер тутур.

Эвә верилән язы ишләринин әсас мәгсәди шакирдләрдә бачарыг вә вәрдишләри мөһкәмләндирмәк олса да, бу ишләрин ичрасыны диггәтлә йохламаг васитәси илә шакирдләрин мүвәффәгиййәтләрини гисмән һесаба алмаг олар. Бу чүр ишләр бир чох фәнләр үзрә верилир, лакин ән чох дилләр вә риязийят үзрә тәтбиг эдилир.

Мүәллим язылы эв тапшырыгларыны йохлаяркән һәм шакирдин билийинин нә дәрәчәдә шүурлу олдуғуну, ону нечә тәтбиг этдийини мүәййәнләшдирир, һәм дә онун иши нә дәрәчәдә сә'йлә, дәгиг вә сәлигәли ичра этдийини өйрәнир. Бундан әлавә, мүәллим шакирдин тапшырығы нә дәрәчәдә мүстәгилл олараг ичра этмиш олдуғуну өйрәнмәйә чалышыр.

Язылы эв тапшырыгларынын сәмәрәли йохланылмасы тә'лим ишиндә мүрәккәб мәсәләдир. Язылы ишләрин йохланылмасы методикасы фәннин хүсусиййәтиндән асылыдыр.

Язылы эв тапшырыглары синифдә мүхтәлиф гайдаларла йохланылыр. Бу йохлама өз характери э'тибарилә ики чүр олур: 1) тапшырығын еринә етирилмәси үзәриндә шакирдин чалышмасы фактыны (ишин заһири тәрәфдән тәмиз вә сәлигәли ичрасыны) ашкара чыхармаг; 2) ичранын кейфиййәтини йохламаг.

Шакирдләрин һәр һансы бир фәнндән верилмиш язылы тапшырыгларынын еринә етирилмәси фактыны йохларкән, адәтән, мүәллим синфи тәшкил этдикдән сонра, ени мөвзуя башламадан габаг, шакирдләрә язы ишләрини парта үзәринә гоймаларыны тәклиф эдир, сонра парталарын арасы илә кәзәрәк, шакирдләрин язы ишләринин тәмиз вә сәлигәли еринә етирилмәсини көздән кечирир. Белә йохлама васитәсилә мүәллим эв тапшырыгларыны ялныз кәмиййәтчә йохлая биләр.

Лакин мүәллимдән язылы эв тапшырыгларыны кейфиййәтчә дә йохламаг тәләб олунур.

Адәтән, язылы эв тапшырыгларыны кейфиййәтчә йохламаг мәгсәдилә, мүәллим бир-ики нәфәр шакирди я еринден галдырыб вә яхуд язы тахтасы гаршысына чағырыб иши нечә еринә етирмәсини онлардан сорушур. Тапшырығын хүсусиййәтиндән асылы олараг, шакирдин бу изаһы кениш вә гыса ола биләр.

Бә'зән дә, вахта гәнаәт этмәк мәгсәдилә, шакирдин бири кечән дәрси данышаркән, бир башгасыда язы тахтасында ону һәлл эдир. Язы тахтасы бөйүк оларса ону ики ерә бөлмәклә, ики шакирдә эвә верилән язылы тапшырығы нечә ичра этмәсини көстәрмәйи тәклиф этмәк олар. Биринчи шакирди данышдырыб гуртардыгдан сонра мүәллим синифлә бирликдә язы тахтасындакы язылары (эв тапшырыгларынын) дүзкүнлүйүнү йохлайыр.

Ибтидаи синифләрдә мүәллимләр ана дили вә һесабдан һәр шакирдин ики дәфтәри олмасына наил олур. Онлардан бирини һәр күн бүтүн шакирдләрдән топлаяраг эвә апарыб йохлайыр вә сабаһы күн шакирдләрә гайтарыр, о бириси исә шакирдләрдә галыр вә орада шакирдләр язылы эв тапшырыгларыны ичра эдирләр.

Юхары синифләрдә бүтүн шакирдләрин ичра этмиш олдуглары язылы эв тапшырыгларыны һәр дәфә топлайыб диггәтлә йохламаг мүәллим үчүн бөйүк чәтинлик төрәдәр. Лакин мүәллим, өз мүлаһизәсинә көрә, истәдийи шакирдләрин эв дәфтәрләрини алмалы вә ону һеч олмазса рүб мүддәтиндә бир-ики дәфә диггәтлә көздән кечирмәлидир, ашкара чыхардығы нөгсанлары йох этмәк үчүн шакирлдәрә мәсләһәт вермәлидир.

Эвә верилән язылы тапшырыгларын ичрасы адәтән гиймәтләндирилмирсә дә, һәр бир шакирдин иши мүнтәзәм вә сәлигәли бир сурәтдә ичра этмәси йохланылмалыдыр вә шакирдә рүблүк гиймәтләр верилдикдә нәзәрә алынмалыдыр.

Күндәлик мүшаһидә.

Дәрс заманы шакирдләрин мүшаһидә эдилмәси дә йохлама мәгсәди үчүн истифадә эдилә биләр. Дәрс просесиндә мүәллим һәр бир шакирди мүшаһидә эдәрәк онларын дәрсә гаршы диггәтли вә я диггәтсиз олдугларыны, дәрси баша дүшмәк үчүн нә чүр сә'й көстәрдикләрини, дәрси нә чүр баша дүшдүкләрини өйрәнмәйә чалышыр. Бу чүр мүшаһидәләр әсасында шакирдләрин билийинә гиймәт вермәк мүмкүн олмаса да шакирдләрин билийи һаггында мүәллимдә әмәлә кәлән тәсәввүр дәгигләшдирилир, шакирдә дүзкүн гиймәт вермәк үчүн бу имкандан да истифадә олунур.

2. ТӘ'ЛИМ МҮВӘФФӘГИЙЙӘТИНИН ГИЙМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ

Тә'лим мүвәффәгиййәтинин об'ектив вә әдаләтли гиймәтләндирилмәси тә'лим вә тәрбийә чәһәтдән чох әһәмиййәтлидир. Гиймәтләндирмәдә об'ективлик бүтүн шакирдләрә гаршы эйни тәләбкарлыгла ифадә олунмалыдыр. Шакирд һаггында габагчадан һазыр рә'йдә олмаға гәтиййән йол веирлмәмәлидир. Билик, бачарыг вә вәрдишләри алаярымчыг, өтәри йохламаг вә яхуд йохламая верилән һәгиги тәләбләрә риайәт этмәдән, ялныз шакирдләрин вердикләри чаваблары вә язылары бири-бирилә мүгайисә этмәк әсасында гиймәт вермәк дә об'ективлийә зидд олан һәрәкәтдир.

Гиймәт вермәдә нәзәрә алынан чәһәтләр.

Мүәллим шакирдин тә'лим мүвәффәгиййәтини гиймәтләндирәркән онун билийинин һәчмини, шүурлулуғуну, шакирдин ону һәята тәтбиг эдә билмәсини вә өз билийини ифадә этмәк бачарығыны нәзәрә алмалыдыр.

Билийин һ ә ч м и н и нәзәрә алмаг—шакирдин програм материалыны нә һәчмдә мәнимсәдийини, чавабында програмын тәләб этдийи билик, бачарыг вә вәрдишләри нечә әһатә этдийини нәзәрә алмаг демәкдир.

Билийин ш ү у р л у л у ғ у н у нәзәрә алмаг—шакирдин өз чавабында сәбәб вә нәтичә әлагәләрини дүзкүн изаһ эдә билмәси, ганун вә ганунауйғунлуглары сүбут эдә билмәси, китабда олмаян мисалларла әсасландырмағы бачармасы, фикрини инамла ифадә этмәси демәкдир.

Билийи т ә т б и г э д ә б и л м ә с и н и нәзәр алмаг—тәләб олунан тәчрүби вә әмәли ишләри ичра этмәси, нәзәри биликләринин тәтбиги йолларыны билмәси демәкдир.

Билийин и ф а д ә о л у н м а с ы н ы нәзәрә алмаг исә шакирдин өз билийини нә дәрәчәдә әдәби дилдә, рәван, сәлис изаһ эдә билмәсини мүәййән этмәк демәкдир.

Бунлардан әлавә шакирдләрин билийинә гиймәт верәркән һәр фәннин спесифик хүсусиййәтләриндән доған тәләбләри дә нәзәрдә сахламаг лазымдыр. Мәсәлән, риязийят үзрә шакирдләрин шифаһи һесаблама вәрдишләрини, мәсәлә һәлл этмәкдә әлдә этдийи бачарыг вә вәрдишләри, чоғрафия үзрә хәритәдән исти-

2 07—13

фадә этмәк бачарыгларыны мүхтәлиф ҹоғрафи факторлар арасындакы фәргләри баша дүшмәсини вә с. нәзәрә алмалыдыр.

Шакирдләрин билийинә гиймәт верәркән онларын нөгсанларыны йох этмәләринә даир көстәришләр дә верилмәси мәсләһәтдир. Гиймәт верәркән нә «хәсислийә», нә дә «әлачыглыға» йол вермәк лазымдыр, йә'ни сүн'и сурәтдә гиймәти нә ашағы салмаг, нә дә шиширтмәк олмаз, чүнки гиймәти әдаләтсиз ашағы салынан шакирдләрдә вәзифәләринә гаршы союглуг әмәлә кәлә биләр; гиймәт шишдирилдикдә исә мәктәб рәһбәрләриндә вә ата-аналарда архайынчылыг әмәлә кәлә биләр, онлар шакирдин әсл мүвәффәгиййәти һаггында янлыш фикирдә ола биләрләр. Шакирдләрин өзләриндә исә шиширилмиш гиймәтләр тә'лимә гаршы мәс'улиййәтсизлик ярадар, өзләри үзәриндә, өз нөгсанларыны ләғв этмәк үзәриндә чалышмаг әзмини зәифләдәр.

Гиймәтләрин меяры. Совет мәктәбләриндә шакирдләрин мүвәффәгиййәтләрини гиймәтләндирмәк үчүн беш бал гиймәти гәбул эдилмишдир: 5, 4, 3, 2, 1.

Бүтүн фәнләр үзрә шакирдләрин билийинә верилән гиймәтләр ашағыдакы үмуми тәләбләри нәзәрә алмагла мүәййәнләшдирилир:

«5», шакирдә о заман верилир ки, о, програмдакы бүтүн тәдрис материалларыны дәриндән билсин, мөһкәм мәнимсәйиб ә'ла баша дүшсүн, програм даирәсиндә олан суаллара дүшүнчәли, дүрүст вә гәт'и ҹаваб версин, мүхтәлиф тәҹрүбә мәшғәләләриндә алдығы биликдән мүстәгилл истифадә этмәйи бачарсын, шифаһи ҹавабларында вә язы ишләриндә әдәби дилдән дүзкүн истифадә этмәклә һеч бир сәһв бурахмасын.

«4», шакирдә о заман верилир ки, о, тәләб олунан бүтүн програм материалыны билсин, бу материалы мөһкәм мәнимсәйиб яхшы баша дүшсүн, програм чәрчивәсиндә олан суаллара чәтинлик чәкмәдән ҹаваб версин, алдығы билийи тәҹрүбә мәшғәләләриндә тәтбиг этмәйи бачарсын, шифаһи ҹавабларында кобуд сәһвләр бурахмайыб әдәби дилдән истифадә этсин, язы ишләриндә әһәмиййәтсиз сәһвләр бурахсын.

«3», шакирдә о заман верилир ки, о, програмда олан тәдрис материалыны, әсас э'тибарилә, билсин вә бу билийи тәҹрүбәдә тәтбиг эдәркән гаршысына чыхан бә'зи чәтинликләри мүәллимин йүнкүл көмәйи васитәсилә арадан галдырсын. Белә шакирд шифаһи ҹаваб верәркән материалын изаһ эдилмәсиндә вә нитг гурулушунда сәһвләр бурахыр, язы ишиндә дә сәһвләрә йол верир.

«2», элә шакирдә верилир ки, о, програм материалынын чох һиссәсини билмәсин, ялныз мүәллимин ярдымчы суалларына инамсыз ҹаваб версин вә язы ишиндә чохлу кобуд сәһвләр бурахсын.

«1», элә шакирдә верилир ки, о, програм даирәсиндә кечилмиш дәрс материалыны гәтиййән билмәсин.

Ана дили вә риязийят үчүн шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринә даир верилән гиймәт нормалары Маариф Назирлийи тәрәфиндән мүәййәнләшдирилмишдир ки, бунлар хүсуси методикаларда шәрһ эдилир.

Шакирдләрә верилән күндәлик гиймәтләр әсасында она рүблик гиймәтләр, рүблүк гиймәтләр әсасында исә иллик гиймәтләр чыхарылыр.

Рүблүк гиймәтләри вә дәрс илинин сонунда екун гиймәтләрини мүәййән эдиркән орта һесабла чыхарылан нәтиҹәләрдән истифадә олунмасына йол верилмәмәлидир. Екун гиймәтини чыхараркән шакирдин алдығы гиймәтләрин нечә инкишаф этмәси, онун ирәлиләмәси вә я кери кетмәси, бу гиймәтләрин рүб вә ил ахырындакы вәзиййәти нәзәрә алынмалыдыр.

Рүблүк гиймәтләрин дүзкүн чыхарылмасы үчүн рүб әрзиндә шакирдин һәмин фәнн үзрә ән азы 4—5 гиймәти олмасы лазымдыр. Она көрә рүб әрзиндә билик, вәрдиш вә бачарыгларын мүнтәзәм йохланылмасына, шакирдләрин мүнтәзәм гиймәтләндирилмәсинә хүсуси фикир вермәк лазымдыр.

3. СИНИФДӘН-СИНФӘ КӨЧҮРМӘ ВӘ ИМТАҺАНЛАР ҺАГГЫНДА

Мәктәбләримиздә билийин ҹари һесаба алынмасы вә гиймәтләндирилмәсинин кет-кедә тәкмилләшдирилмәси, IV, V, VI, VIII вә IX синифләрдә көчүрмә имтаһанларынын тамамилә ләғв эдилмәси үчүн VII вә X синифләрдә исә хейли азалдылмасы үчүн әлверишли зәмин яратмышдыр.

IV, V, VI, VIII вә IX синифләрдә шакирдләрин синифдән-синфә көчүрүлмәси ҹари һесаба алма әсасында шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринә верилән гиймәтләрә әсасән һәлл эдилир.

Синифдән-синфә көчүрмә һаггында мәсәлә һәлл эдиләркән, бу синифләрдә шакирдләрин, рәсм, нәғмә вә бәдән тәрбийәсиндән алдыглары гиймәтләрдән башга, тәдрис планындакы һәр бир фәнн үзрә алдыглары гиймәтләр нәзәрә алыныр. Һәмин фәнләрдән гиймәтләри 3 вә 3-дән юхары олан шакирдләр ирәлики синфә көчүрүлүрләр. Һәмин фәнләрдән бир вә я икиси үзрә иллик гиймәти гейри-мүвәффәг олан шакирдләрә, бүтүн програм вә я айры-айры бәһсләр үзрә яй тәдрис тапшырыглары верилир.

Үч вә даһа чох фәнндән иллик гиймәти гейри-мүвәффәг олан шакирдләр икинҹи ил эйни синифдә сахланылыр.

VII вә X синифләрдә шакирдләрин имтаһанлара бурахылмасы һаггында педагожи шуранын гәрары имтаһанларын башланылмасына 3 күн галмыш, шакирдләрин вә онларын валидейнләринин нәзәринә чатдырылыр. Галан синифләрдә педагожи шуранын гәрары шакирдләрә вә онларын валидейнләринә, мәктәбләр яй тә'тилләринә бурахыларкән хәбәр верилир.

VII вә X синифләрдә шакирдләр бүтүн охудуглары фәнләрдән йох, ән әсаслыларындан имтаһан верирләр. Бу фәнләр Ма-

ариф Назирлийи тәрәфиндән мүәййән эдилир. 1958-чи ил гәрары үзрә VII синифләрдә яз имтаһанлары ана дилиндән (язылы вә шифаһи), рус дилиндән (язылы), һесабла бирликдә чәбрдән (язылы) апарылыр (чәми—4 имтаһан).

X синифләрдә исә камал аттестаты имтаһанларына әдәбийят (язылы—инша), рус дили (язылы—ифадә), чәбр, һәндәсә, физика, кимя, ССРИ тарихи вә харичи дил (һамысы шифаһи) дахил эдилмишдир (чәми—8 имтаһан). Ердә галан фәнләр үзрә гиймәтләр, синифдән синфә көчүрүләндә олдуғу кими, иллик мүвәффәгиййәт әсасында мүәййән эдилир.

Камал аттестаты имтаһанларындан мәгсәд шакирдләрин орта мәктәбдә алдыглары биликләрин долғун вә мөһкәм олмасыны даһа әсаслы шәкилдә мүәййән этмәкдир.

Шакирдләрин имтаһана бурахылмасы үчүн сон рүбүн ахырында VII вә X синифләрин шакирдләринә синиф рәһбәрләри әхлаг үзрә, мүәллимләр исә (һәр бири өз фәнниндән) тәдрис илинин ахырынадәк әлдә этдикләри һәгиги биликләринә иллик гиймәт верирләр. Бу иллик гиймәтләр вериләркән шакирдләрин тәдрис илинин бүтүн рүбләриндә алдыглары гиймәтләр нәзәрә алыныр.

Мәктәбин педагожи шурасы VII вә X синиф шакирдләринин әхлаг вә мүвәффәгиййәт гиймәтләрини мүзакирә эдир вә ону имтаһана бурахмаг мәсәләсини һәлл эдир.

Педагожи шуранын гәрары мүвафиг протокола язылыр вә имтаһана бурахылмамаға даир гәрар әтрафлы сурәтдә әсасландырылыр.

VII синифләрдә бурахылыш имтаһанларына нәғмә, рәсм вә бәдән тәрбийәсиндән алдығы гиймәтләрдән асылы олмаяраг, бүтүн фәнләрдән мүвәффәг олан вә бу фәнләрдән икисиндән артыг гейри-мүвәффәг гиймәти олмаян шакирдләр бурахылыр. Шакирд «2» гиймәт алдығы фәнләрдән исә пайызда августун 20-дән 25-дәк имтаһан верир.

VII синиф шакирдләри тәдрис илинин бүтүн рүбләриндә тәдрис планындакы әсас фәнләрдән «3»-дән ашағы гиймәт алмамышларса, мүстәсна һалларда, хәстәликләринә көрә, мүаличә мүәссисәләринин, мәктәб һәкиминин вә педагожи шуранын мүвафиг гәрары илә, мәктәб директорунун тәгдими үзрә район ХМШ мүдиринин әмрилә бурахылыш имтаһанларындан азад эдилә биләрләр. Бу һалда еддииллик мәктәби битирмәк һаггында шәһадәтнамә шакирдләрин иллик гиймәтләринә әсасән верилир.

Камал аттестаты имтаһанларына орта мәктәб курсуну кечмиш вә X синифдә бүтүн әсас фәнләрин һәр бириндән иллик гиймәти «3»-дән ашағы олмаян, әхлагдан исә «5» гиймәти олан шакирдләр бурахылыр.

Мәктәбин педагожи шурасына, әхлагдан «5» гиймәт алыб мәктәбин тәдрис планындакы әсас фәнләрин ән чоху икисиндән «3»-дән ашағы гиймәт алан шакирдләри, айры-айры үзүрлү һалларда камал аттестаты имтаһанларына бурахмаг һүгугу верилир. Һәмин шакирдләр бу фәнләрдән пайызда имтаһан верирләр.

Имтаһанлары комиссия гәбул эдир. Шифаһи имтаһанлар билетләрлә верилир. Язылы имтаһанларын мәтни вә мөвзулары Маариф Назирлийи тәрәфиндән көндәрилир.

Камал аттестаты ялныз ә'ла әхлагы олан вә аттестата язылан фәнләрин һамысындан ән азы «3» гиймәт аланлара верилә биләр.

Камал аттестаты имтаһанларыны вермиш шәхсләр орта үмуми тәһсил мәктәбини гуртармыш һесаб эдилирләр вә имтаһан комиссиясы протоколуна әсасән мәктәб педагожи шурасынын чыхардығы гәрар үзрә камал аттестаты алырлар. Камал аттестатына мәктәбин идректору, тәдрис һиссә мүдири вә мүәллимләр имза эдирләр.

Орта мәктәби битирәркән көркәмли мүвәффәгиййәтләр көстәриб, ә'ла әхлагы вә орта мәктәбин тәдрис планындакы бүтүн әсас фәнләрдән екун гиймәтләри «5» олан шакирдләри мәктәбин педагожи шурасы гызыл медалла тәлтиф олунмаға тәгдим эдир.

Орта мәктәби битирәркән йүксәк мүвәффәгиййәтләр көстәриб ә'ла әхлагы олан вә тәдрис планындакы әсас фәнләрин үчүндән екун гиймәтләри «4» олан, тәдрис планындакы бүтүн галан әсас фәнләрдән исә екун гиймәтләри «5» олан шакирдләр күмүш медалла тәлтиф олунмаға тәгдим эдилирләр, лакин «4» гиймәт алдыглары үч фәннә ана дили вә рус дили дахил олмамалыдыр.

Орта мәктәби битирәркән бөйүк мүвәффәгиййәт көстәриб, ә'ла әхлагы вә тәдрис планындакы бүтүн әсас фәнләрдән екун гиймәтләри «5» олан вә рус мәктәбләриндә ялныз рус дилиндән «4» гиймәт алан шакирдләр дә күмүш медалла тәлтиф олунмаға тәгдим эдилирләр.

Гызыл вә күмүш медалларын верилмәсини мәктәб директорунун тәгдим этдийи мүвафиг материаллар әсасында Нахчыван МССР Маариф Назирлийи вә МДГВ ХМШ-си, Бакы ХМШ-си вә Азәрбайчан ССР Маариф Назирлийи һәлл эдир.

Гызыл вә я күмүш медалла тәлтиф олунмуш шәхсләрә хүсуси формада камал аттестатлары верилир.

МҮНДӘРИЧАТ

ПЕДАГОКИКАНЫН ҮМУМИ ӘСАСЛАРЫ

Сәһ.

ТӘ'ЛИМ НӘЗӘРИЙЙӘСИ

Мәс'ул редактору: *М. Мурадханов*

Техредактору: *М. Һәсәнов*

Корректору: *С. Шүкүров*

Чапа имзаланмыш 28/VI-1958 Кағыз форматы 60×92¹/₁₆. Чап вәрәги 12. Уч.-нәшр. вәрәги 13,5. ФГ 1120 г. Сифариш 207. Тиражы 2000.
Гиймәти 5 м. 90 г.

Азәрбайҹан ССР Мәдәниййәт Назирлийинин „Гызыл Шәрг" мәтбәәси.
Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.

Дүзәлиш

Сәһифә	Сәтр	Кетмишдир	Охунмалыдыр
102	ашағыдан 5	IV—X	IV—IX
"	"	35 һәфтә	35 һәфтәдир
"	"	35 һәфтәси	34 һәфтәси
187	ашағыдан 18	сәһвләрин	сәһвләри
187	ашағыдан 13	этмәк	эдир

Сифариш 207.

5 м. 90 г.

М. Мехтизаде, М. Мурадханов,
Т. Эфендиев, И. Велиханлы

ПЕДАГОГИКА

I часть

Учебник для педвузов

Издательство АПИ-им. В. И. Ленина

Баку — 1958.